

6

КИЇВ-1985

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Контроль і перевірка виконання як засіб керівництва, засіб виховання кадрів
- Визначення соціальної суті радянської інтелігенції
- Формування соціальної свідомості учасників народних рухів на Україні (друга половина XVII—XVIII ст.)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), **П. Л. Варгатюк**, **В. К. Василенко**, **О. Ю. Гаврилюк** (заст. головного редактора), **А. Ф. Кізченко**, **М. В. Коваль** (заст. головного редактора), **М. Ф. Котляр**, **В. В. Кузьменко**, **І. Ф. Курас**, **Ю. О. Курносов**, **М. Н. Лещенко**, **І. М. Мельникова**, **Л. П. Нагорна**, **А. В. Санцевич**, **Ф. П. Шевченко**, **А. М. Шляпаков**, **П. М. Шморгун**

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції
252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефон 29 62 34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 6 (291)

ЧЕРВЕНЬ

1985

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

Назустріч XXVII з'їзду КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

- Новицький Є. А. Контроль і перевірка виконання як засіб керівництва, засіб виховання кадрів 5

Методологія та методика історичних досліджень

- Курносів Ю. О. Визначення соціальної суті радянської інтелігенції 16

* * *

- Смолій В. А. Формування соціальної свідомості учасників народних рухів на Україні (друга половина XVII—XVIII ст.) 29

ПОВІДОМЛЕННЯ

*З історії Української РСР у період
Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу*

- Івлєв І. О. (Москва), Юденков А. Ф. (Москва). Контрпропаганда підпільників і партизанів на окупованій радянській території (1941—1944 рр.) 41

- Коваль М. В., Пучко О. А. Підготовка кадрів технічної інтелігенції вузами УРСР (1941—1945 рр.) 48

- Вронська Т. В. До питання про громадсько-політичну активність молоді України (1943—1945 рр.) 55

* * *

- Зенкова Л. М. (Полтава). Споживча кооперація України в період воєнного комунізму 62

- Язвінська О. М. Діяльність парторганізацій наукових установ України по розвитку науково-технічного співробітництва в рамках РЕВ (1971—1975 рр.) 70

- Романов О. Б. Національне питання в Іспанії та внутрішні міграції населення 78

ЗАМІТКИ

Борці за щастя народу

- Маленко Є. Ю. (Харків). З ленінської когорти (П. І. Воеводін) 87

- Лисецький А. М. (Кишинів), Ісак П. К. (Кишинів). Про нього писав В. І. Ленін (О. С. Круссер) 89

Трибуна молодого автора

Шпакова Н. В. Науково-технічне і культурне співробітництво Болгарії з країнами, що розвиваються (70-і — початок 80-х років)	93
Панченко І. М. Антикомунізм у буржуазній системі шкільного виховання	101

НАШ КАЛЕНДАР

✓Черненко А. М. (Дніпропетровськ), Шляхов О. Б. (Дніпропетровськ). Революційна діяльність учасників повстання на броненосці «Потемкин» в Америкі у 1905—1917 рр. (До 80-річчя повстання)	110
Гошуляк І. Л. 90-річчя з дня народження М. О. Щорса	115

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДжЕРЕЛОЗНАВСТВО

Гуляк А. І. (Одеса), Соколов В. М. (Одеса). Документи про В. І. Леніна в одеських архівах	120
Стафійчук І. П. Ідеологічна, масово-політична робота партії серед трудящих України у 1941—1945 рр.	125
Троян М. В. (Ужгород), Данилюк Д. Д. (Ужгород). Українська радянська історична література про возз'єднання Закарпаття з УРСР	136

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Івасюта М. К. (Львів), Стасів В. П. (Львів). Аграрна політика партії—в дії	145
Санцевич А. В. Цінне дослідження з джерелознавства	146
Смішко В. П., Сушко О. О. Радянська Україна в 1941—1945 рр.	149
Янович П. Ф. (Ужгород). Полум'яні борці за торжество ідей марксизму-ленінізму	150
Гранчак І. М. (Ужгород), Матьовка М. П. (Ужгород). НРБ у братній сім'ї країн соціалістичної співдружності	151

* * *

Основні матеріали республіканських міжвідомчих наукових збірників та журналів історичного профілю (1984 р.)	153
---	-----

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Бойко В. В. (Харків), Попов Г. М. (Харків). X Всесоюзна конференція істориків-славистів	156
Кипа М. М. (Дніпропетровськ). Науково-теоретична конференція суспільствознавців	157
Андрійченко В. А. Вшанування доктора історичних наук Г. Я. Сергієнка у зв'язку з його 60-річчям	158

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

*Навстречу XXVII съезду КПСС.
Актуальные проблемы коммунистического строительства*

- Новицкий Е. А. Контроль и проверка исполнения как средство руководства, средство воспитания кадров 5

Методология и методика исторических исследований

- Курносков Ю. А. Определение социальной сущности советской интеллигенции 16

* * *

- Смолий В. А. Формирование социального сознания участников народных движений на Украине (вторая половина XVII—XVIII ст.) 29

СООБЩЕНИЯ

*Из истории Украинской ССР в период
Великой Отечественной войны Советского Союза*

- Ивлев И. А. (Москва), Юденков А. Ф. (Москва). Контрпропаганда подпольщиков и партизан на оккупированной советской территории (1941—1944 гг.) 41

- Коваль М. В., Пучко А. А. Подготовка кадров технической интеллигенции вузами УССР (1941—1945 гг.) 48

- Вронская Т. В. К вопросу об общественно-политической активности молодежи Украины (1943—1945 гг.) 55

* * *

- Зенкова Л. Н. (Полтава). Потребительская кооперация Украины в период военного коммунизма 62

- Язвинская Е. Н., Воронина Г. И. Деятельность парторганизаций научных учреждений Украины по развитию научно-технического сотрудничества в рамках СЭВ (1971—1975 гг.) 70

- Романов А. Б. Национальный вопрос в Испании и внутренние миграции населения 78

ЗАМЕТКИ

Борцы за счастье народа

- Маленко Е. Ю. (Харьков). Из ленинской когорты (П. И. Воеводин) 87

- Лисецкий А. М. (Кишинев), Исаков П. К. (Кишинев). О нем писал В. И. Ленин (А. С. Круссер) 89

Трибуна молодого автора

- Шпакова Н. В. Научно-техническое и культурное сотрудничество Болгарии с развивающимися странами (70-е — начало 80-х годов) 93

- Панченко И. Н. Антикоммунизм в буржуазной системе школьного воспитания 101

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Черненко А. М. (Днепропетровск), Шляхов А. Б. (Днепропетровск). Революционная деятельность участников восстания на броненосце «Потемкин» в Америке в 1905—1917 гг. (К 80-летию восстания) 110

- Гошуляк И. Л. 90-летие со дня рождения Н. А. Щорса 115

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Гуляк А. И. (Одесса), Соколов В. Н. (Одесса). Документы о В. И. Ленине в одесских архивах 120

- Стафийчук И. П. Идеологическая, массово-политическая работа партии среди трудящихся Украины в 1941—1945 гг. 125

- Троян М. В. (Ужгород), Данилюк Д. Д. (Ужгород). Украинская советская историческая литература о воссоединении Закарпатья с УССР 136

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Ивасюта М. К. (<i>Львов</i>), Стасив В. П. (<i>Львов</i>). Аграрная политика партии — в действии	145
Санцевич А. В. Ценное исследование по источниковедению	146
Смешко В. П., Сушко А. А. Советская Украина в 1941—1945 гг.	149
Янович И. Ф. (<i>Ужгород</i>). Пламенные борцы за торжество идей марксизма-ленинизма	150
Гранчак И. М. (<i>Ужгород</i>), Матёвка М. П. (<i>Ужгород</i>). НРБ в братской семье стран социалистического содружества	151

* * *

Основные материалы республиканских межведомственных научных сборников и журналов исторического профиля (1984 г.)	153
--	-----

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Бойко В. В. (<i>Харьков</i>), Попов Г. Н. (<i>Харьков</i>). X Всесоюзная конференция историков-славистов	156
Кипа Н. М. (<i>Днепропетровск</i>). Научно-теоретическая конференция обществоведов	157
Андрейченко В. А. Чествование доктора исторических наук Г. Я. Сергиенко в связи с его 60-летием	158

Назустріч XXVII з'їзду КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

Є. А. НОВИЦЬКИЙ,
другий секретар Івано-Франківського обкому Компартії України

КОНТРОЛЬ І ПЕРЕВІРКА ВИКОНАННЯ ЯК ЗАСІБ КЕРІВНИЦТВА, ЗАСІБ ВИХОВАННЯ КАДРІВ

Для радянських людей нинішній рік по-особливому важливий і відповідальний. Настав завершальний етап боротьби за виконання рішень XXVI з'їзду КПРС, соціально-економічних завдань одинадцятиріччя. Це рік активної підготовки до чергового XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. «Наступний XXVII з'їзд КПРС, безумовно, стане, — як відзначив на квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС М. С. Горбачов, — етапною віхою в розвитку країни»¹. Значення з'їзду зумовлюється першорядною важливістю питань, які виносяться на обговорення, характером нинішнього періоду, новизною і масштабністю завдань, що їх належить розв'язати. Це надає передз'їздівській роботі партії особливого значення, ставить її у центр усієї нашої діяльності.

У зв'язку з підготовкою до XXVII з'їзду партії відповідальні завдання стоять перед комуністами, всіма трудящими Івано-Франківської області. Ключ до їх розв'язання партійні організації вбачають у підвищенні організованості і відповідальності на всіх рівнях і ділянках, у зміцненні державної і планової дисципліни, дальшому вдосконаленні форм і методів керівництва господарським і культурним будівництвом. І, безперечно, у посиленні контролю і організації виконання рішень.

Відомо, що перевірка виконання, поряд з добором, розстановкою і вихованням кадрів, є найважливішою ланкою лєнінського стилю роботи, могутньою підмогою поліпшення стану справ на всіх ділянках комуністичного будівництва. Їх суть, завдання і значення всебічно розкрив і обґрунтував В. І. Ленін, який наголошував, що практичне здійснення справді серйозних планів неможливе без постійного, об'єктивного контролю, який охоплює всі сфери партійної, державної, господарської та громадської роботи, без перевірки того, що виходить на ділі². У багатьох його працях червоною ниткою проходить думка про те, що перевірка виконання є однією з неодмінних умов посилення діяльності партійних, радянських і господарських органів. «Головне, на мою думку, — писав В. І. Ленін, — перенести центр ваги з написання декретів і наказів... на добір людей і перевірку виконання. В цьому суть»³.

Неоціниме значення мають розроблені В. І. Леніном принципи контролю: єдність контролю і організації виконання; дієвість його, запобігання помилкам, допомога в організації справи; науковий підхід до організації контролю; масовість контролю; його гласність, інфор-

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 23 квітня 1985 р. — К., 1985, с. 6.

² Ленін В. І. Про перебудову роботи РНК, РПО і Малого РНК. Листи до О. Д. Цюрупи. — Повне збір. творів, т. 44, с. 348.

³ Там же, с. 352—353.

мування трудящих про хід виконання рішень. На основі цих принципів практичного партійного життя вироблено основні вимоги до організації контролю. Вони передбачають систематичну перевірку фактичного виконання безпосередньо на місці; встановлення особистої відповідальності за виконання постанови; участь керівників партійних, радянських, господарських та інших органів у контролі; поєднання контролю зверху з контролем знизу.

Ленінські ідеї та принципи контролю є актуальними і нині. Відповідно до нових вимог і завдань, які розв'язує партія, вони постійно розвиваються і конкретизуються в теоретичній і практичній діяльності партії, а форми і методи їх здійснення вдосконалюються. Значення контролю і перевірки виконання в сучасних умовах глибоко і всебічно розкриті в рішеннях XXIII—XXVI з'їздів партії, наступних Пленумів ЦК КПРС, у працях керівників партії і держави.

Багатоплановим, науковим підходом до організації контролю як засобу керівництва і виховання кадрів відзначаються прийняті в останні роки Центральним Комітетом партії постанови «Про стан контролю і перевірки виконання в Міністерстві нафтопереробної і нафтохімічної промисловості СРСР» (1980 р.), «Про дальше вдосконалення контролю і перевірки виконання в світлі рішень XXVI з'їзду КПРС» (1981 р.), «Про роботу первинних парторганізацій промислових підприємств м. Воронежа по здійсненню контролю діяльності адміністрації» (1981 р.), «Про комісії первинних партійних організацій по здійсненню контролю діяльності адміністрації і за роботою апарату» (1982 р.), «Про роботу ЦК Компартії Молдавії по вдосконаленню стилю і методів діяльності партійних організацій в світлі рішень листопадового (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС» (1983 р.)⁴ та інші. Ці документи орієнтують партійні організації на творчий підхід до контролю, на посилення його політичної суті, масовості, систематичності, на правильне поєднання контролю зверху з контролем знизу.

На значенні контролю в сучасних умовах наголосив квітневий (1985 р.) Пленум ЦК КПРС: «Перевіряти треба, контролювати необхідно,— підкреслював М. С. Горбачов на Пленумі,— і кожна перевірка повинна приносити практичну користь, служити інтересам справи». І далі: «...жодна партійна організація, жоден працівник не можуть залишатися поза контролем»⁵.

Багатогранна діяльність партійних комітетів, первинних парторганізацій Івано-Франківської області підпорядкована здійсненню діючого контролю за вирішенням всіх ключових завдань політичного, економічного і соціально-культурного життя, організаційно-партійної і ідеологічної роботи, керівництва Радами, профспілками, комсомолом, іншими громадськими організаціями. Враховуючи конкретні умови і обставини, вони широко практикують такі форми контролю, як вивчення стану справ на місцях; підтримка і поширення передового досвіду; заслуховування в партійних комітетах, первинних парторганізаціях звітів і повідомлень комуністів-керівників про дотримання ними вимог Статуту КПРС, виконання партійних рішень і службових обов'язків; інформаційні доповіді про роботу відповідного виборного органу в період між конференціями і звітно-виборними зборами; інформування комуністів про хід виконання раніше прийнятих рішень, критичних зауважень і пропозицій членів і кандидатів в члени партії; аналіз статистичних даних, письмових звітів, листів і заяв трудящих та ін. Активніше стали працювати комісії по контролю діяльності адміністрації. Головна увага приділяється тому, щоб контроль і перевірка виконання обов'язково зливалися з організаторською роботою, сприяли

⁴ Справ. партійного работника. М., 1981—1984, вып. 21, с. 339—343; вып. 22, с. 534—538; 542—546; вып. 23, с. 487—488; вып. 24, с. 251—256.

⁵ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 23 квітня 1985 р., с. 19.

її вдосконаленню, були важливим засобом виховання кадрів, підвищення їх відповідальності за доручену справу.

Після XXVI з'їзду КПРС в обкомі партії розглянуто звіти всіх 15 міськкомів і райкомів партії з різних питань їх діяльності, 33 первинних парторганізацій, ряду керівників підприємств, організацій, як про роботу в цілому, так і з окремих питань, пов'язаних з виконанням соціально-економічної програми XI-ї п'ятирічки, посиленням організаторської і ідейно-виховної роботи. Ряд питань, що стосуються контролю за здійсненням рішень XXVI з'їзду КПРС, завдань одинадцятої п'ятирічки, розглядалися на пленумах обкому партії. На пленумах була всебічно проаналізована діяльність партійних організацій області по дальшому вдосконаленню стилю і методів партійного керівництва, підвищенню ефективності промислового виробництва і капітального будівництва, реалізації Продовольчої програми, посиленню ідеологічної і ідейно-виховної роботи, партійного керівництва комсомолом та ін.

Обговоренню питань на пленумах передувало їх вивчення у відділах обкому партії з участю членів і кандидатів у члени обкому, членів ревізійної комісії обласної парторганізації, спеціалістів народного господарства, партійного активу. Це дозволило ґрунтовно вивчити стан справ, з'ясувати вузькі місця і виробити заходи для усунення недоліків. Групи по підготовці матеріалів, як правило, очолювали секретарі або завідувачі відділами обкому партії.

На одному з пленумів обкому партії в 1983 р. обговорили звіт Надвірнянського райкому партії про організаторську і політичну роботу по виконанню рішень XXVI з'їзду КПРС. А перед цим компетентна комісія проаналізувала діяльність райкому партії, первинних парторганізацій, радянських, господарських органів, громадських організацій району, зустрічалася з комуністами і безпартійними, які висловили багато слушних побажань і зауважень. Це дозволило скласти об'єктивне судження про стан справ в районі, підготувати конкретні пропозиції щодо їх ділового вирішення. Вже в ході підготовки матеріалів на пленум члени комісії з ряду питань подали допомогу партійним організаціям, трудовим колективам. Через півроку після пленуму товариші, які брали участь в підготовці питання, знову виїхали в район для перевірки ходу виконання прийнятого рішення.

Слід відзначити, що після XXVI з'їзду КПРС підхід до питань організації контролю і перевірки виконання відповідних рішень став діловитішим. В контролі менше стало формалізму. Виходячи з ленінської настанови про те, що головне в контролі не стільки «ловити», «викрити», а «...*вміти поправити*»⁶, партійні комітети прагнуть забезпечити єдність рішення і виконання, запобігти можливим помилкам, усунути недоліки. В цьому зв'язку ефективно використовуються виїзди за дорученням бюро обкому партії керівних працівників, кваліфікованих спеціалістів на місця для вивчення стану справ, перевірки виконання прийнятих рішень, подання практичної допомоги. Особлива увага приділяється тим міськкомам і райкомам партії, де секретарями обрані молоді працівники, які ще не мають достатнього досвіду керівної організаторської і політичної роботи. Їм подається допомога в комплексі. В свою чергу міськкоми і райкоми партії виділяють в окремі групи ті підприємства і господарства, які працюють неритмічно, допускають відставання від завдань п'ятирічки і надають їм відповідну допомогу.

Краще знати обстановку на місцях, своєчасно і в потрібному напрямі впливати на хід подій допомагає участь членів бюро обкому партії в роботі пленумів міськкомів і райкомів партії, засідань бюро партійних комітетів, зборів первинних парторганізацій, в постійній зустрічі з комуністами. В минулому році, наприклад, 95% пленумів

⁶ Ленін В. І. До питання про завдання Робсельінспекції, їх розуміння та їх виконання. — Повне збір. творів, т. 44, с. 119.

міськкомів і райкомів партії відбулися з участю членів бюро, завідуючих і заступників завідуючих відділами обкому партії. В усіх первинних парторганізаціях на звітно-виборних зборах були присутні представники вищестоящих партійних органів. Це надає контролю систематичного, цілеспрямованого характеру, сприяє повнішому використанню його як засобу дієвого реагування на процеси і явища, що відбуваються в колективах, дозволяє керівним органам своєчасно вносити поправки в свою роботу.

Практика показує, що в організації контролю важливо зосередити увагу на тих проблемах, які в даний час є визначальними, головними. Це сприяє не лише розв'язанню конкретних завдань, а й вчить кадри діяти вдумливо, цілеспрямовано, вмінно виділити головне в роботі. Зішлюсь на такий приклад. На старті нинішнього року сувора зима створила об'єктивні труднощі в роботі ряду галузей народного господарства, зокрема на залізничному транспорті. Обком партії вжив невідкладних заходів, була створена обласна оперативна група по поданню допомоги підприємствам залізничного транспорту. Аналогічні групи діяли при міськкомках, райкомках партії. Вони розробили на цей період плани роботи по партійно-політичному забезпеченню перевезення народногосподарських вантажів, встановили щодобовий контроль за розвантаженням і використанням вагонів. В трудових колективах залізничного транспорту, а також підприємствах, що мають під'їзні колії і транспортні цехи пройшли партійні збори про поліпшення використання залізничного транспорту. В їх роботі взяли участь керівні партійні і радянські працівники області. Цьому питанню був присвячений спеціально проведений єдиний політдень.

Посилилася увага до нього з боку комітетів народного контролю, профспілкових і комсомольських організацій області, газет, радіомовлення. Проведена робота сприяла кращому використанню залізничного транспорту, забезпечила виконання планів відвантаження народногосподарських вантажів.

Різноманітні форми контролю використовуються на спорудженні першочергових державних об'єктів. Так, питання про випуск автотранспорту на заводі «Коломиясільмаш» обговорювалось на зборах обласного партійного активу, засіданнях бюро обкому партії. Були прийняті відповідні рішення. Для здійснення контролю за реалізацією наміченого був створений обласний штаб на чолі з секретарем обкому партії, який координує і спрямовує в єдине русло всю організаторську, політичну і господарську діяльність на будові. На будівництві створено тимчасову партійну групу, в кожній бригаді працюють парторганізатори. Активно діяв тут робкорівський пост обласної газети «Прикарпатська правда» і облтелерадіокомітету. В результаті потужності заводу введені в експлуатацію достроково.

За останні роки помітно збагатився зміст, різноманітнішими стали форми і методи контролю і перевірка виконання в міськкомках, райкомках, первинних парторганізаціях. Позитивний досвід організації контролю за виконанням рішень нагромаджено в партійних організаціях Богородчанського району. Тут вироблено систему контролю, яка включає в себе: розробку заходів по виконанню прийнятого рішення; визначення шляхів і засобів реалізації поставлених завдань; встановлення строків виконання і відповідальних; порядок постановки рішення на контроль і зняття з контролю, підбиття підсумків усього процесу контролю. До перевірки виконання прийнятих рішень залучають тих комуністів, які брали участь в підготовці питання для обговорення. Члени бюро, працівники апарату зосереджують головну увагу на організаторській роботі на місцях, майже половину робочого часу проводять в первинних парторганізаціях, допомагають виборному партійному активу. Все це сприяло тому, що трудящі району успішно справилися з

виконанням планів і соціалістичних зобов'язань чотирьох років п'ятирічки.

Чіткістю і послідовністю відзначається постановка контролю за прийнятими рішеннями в парторганізації колгоспу «Прапор комунізму» Коломийського району. Тут старанно продумують способи контролю за реалізацією рішень, визначають відповідальних за виконання кожного пункту. Рішення своєчасно доводять до виконавців. Комуністи, які готують питання для обговорення, після прийняття постанови беруть участь в організації його виконання. Про хід виконання постанов і заходів на зборах, засіданнях парткому звітують секретарі цехових парторганізацій, партгрупорги, господарські керівники.

Робота партійного комітету цієї організації, характеризується вмінням визначити і привести в дію головні важелі, з допомогою яких він бореться за підвищення ефективності виробництва. Це — впровадження інтенсивної технології вирощення зернових, передових методів організації праці, створення належних умов праці для механізаторів і т. п. Втіленню в життя задумів підпорядковується вся організаторська і політична робота первинної парторганізації. І ось наслідок: торік господарство зібрало по 53 ц зернових з га.

Надаючи винятково важливого значення вирощуванню зернових культур на інтенсивній основі, бюро обкому партії в 1984 р. схвалило досвід трудівників колгоспу «Прапор комунізму» і рекомендувало поширити його в усіх господарствах області. В результаті в 1985 р. половина всіх озимих зернових області вирощується за цією прогресивною технологією.

Разом з тим у здійсненні контролю в області допускаються істотні недоліки. Залишається вузьким місцем в роботі ряду партійних організацій перевірка виконання. Є партійні комітети, де ефективність контролю низька, перевірка виконання носить епізодичний характер, вона, не пов'язується з організацією справи. Зусилля партійних, радянських працівників, активу інколи спрямовані не на роботу з людьми безпосередньо в трудових колективах, а на проведення різних нарад та засідань, підготовку записок, інформацій. Трапляються випадки, коли рішення знімаються з контролю тільки тому, що настав строк, без врахування того, чи відіграли вони свою роль у поліпшенні справи, чи ні. Про ці недоліки йшлося на пленумах обкому, міськкомів, райкомів партії, які в минулому році розглянули питання про дальше вдосконалення стилю і методів роботи, посилення контролю і перевірки виконання у світлі рішень XXVI з'їзду партії, наступних Пленумів ЦК КПРС, а також на звітно-виборних зборах в первинних парторганізаціях. На них підкреслювалось, зокрема, що у нас ще є працівники, які вміють приймати хороші рішення, давати непогані вказівки і поради, але нерідко виявляються безпомічними, за висловом В. І. Леніна, «...нездатними... провести *п р а к т и ч н и й* контроль за тим, щоб слово перетворювалося в діло»⁷.

Відсутність справжньої організації виконання, дійового контролю, принципової вимогливості до виконавців призводить до того, що з одних і тих же притань приймаються повторні постанови. Так, партійний комітет Івано-Франківського арматурного заводу за останні роки прийняв ряд рішень з питань дальшого підвищення ефективності виробництва, зміцнення дисципліни праці. Та практичної користі від цього було мало. Втрати робочого часу внаслідок прогулів у минулому році перевищили втрати, які були допущені в 1983 р. На підприємстві продовжують мати місце випадки невиконання договірних зобов'язань, випуску недоброякісної продукції, низьким залишається коефіцієнт використання устаткування. Проведений аналіз показав, що першопричина такого стану — в самих постановах. В них переважали загальні вимоги «під-

⁷ Ленін В. І. Як організувати змагання? — Там же, т. 35, с. 196.

нести», «збільшити», «розширити», «звернути увагу» і т. п. В той же час не було аналізу недоліків і причин, які породжували їх, не визначались конкретні заходи по зміцненню виконавської дисципліни кадрів, підвищенню ролі інженерно-технічних працівників, раціональній розстановці партійних сил.

Отже, успіх роботи по виконанню рішень значною мірою закладається ще в процесі підготовки самих постанов. Якщо постанова обґрунтована, старанно продумана, вона справляє мобілізуючий вплив, піддається контролю. Якщо ж ці вимоги ігноруються, то прийняте рішення нічого не дасть і партійний комітет змушений буде згодом приймати повторну постанову. Ось чому при визначенні практичних заходів, строків виконання завдань, відповідальних за їх реалізацію, корисно порадитись з партійними активістами, новаторами виробництва, спеціалістами, врахувати їх думки і побажання.

Необхідною умовою ефективності контролю є підвищення персональної відповідальності кадрів за виконання прийнятих рішень. «КПРС,— вказувалося на березневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС,— неухильно проводитиме лінію на посилення вимогливості, на підвищення відповідальності за доручену справу»⁸. Велику увагу цьому питанню приділяє ЦК Компартії України, Як відзначив у промові на зустрічі з виборцями Баглійського виборчого округу Дніпропетровської області член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький, «...знаходяться ще керівники, які не хочуть або не можуть перебудовуватись, працювати по-новому, йти в ногу з вимогами життя. Зрозуміло, з такими людьми нам не по дорозі, і чим раніше ми з ними розстанемось, тим буде краще для нашої спільної справи. На кожній ділянці повинні працювати люди, які готові і здатні провести в життя лінію партії, підтримати її своїми практичними ділами»⁹.

Партійні комітети, первинні парторганізації області приділяють особливу увагу тому, щоб керівні кадри проявляли наполегливість, ініціативу і сміливість при вирішенні питань, не боялись взяти на себе відповідальність за те чи інше рішення. Вони добиваються, щоб перевірка фактичної роботи неодмінно поєднувалась з високою вимогливістю до конкретних осіб за якість і своєчасність виконання завдань, своїх функціональних обов'язків. Значну роль у цьому відіграє заслуховування їх звітів і повідомлень. В 1983—1984 рр., наприклад, на пленумах, засіданнях бюро партійних комітетів заслухано понад 150 звітів комуністів-керівників. Активно використовують цю форму роботи і в первинних парторганізаціях. У Косівському районі вони заслухали торік майже 650 звітів і повідомлень, в тому числі 195 — керівників, проведено 927 співбесід, з них 280 — з керівниками. Звітували про свою діяльність насамперед ті керівники, до яких є претензії по роботі.

Доброзичливе, вимогливе, по-партійному принципове обговорення звіту, співбесіда з комуністами підтягує, виховує і досвідченого працівника, допомагає йому краще бачити плюси і мінуси в своїй роботі, зосереджуватись на головному, забезпечувати єдність слова і діла. Саме з цих міркувань було поставлено обговорення на засіданні бюро обкому партії в січні цього року звіту першого заступника голови облвиконкому, голови ради агропромислового об'єднання О. С. Соляника про координацію дій підприємств і організацій АПК, підвищенню відповідальності кадрів за розв'язання завдань Продовольчої програми.

Слід сказати, що область виконала чотирирічне завдання по продажу державі більшості видів сільськогосподарської продукції в

⁸ Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС 11 березня 1985 року. — К., 1985, с. 13.

⁹ Рад. Україна, 1985, 13 лют.

1983—1984 рр. Збільшено валове виробництво сільськогосподарської продукції. Трудівники соціалістичних ланів Івано-Франківщини одержали високі врожаї зернових, цукрових буряків, овочів, картоплі, надано значно більше молока від корови порівняно з попереднім роком. Підвищилась рентабельність господарств.

ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ визнали за підсумками минулого року область, Городенківський, Тисменицький і Косівський райони, вісім трудових колективів переможцями Всесоюзного соціалістичного змагання ¹⁰.

Однак бюро обкому партії відзначило, що рівень організаторської діяльності рад обласного і районних агропромислових об'єднань ще не в повній мірі відповідає вимогам XXVI з'їзду партії, наступних Пленумів ЦК КПРС, постанов партії і уряду з цих питань. Низькою залишається врожайність технічних і кормових культур, в більшості господарств не досягнуто проектної віддачі на меліорованих угіддях, повільно підвищується продуктивність громадського тваринництва. Недостатня робота ведеться по ефективному використанню створеного виробничого потенціалу, впровадженню прогресивних форм оплати праці, колективного підряду і госпрозрахунку тощо. Бюро обкому партії накреслило конкретні заходи по вдосконаленню стилю роботи ради, зокрема його голови, підвищенню вимогливості і відповідальності кадрів агропромислового комплексу за досягнення високих кінцевих результатів. Це допоможе керівництву обласного агропромислового об'єднання зосередити увагу на вузьких місцях, ефективніше здійснювати інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва, вдосконалювати управління ним.

Діловою, принциповою була розмова на пленумі Івано-Франківського міськкому партії (1984 р.) під час звіту члена міськкому, директора заводу тонкого органічного синтезу М. А. Парфьонова по виконанню завдань п'ятирічки в світлі рішень листопадового (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС. Були відзначені позитивні риси в стилі його роботи, висловлені й критичні зауваження, спрямовані, зокрема, на краще використання потужностей, трудових, матеріальних і енергетичних ресурсів, зміцнення трудової дисципліни, організації соціалістичного змагання, створення належних умов праці і відпочинку працюючих.

У результаті стан справ на підприємстві значно поліпшився. В 1984 р. понад план реалізовано продукції на 4 млн. крб., зекономлено сировини на суму 24 тис. крб. Краще стали вирішуватися і соціальні питання.

Своєрідною формою контролю за виконанням рішень, дієвим засобом виховання кадрів є співбесіди в партійних комітетах. В обкомі партії систематично проводяться співбесіди членів бюро, секретарів обкому партії з секретарями міськкомів, райкомів партії, головами і заступниками голів міськрайвиконкомів, керівниками відділів і управлінь облвиконкому, профспілкових і комсомольських органів, керівниками інших установ, об'єднань і підприємств, організацій і господарств, Аналогічні зустрічі і співбесіди з відповідними категоріями працівників районної і міської ланок проводяться в райкомах і міськкомах партії. Корисним був, наприклад, обмін думками під час співбесід з першими секретарями міськкомів і райкомів партії про хід виконання рішення червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС. На них підкреслювалося, що нового з'явилося в ідеологічній роботі, що перешкоджає її поліпшенню. Довелося звернути серйозну увагу багатьох товаришів на те, що накреслені заходи виконуються повільно, допускаються істотні прорахунки в організації виховання людей, зокрема в атеїстичній роботі. Співбесі-

¹⁰ Рад. Україна, 1984, 10 лют.

дам передувала старанна підготовча робота. Заздалегідь було вивчено стан справ у всіх міських і районних парторганізаціях.

Важливі висновки, слушні узагальнення були зроблені і під час співбесід з першими секретарями міськкомів і райкомів партії, коли темою розмови був хід виконання постанови ЦК КПРС «Про дальше поліпшення партійного керівництва комсомолом і підвищення його ролі в комуністичному вихованні молоді»¹¹.

Індивідуальні співбесіди як важливу форму підвищення відповідальності кадрів за доручену справу використовують в Івано-Франківському міськкомі, Галицькому, Косівському, Рогатинському та інших райкомах партії. Вони відзначаються доброзичливістю і в той же час високою вимогливістю, критичним підходом до оцінки діяльності керівників. Критичні зауваження, поради і рекомендації, які висловлюються на адресу кожного керівника, фіксуються, за їх реалізацією встановлюється контроль. Разом з тим беруться до уваги висловлені працівниками пропозиції з питань, у здійсненні яких їм необхідна допомога, даються відповідні доручення.

Практика показує, що така форма контролю приносить велику користь у справі виховання кадрів, підвищенні їх персональної відповідальності за виконання поставлених завдань. В ході підготовки і проведення співбесід вдається скласти повнішу уяву про політичну зрілість, компетентність, ділову якість керівників, своєчасно зробити необхідні висновки. В той же час, якщо виявиться, що той чи інший керівник залишається байдужим до зауважень критики, не перебудовує своєї роботи, не усуває недоліків, на які йому раніше зверталась увага, то ставиться питання про доцільність його перебування на даній посаді.

Вдосконалюючи методи контролю, партійні комітети приділяють велику увагу постановці цієї роботи в первинних парторганізаціях. Контроль первинної парторганізації — контроль знизу, контроль масовий. XXVI з'їзд КПРС вказав на важливість того, щоб первинні парторганізації повніше і краще використовували свої контрольні функції¹². Настанови з'їзду були конкретизовані в постанові ЦК КПРС «Про роботу первинних парторганізацій промислових підприємств м. Вороного по здійсненню контролю діяльності адміністрації»¹³. В цьому документі вказується, що смисл і призначення контролю, який здійснюють первинні парторганізації, полягає в тому, щоб, не втручаючись в оперативно-розпорядчі функції, не підміняючи господарських керівників, підвищувати їх відповідальність за доручену справу, своєчасно викривати і усувати недоліки.

Керуючись цими настановами, первинні парторганізації стали глибше вникати в питання економіки, ширше практикувати заслуховування повідомлень, звітів, інформацій керівників, висловлювати адміністрації рекомендації, спрямовані на краще використання резервів. Для ефективнішого впливу на головні напрями роботи адміністрації в первинних партійних організаціях створені комісії по контролю діяльності адміністрації. Функції комісій різноманітні: контроль за виконанням планів впровадження нової техніки, механізації і автоматизації трудомістких процесів, якості продукції, за строками виконання замовлень і кооперованих поставок, раціональним використанням устаткування, сировини, матеріалів, підвищенням культури землеробства, зміцненням кормової бази тваринництва, дотриманням правил радянської торгівлі і т. д. В області діє 1258 таких комісій, в тому числі 556 — на підприємствах промисловості, транспорту, зв'язку і будівництва, 398 — в сільськогосподарському виробництві. До цієї роботи залучено понад 4 тис. комуністів, в основному із числа робітників, колгоспників і спе-

¹¹ Рад. Україна, 1984, 7 лип.

¹² Матеріали XXVI з'їзду КПРС. — К., 1981, с. 85.

¹³ Справ. партійного работника, вып. 22, с. 542—546.

ціалістів. Цей актив став надійним помічником партійних організацій у боротьбі за високу ефективність, дисципліну праці, проти безгосподарності і марнотратства. Зрозуміло, що ці комісії не є якимись самостійними контрольними органами. Вони є лише однією з організаційних форм використання первинною організацією права контролю діяльності адміністрації.

Ефективним засобом усунення причин, які негативно впливають на здійснення рішень, правильну постановку контролю є критика і самокритика. Нині в умовах всебічного розширення і поглиблення внутріпартійної демократії вона стає більш конструктивною, а пропозиції та зауваження членів КПРС пройняті заінтересованістю в тому, щоб поліпшувати колективну роботу, усувати недоліки. Так, у ході минулої звітно-виборної кампанії в первинних парторганізаціях в обговоренні доповідей взяв участь кожний третій комуніст, було висловлено понад 5 тис. пропозицій і зауважень. Вони охопили широке коло питань.

В області склалася певна система узагальнення й реалізації критичних міркувань комуністів. В обкомі партії, наприклад, пропозиції і зауваження, висловлені на конференціях, пленумах, зборах активу уважно аналізуються і групуються по основних напрямках роботи парторганізацій. Складаються конкретні плани їх реалізації, даються необхідні доручення відповідним органам. Відділи обкому систематично аналізують і контролюють їх виконання. Про зроблене інформуються комуністи, партійний актив. Така практика роботи з критичними зауваженнями і пропозиціями характерна для більшості партійних комітетів.

У первинних парторганізаціях заведено порядок: одразу після зборів побажання комуністів узагальнюються, намічаються заходи по їх реалізації, визначаються строки і відповідальні за виконання. Кожна пропозиція реєструється в журналі, береться на контроль. Увійшло в практику інформування комуністів на зборах про хід виконання критичних зауважень, заслуховування повідомлень окремих керівників, які відповідають за виконання. Тільки в 1984 р. на зборах, засіданнях партійних комітетів, бюро первинних парторганізацій заслухано понад 3 тис. інформацій з цих питань.

Уважне ставлення до зауважень і пропозицій, належний контроль за їх виконанням допомагають партійним комітетам не тільки оперативно вирішувати чимало виробничих, організаційних завдань, але й сприяє росту активності комуністів. Однак ще не всі партійні комітети оперативно реагують на критичні зауваження і пропозиції, не питають як слід з кадрів за їх реалізацію. Подекуди, склавши заходи по реалізації наказів комуністів, не підкріплюють їх організаційською роботою, забувають про цінні пропозиції. Це негативно впливає на діловий тон і рівень критики. Без належного реагування на них слушні пропозиції, критичні зауваження згодом стають безадресними, набувають загального характеру. Подібні недоліки були виявлені, зокрема, коли в обкомі партії в минулому році розглядався звіт Тисменицького райкому партії по реалізації критичних зауважень і пропозицій, висловлених комуністами на районній партійній конференції, звітно-виборних зборах у парторганізаціях. Їм дано належну оцінку.

Партійні комітети останнім часом стали суворіше питати з тих керівників, які проявляють неухважність, невиправдану повільність у реалізації зауважень. Так, в обкомі партії з цього приводу зроблено серйозні попередження керівникам обласних управлінь сільського господарства, автотранспорту, побутового обслуговування населення, облкомунгоспу.

У пошуках шляхів досягнення наміченого багато залежить від того, чи вміє керівник прислухатися до голосу трудящих, радитися з ними як працювати краще. На жаль, ще трапляється, що керів-

ник, посилаючись на свою надмірну «зайнятість», не знаходить часу поговорити з людьми, критично оцінити зроблене, а в кінцевому рахунку визначити шляхи поліпшення справи. Це приводить до того, що в такого керівника з'являється самовпевненість у непогрішності власних дій і вчинків. Якщо такий хворобі дати розrostись, буде завдано великої шкоди загальній справі. Так сталося, зокрема, з директором Івано-Франківської фабрики художніх виробів А. П. Романюком. Він перестав реагувати на критичні зауваження, не вживав заходів для виконання планових завдань і соціалістичних зобов'язань. Через це раніше передове підприємство стало хронічно відставати. Мандату довір'я він не виправдав. Довелося звільнити його з посади директора.

Не перевелися й керівники, які нагадування про дане ними слово, про обов'язок реалізувати рішення сприймають як підриив власного авторитету, забуваючи, що ніщо так не підрииває авторитету, як необов'язковість, байдуже ставлення до колективної думки. І тоді замість того, щоб після критики енергійніше взятися за справу, такі керівники спрямовують свої зусилля на переслідування за критику. Наведу приклад. Група народного контролю Івано-Франківських механічних майстерень служби локомотивного господарства Львівської залізниці виявила тут факти грубих порушень договірних зобов'язань, приписок, незаконних виплат премій. Були висловлені пропозиції щодо усунення недоліків і наведення належного порядку у цій справі. Начальник механічних майстерень В. А. Красуцький на словах погодився з цими пропозиціями, а на ділі нічого не робив по їх реалізації. Більше того, перешкоджав народним дозорцям проводити перевірки, переслідував їх. Довелося притягти цього керівника до суворої відповідальності.

Практика показує, що нині відвертих затискувачів критики стає все менше й менше. Значно частіше зустрічаються більш витончені, приховані форми затиску критики. До них, зокрема, можна віднести і так звані «обіцяльники». Вони з готовністю обіцяють поліпшити стан справ, називають строки, коли виконають намічене завдання, але за діло і не думають братися. А інший взагалі промовчить, залишивши критику без відповіді. Обком партії розглядає такі факти, як затиск критики, і відповідно оцінює дії таких керівників.

Важливе значення в справі підвищення дієвості контролю має гласність. В партійних комітетах стало нормою інформувати своїх членів про хід реалізації організаційно-політичних заходів по виконанню рішень XXVI з'їзду партії, постанов вищестоячих партійних органів, власних рішень, критичних зауважень і пропозицій комуністів. Такі інформації розглядаються на кожному другому пленумі обкому, міськкомів і райкомів партії.

Питання контролю і перевірки виконання рішень широко висвітлюється в газетах, передачах радіомовлення. Обласна газета «Прикарпатська правда» постійно вміщує матеріали під рубриками «Після критики на обласній партійній конференції», «Після рішення». Засоби масової інформації і пропаганди розповідають також про рішення партійних комітетів, повідомляють про хід їх реалізації. Багато матеріалів присвячується звітам і виборам у парторганізаціях. Торік, зокрема, на сторінках обласної, міських і районних газет, в передачах радіо було надруковано і передано майже 300 таких матеріалів.

Та ще не всі партійні організації дбають про гласність контрольної роботи, обізнаність комуністів з ходом виконання рішень. При обговоренні питань на партійних зборах не завжди викриваються причини невиконання постанов, глибокий аналіз інколи підміняється констатацією незробленого. При цьому критикуються часто-густо недоліки, а не люди, з вини яких не виконано рішення, винні не притягаються до відповідальності. І виходить: гласність, критика начебто і є, а спитати немає з кого. Підправляючи працівників, які бояться гласності в кри-

тиці, В. І. Ленін говорив: «Треба не боятися суду (суд у нас пролетарський) і гласності, а віддавати тяганину на суд гласності: тільки так ми цю хворобу всерйоз вилікуємо»¹⁴. Говорячи ленінськими словами, гласність є меч, який сам виліковує завдані ним рани.

Слід сказати, що ще нерідко за невиконання рішень, інші порушення керівники одержують стягнення безпосередньо в міськкомах і райкомах партії, в обхід первинних парторганізацій. Подібна практика усувається.

Безумовно, вищестоячі органи мають право безпосередньо вирішувати питання про винесення партійних стягнень. Але використовувати це право слід у виняткових ситуаціях. Хоча й тоді необхідно поінформувати про вжиті заходи комуністів організації, де керівник стоїть на обліку. Так само, як і обговорити вчинки тих членів партії, яких притягують до відповідальності органи народного контролю, інші інстанції. Обком партії прагне так вести справу, щоб первинна партійна організація, в якій перебуває той чи інший керівник, знала, коли він одержує не тільки високі нагороди, а й стягнення.

В справі контролю і організації виконання рішень партії і уряду постійно зростає роль органів народного контролю. В їх діяльності найбільш яскраво проявляється масовість контролю, залучення широких верств населення до перевірок. Конкретний зміст завдань, які стоять перед народним контролем у сучасних умовах, глибоко розкритий у матеріалах Всесоюзної наради народних контролерів¹⁵. Це, по суті, програма, яка покликана піднести діяльність всіх ланок народного контролю на якісно вищий рівень, повніше використати їх потенціал на найважливіших напрямках роботи по вдосконаленню розвинутого соціалізму.

Нині в трудових колективах області діють 3,5 тис. груп і постів народного контролю, які об'єднують понад 50 тис. чоловік. Працюючи в тісній взаємодії з Радами народних депутатів, профспілковими і комсомольськими організаціями, іншими громадськими формуваннями, залучаючи до своєї діяльності робітників, колгоспників, службовців, народні контролери проводять велику роботу по здійсненню контролю за виробництвом, над мірою праці і мірою споживання, охороною праці і техніки безпеки, культурно-побутовим обслуговуванням трудящих, сприяють повнішому використанню внутрішніх резервів, ведуть боротьбу з порушеннями державної дисципліни, з фактами безгосподарності і окупаційності, запобігають їм. Тільки за 1983—1984 рр. з цих питань вони провели понад 30 тис. перевірок, рейдів, масових оглядів. По усуненню виявлених недоліків приймалися рішення партійними і радянськими органами. Винні в порушеннях і зловживаннях притягалися до суворої відповідальності.

І все ж органи народного контролю не повною мірою використовують свої можливості. Окремі комітети і групи розпорошують свої сили, проводять велику кількість перевірок, але випускають з поля зору корінні питання, пов'язані з використанням виробничих резервів, інколи проявляють лібералізм і всепрощення до осіб, які намагаються діяти в обхід закону. В ряді місць контрольні органи працюють розрізнено, що нерідко призводить до дублювання перевірок. Вживаються заходи до підвищення рівня цієї роботи.

Таким чином, контроль і перевірка виконання це — функція організаційного керівництва, один із найважливіших засобів підвищення його ефективності. Там, де контроль і перевірка виконання тісно поєднуються з організаторською роботою по виконанню поставлених завдань, де партійні комітети і первинні парторганізації турбуються про підвищення дієвості контролю, вміло застосовують і координують всі його

¹⁴ Ленін В. І. П. О. Богданову. — Повне збір. творів, т. 54, с. 87.

¹⁵ Рад. Україна, 1984, 6 жовт.

види, там забезпечується успіх справи. Вдосконалення цієї роботи досягається неодноразовою дією. Потрібні послідовність, комплексний підхід. Визначення шляхів і досягнення мети залежить в кожному конкретному випадку від ініціативи партійного комітету, кожного комуніста, від організованості і чіткості в діяльності всіх ланок управління і виробництва, розвитку творчого ставлення мас до участі у виконанні прийнятих рішень. Вимір ефективності цієї роботи нині — виконання завдань XI-ї п'ятирічки.

Йдучи назустріч XXVII з'їзду партії, трудові колективи області виходять з того, що народногосподарський план на 1985 рік — це у сфері виробництва робочий план підготовки гідної зустрічі цій знаменній події в житті партії і суспільства. Сьогодні на контролі обласної парторганізації — переведення господарства переважно на інтенсивний розвиток, впровадження у виробництво досягнень науки і передового досвіду, посилення режиму економії і бережливості. Це ті точки опори, які допоможуть повніше використати нагромаджений потенціал для розвитку республіки і всієї країни.

Є. А. Новицький

КОНТРОЛЬ И ПРОВЕРКА ИСПОЛНЕНИЯ КАК СРЕДСТВО РУКОВОДСТВА, СРЕДСТВО ВОСПИТАНИЯ КАДРОВ

Резюме

В статье раскрываются формы и методы контроля как неотъемлемой части партийного руководства, действенного средства воспитания кадров. Показана взаимосвязь контроля и проверки исполнения с решением социально-экономических задач, критикой и самокритикой, гласностью в работе, укреплении дисциплины и организованности.

Методологія та методика історичних досліджень

Ю. О. КУРНОСОВ (Київ)

ВИЗНАЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СУТІ РАДЯНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

На сучасному етапі вдосконалення розвинутого соціалістичного суспільства та поступового визрівання передумов його переростання в комуністичне, за умов прискорення науково-технічного прогресу постійно зростає роль радянської інтелігенції — історично першого загону соціалістичної інтелігенції світу.

Щоб правильно визначити місце радянської інтелігенції в суспільному розвитку, необхідно чітко показати її соціальну роль, соціальні межі, основні етапи, шляхи й джерела її формування та поповнення, найважливіші закономірності кількісних та якісних змін, що відбуваються в її соціальній структурі. Керуючись ученням класиків марксизму-ленізму, соціальну суть, становище певного класу або будь-якої іншої соціальної групи населення у відповідній соціально-економічній формації можна показати, тільки визначивши їх місце в системі виробничих відносин. При цьому методологічно важливою є характеристика соціальних меж кожної складової соціальної структури суспільства, зокрема інтелігенції.

Основні критерії становища будь-якої соціальної групи суспільства містяться у відомому ленінському визначенні класів, яке включає певну суму ознак¹. Виділивши з них головну — відношення до засобів виробництва, Володимир Ілліч вказував: «Основна ознака відмінності між класами — їх місце в суспільному виробництві, а значить, їх відношення до засобів виробництва»².

Це визначення — універсальне, оскільки застосовується не лише для характеристики антагоністичних класів, а й має методологічне значення для аналізу соціальної структури соціалістичного суспільства в цілому та окремих її елементів — різних груп та верств, у тому числі інтелігенції. При цьому необхідно враховувати той факт, що на відміну від класів вона не має головної класоутворюючої ознаки — відношення до засобів виробництва. Тому основними ознаками для визначення соціального становища інтелігенції є «її місце в суспільному поділі праці — професійна зайнятість складною розумовою працею, її роль у суспільній організації праці, виконання нею специфічних функцій управління у виробництві та в інших сферах суспільного життя»³.

Основоположники наукового комунізму підкреслювали, що на певному етапі розвитку суспільства з'явився (й існує нині) такий поділ праці: промислова (неземлеробська) і землеробська, що зумовило відокремлення міста від села⁴, розумова та фізична, управлінська, організаторська й виконавська⁵. Визначаючи соціальне становище інтелігенції, необхідно враховувати не тільки поділ і розподіл суспільної праці, а насамперед, як писав К. Маркс у листі до Л. Кугельмана, форму цього розподілу⁶. Оскільки за соціалізму (в тому числі на сучасному етапі його розвитку) ще зберігається неоднаковий рівень різноманітних видів праці й різний ступінь підготовки до неї у працюючого населення, то існують певні групи людей, зв'язані між собою тими чи іншими видами суспільної діяльності, внаслідок чого вони виступають як окремі соціальні категорії, тобто, наприклад, трудівники міста і села, ті, що виконують переважно розумову чи фізичну працю, управлінські або виконавські функції.

Робітничий клас та колгоспне селянство на етапі розвинутого соціалізму, як і раніше, відносяться до працівників переважно фізичної праці, які безпосередньо або опосередковано впливають на її засоби в процесі створення матеріальних цінностей. Спеціалізовані функції розумової праці виконує в основному соціальна група інтелігенції. Безперечно, робітники і колгоспники в процесі виробничої діяльності, поряд з фізичною, витрачають певну, а деякі їх верстви навіть досить значну кількість інтелектуальної енергії. Крім того, праця ряду професійних груп робітничого класу поступово стає переважно розумовою, на чому наголошувалося в матеріалах XXVI з'їзду КПРС. У них, зокрема, підкреслювалося, що праця сучасного робітника дедалі більше наповнюється інтелектуальним змістом, а у виробничій діяльності мільйонів робітників і колгоспників усе тісніше переплітається фізична і розумова праця⁷.

Такі позитивні зміни в діяльності значної кількості працівників, зайнятих у різних галузях народного господарства, мають важливе соціальне значення. Адже вони сприяють не тільки ліквідації соціально-класових відмінностей між робітничим класом, колгоспним селянством

¹ Див.: Ленін В. І. Великий почин: (Про героїзм робітників у тилу. З приводу «комуністичних суботників»). — Повне збір. творів, т. 39, с. 14—15.

² Ленін В. І. Вульгарний соціалізм і народництво, що їх воскрешають соціалістично-революціонери. — Там же, т. 7, с. 42.

³ Научный коммунизм и фальсификация его ренегатами. — М., 1974, с. 33.

⁴ Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія. — Твори, т. 3, с. 19.

⁵ Див.: Маркс К. Капітал. — Там же, т. 23, с. 317—319, 478; т. 25, ч. I, с. 392—395.

⁶ Див.: Там же, т. 32, с. 437.

⁷ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. — К., 1981, с. 63—64.

і народною інтелігенцією, а й поступовому подоланню старого розподілу праці. Однак на сучасному етапі розвитку соціалістичного суспільства розумова праця робітників і селян не є їх функціональним призначенням. Вона застосовується лише як функція прямого або опосередкованого діяння на предмет праці. Інтелігенція ж, як зазначав В. І. Ленін, спеціалізується на певних видах розумової діяльності, наприклад, на управлінні⁸. В зв'язку з цим інтелігенція відрізняється від робітничого класу і колгоспного селянства не за кількістю витраченої в процесі діяльності інтелектуальної енергії, а насамперед за якісним змістом і функціональним призначенням своєї розумової праці, її соціальною роллю⁹.

Виконання інтелігенцією спеціалізованих функцій розумової діяльності зумовлює її високий культурно-технічний рівень, передбачає наявність спеціальної освіти, що в цілому відрізняє її від основної частини представників фізичної праці. Проте це не дає ніяких підстав для визначення статусу інтелігенції як «надкласової» верстви, що марно силкуються довести наші ідеологічні противники. Слід зазначити, що окремі радянські дослідники не завжди правильно визначали місце інтелігенції у суспільному прогресі. Так, у деяких працях, які вийшли в 60-х роках, висловлювався сумнів щодо провідної ролі робітничого класу по відношенню до інтелігенції¹⁰ або йшлося про те, що посилення керівної ролі робітничого класу нібито відбувається за рахунок включення до його складу інженерно-технічної інтелігенції¹¹. Згодом автори названих праць змінили свою точку зору, проте в 70-х роках інші науковці продовжували перебільшувати роль інтелігенції у суспільстві. Зокрема, І. М. Забелін твердив, що в майбутньому інтелігенція стане єдиним класом людського суспільства¹². Подібні думки висловлював і В. Г. Венжер¹³.

Соціальну суть радянської інтелігенції можна визначити лише на основі марксистсько-ленінської методології, яка враховує і основні критерії її соціального становища — місце в системі суспільного виробництва та роль у суспільній організації праці, і похідні від них — спосіб одержання й розмір частки суспільного багатства, і неосновні, вторинні її ознаки — освітній рівень і ступінь культурно-технічної підготовки, спосіб та умови життя й побуту, психологію тощо. Ленінське визначення інтелігенції включає як одну з її головних класоутворюючих ознак, пов'язану з роллю у суспільному поділі праці, — виконання функцій розумової діяльності, так і одну з вторинних — освітній фактор. До складу інтелігенції В. І. Ленін відносив «...всіх освічених людей, представників вільних професій взагалі, представників розумової праці... на відміну від представників фізичної праці»¹⁴.

Ще протягом тривалого часу для визначення соціальної межі інтелігенції розумова праця, а для робітничого класу і селянства — фізична праця залишатимуться важливими ознаками цих великих соціальних груп трудящих. Проте вже нині слід враховувати глибокі якісні зміни, що відбулися за кілька останніх десятиріч у їх соціальному обличчі. Насамперед в умовах науково-технічної революції переважно розумовою працею займається дедалі більше представників ро-

⁸ Див.: Ленін В. І. Завдання російських соціал-демократів. — Повне збір. творів, т. 2, с. 435.

⁹ Научный коммунизм и фальсификация его ренегатами, с. 33.

¹⁰ Сеньявский С. Л. Рост рабочего класса СССР (1951—1965). — М., 1966, с. 268.

¹¹ Шкаратан О. И. Рабочий класс СССР и научно-техническая революция. — Вопр. философии, 1968, № 11, с. 22.

¹² Забелін І. М. Человек и человечество. — М., 1970, с. 166, 236.

¹³ Венжер В. Г. Методологические принципы совершенствования социальной структуры советского общества. — М., 1977, с. 5.

¹⁴ Ленін В. І. Крок вперед, два кроки назад: (Криза в нашій партії). — Повне збір. творів, т. 8, с. 297.

бітничого класу. Праця чималої частки його професійних груп вимагає технічних і наукових знань в обсязі технікуму чи вузу. З іншого боку, до складу інтелігенції відносять спеціалістів-практиків, які не мають вищої чи середньої спеціальної освіти. Нарешті,— політичний бік справи. За роки соціалістичного будівництва в СРСР сформувалася й зросла кількісно та якісно нова, радянська інтелігенція, яка докорінно відрізняється від буржуазної насамперед за своїм класовим походженням та соціальною спрямованістю виконуваних нею професійних функцій.

Все це зумовлює необхідність застосовувати й інші критерії для визначення соціальної межі інтелігенції. Вони мають базуватися на вченні основоположників наукового комунізму про існування у суспільстві безпосередніх виробників матеріальних благ і тих, хто зайнятий опосередкованою продуктивною працею. Адже ще К. Маркс вказував, що інженери, механіки і т. п. є верства, «...яка стоїть поза колом фабричних робітників...»¹⁵. Опосередкованою щодо продуктивної праці є діяльність усіх загонів інтелігенції — і тих, хто трудиться у різних галузях матеріального виробництва, і тих, які працюють у невиробничій сфері: науковців, інженерно-технічних, планово-економічних, агрозооветпрацівників, і тих, що зайняті у духовному виробництві, системі охорони здоров'я трудящих, юридичній, викладацько-виховній, культурно-освітній, торгово-побутовій, планово-обліковій, управлінській видах діяльності тощо. Здійснення професійних функцій усіма цими загонами інтелігенції справляє вплив на виробництво, оскільки організовує його, забезпечує найбільш ефективне його функціонування, створює культурно-побутові умови для всебічного розвитку робітничого класу й колгоспного селянства, всього радянського народу.

Отже, виходячи з сучасного стану соціально-класової структури розвинутого соціалістичного суспільства, враховуючи досягнення суспільних наук, на нашу думку, можна дати таке визначення соціальних меж радянської інтелігенції, її соціальної суті і самого поняття. Радянська інтелігенція — це велика соціалістична й інтернаціональна за своєю природою, багатонаціональна за складом міжкласова група, органічна частина нової історичної спільності людей — радянського народу, яка постійно зростає кількісно та якісно, поповнюючись насамперед із середовища робітничого класу і колгоспного селянства. Займаючись опосередкованою продуктивною працею, виконуючи покладені на неї Комуністичною партією, всім суспільством, насамперед його провідною силою — робітничим класом, соціальні функції по управлінню, організаційному забезпеченню суспільного виробництва, а також по ідейно-політичному вихованню, культурно-технічному й духовному розвитку трудящих, ця група людей в непорушному союзі з робітниками і селянами при керівній ролі робітничого класу створює матеріальні блага й духовні цінності в інтересах усього суспільства, професійно виконуючи при цьому складні спеціалізовані функції розумової праці, які вимагають високого професійно-кваліфікаційного рівня і, як правило, вищої або середньої спеціальної освіти.

Такими, на наш погляд, мають бути міркування з приводу одного з найважливіших методологічних питань — визначення соціальної суті інтелігенції. Наступними взаємозв'язаними й взаємозумовленими проблемами методологічного характеру, які нами розглядатимуться, є втілення в життя Комуністичною партією марксистсько-ленінського вчення про основні етапи, шляхи і соціальні джерела формування радянської інтелігенції, визначення її місця і ролі у суспільному прогресі.

Класики марксизму-ленізму задовго до перемоги соціалістичної революції висунули як одну з програмних цілей — створення якісно

¹⁵ Маркс К. Капітал, т. 1. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 400.

нової, народної інтелігенції. Вони передбачали, що після завоювання політичної влади робітничий клас без знань, без людей освічених не зможе побудувати нове суспільство. «Буржуазним революціям минулого,— писав Ф. Енгельс,— від університетів потрібні були тільки адвокати, як найкраща сировина, з якої формувалися їх політичні діячі; для визволення робітничого класу будуть потрібні, крім того, лікарі, інженери, хіміки, агрономи та інші спеціалісти, бо справа йде про те, щоб оволодіти управлінням не тільки політичною машиною, але й усім суспільним виробництвом, а тут уже потрібні будуть зовсім не гучні фрази, а солідні знання»¹⁶. Після завоювання пролетаріатом влади, вказував В. І. Ленін, перед ним на перший план висувуються практичні, організаційні завдання: по-новому організувати найглибші — економічні — основи десятків і мільйонів людей. «І це — найвдячніше завдання, бо лише після його розв'язання (в головних і основних рисах) можна буде сказати, що Росія стала не тільки радянською, а й соціалістичною республікою»¹⁷.

В умовах соціалістичного будівництва, коли розвиток продуктивних сил відбувається небачено швидкими темпами, управління державним і господарським будівництвом особливо вимагає підготовлених людей, спеціалістів своєї справи. «...Промисловість, яка ведеться спільно і планомірно всім суспільством, тим більше передбачає людей з всебічно розвинутими здібностями, людей, здатних орієнтуватися в усій системі виробництва»¹⁸,— писав Ф. Енгельс.

У конкретних умовах радянської дійсності В. І. Ленін розвинув цю думку Ф. Енгельса. Ставлячи перед робітниками і селянами завдання соціалістичної перебудови Росії, Володимир Ілліч прямо заявив: «Без керівництва спеціалістів різних галузей знання, техніки, досвіду, перехід до соціалізму неможливий, бо соціалізм вимагає свідомого і масового руху вперед до вищої продуктивності праці в порівнянні з капіталізмом і на базі досягнутого капіталізмом»¹⁹.

В ході будівництва першої в світі держави робітників і селян В. І. Ленін неодноразово звертав увагу на роль знань, освічених людей у побудові нового суспільства. Він підкреслював, що для остаточної перемоги над силами старого світу, для побудови суспільства, ґрунтованого на принципах комунізму, трудящим потрібна сила знань, і вони не повинні про це ні на хвилину забувати²⁰⁻²¹. Одночасно Володимир Ілліч вказав шляхи здобуття знань: для цього треба «...по-перше — учитися, по-друге — учитися і по-третє — учитися і потім перевіряти те, щоб наука у нас не залишалась мертвою буквою або модною фразою..., щоб наука справді входила в плоть і кров, перетворювалась у складовий елемент побуту цілком і по-справжньому»²².

Ці настанови Комуністична партія неухильно втілює в життя, враховуючи водночас ленінське положення про те, що «...кращі елементи, які є в нашому соціальному ладі,— ...передові робітники. по-перше, і, по-друге, елементи дійсно освічені, за яких можна ручитися, що вони ні слова не візьмуть на віру, ні слова не скажуть проти совісті...»²³.

¹⁶ Енгельс Ф. Міжнародному конгресові студентів-соціалістів. — Там же, т. 22, с. 410.

¹⁷ Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади. — Повне зібр. творів, т. 36, с. 163.

¹⁸ Енгельс Ф. Принципи комунізму. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 323—324.

¹⁹ Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади. — Повне зібр. творів, т. 36, с. 168.

²⁰⁻²¹ Див.: Ленін В. І. Як організувати змагання? — Там же, т. 35, с. 192; Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді в справі освіти. 28 серпня 1918 р. — Там же, т. 37, с. 75.

²² Ленін В. І. Краще менше, та краще. — Там же, т. 45, с. 370.

²³ Там же.

У справі формування і розвитку нової, радянської інтелігенції Комуністична партія і Радянський уряд керувалися ленінською вказівкою про те, що робітничий клас для перетворення суспільства на комуністичних засадах «виробляє свою власну інтелігенцію»²⁴. В умовах радянської дійсності процес створення народної інтелігенції можна поділити на кілька етапів, які збігаються з основними періодами соціалістичного будівництва.

Перший етап займає весь перехідний період — від перемоги Великого Жовтня до побудови соціалізму в основному. На час здійснення Жовтневої революції робітничий клас мав лише незначну кількість своєї, пролетарської інтелігенції, яка склалася в надрах буржуазного суспільства. До неї входили В. І. Ленін, його вірні соратники й учні, професійні революціонери, що виробляли соціалістичну ідеологію і вносили її у робітничий рух, очолили боротьбу народних мас за побудову нового суспільства. Грандіозні масштаби соціалістичного перетворення суспільства, які постали перед робітничим класом після повалення старого ладу, потребували значного розширення цієї соціальної верстви. Комуністична партія, керуючись ленінськими вказівками, здійснювала це завдання на першому етапі формування радянської інтелігенції трьома шляхами.

В процесі знищення старого державного апарату і створення нової влади, ліквідації приватної власності на засоби виробництва, великого землеволодіння тощо партія і держава висували на керівні й управлінські посади політично грамотних, здатних до організаторської, господарської, військової, культурно-виховної діяльності, найбільш здібних, відданих соціалізму представників робітничого класу і трудового селянства. Отже, висуванство було історично першим і важливим шляхом створення нової соціальної верстви — соціалістичної інтелігенції.

В. І. Ленін орієнтував партію також на якнайширше залучення до соціалістичного будівництва буржуазних спеціалістів. Ще задовго до Жовтня він писав, що «як і всякий інший клас сучасного суспільства, пролетаріат не тільки виробляє свою власну інтелігенцію, але й бере собі також прихильників з числа всіх і всяких освічених людей»²⁵. Послідовна, гнучка й диференційована політика Комуністичної партії і соціалістичної держави, значна виховна робота, здійснювана в процесі економічної, соціальної і культурної перебудови суспільства, сприяли докорінній зміні світогляду певної частини старої інтелігенції, прийняттю нею ідеології робітничого класу, перетворенню на органічну складову частину соціалістичної інтелігенції. Це й був другий шлях її формування.

Однак розвиток соціалістичного суспільства потребував значної кількості високоосвічених спеціалістів, здатних керувати соціально-економічним прогресом на основі найновіших досягнень науки і техніки. Тому основним шляхом формування інтелігенції з самого початку перехідного періоду була підготовка спеціалістів з числа робітників і селян у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах.

З побудовою соціалізму в нашій країні було розв'язано в основному проблему створення радянської інтелігенції. Випускники вищої і середньої спеціальної шкіл країни, в тому числі Української РСР, на яку б ділянку роботи їх не посилали партія, держава, всюди ставали у перші ряди будівників нового життя. Інженери і техніки всю свою енергію і знання віддавали боротьбі за розвиток вітчизняної науки, добивалися раціоналізації технологічних процесів, підвищували політичну і виробничу активність робітників. Нова, соціалістична за своєю природою інтелігенція активно сприяла зміцненню морально-політичної

²⁴ Див.: Ленін В. І. Революційний авантюризм. — Там же, т. 6, с. 364.

²⁵ Там же.

єдності суспільства, розвитку дружби народів і радянського патріотизму.

Другий етап створення радянської інтелігенції збігається з далшим зміцненням соціалістичного суспільства, побудовою розвинутого соціалізму. В цей період основним шляхом поповнення її кадрів залишалася підготовка спеціалістів у вузах і технікумах. Роль висування значно зменшилася, а залучення спеціалістів з числа старої інтелігенції себе вичерпало.

Вже на початку названого періоду в партійних документах було дано високу оцінку діяльності інтелігенції, її ролі в житті країни. Зокрема, в резолюції XVIII з'їзду ВКП(б) підкреслювалося, що в умовах перемоги соціалізму «надзвичайно підноситься роль радянської інтелігенції, яка вміє по-більшовицькому працювати, по-більшовицькому боротися за піднесення культурності і комуністичної свідомості трудящих. Тепер, після остаточного зміцнення політичних і економічних позицій соціалістичного суспільства в СРСР, вирішують справу кадри, які освоїли техніку виробництва, вирішують справу радянські культурні сили, які очолюють маси трудящих у їх великій боротьбі за повну перемогу комунізму»²⁶.

В наступний період чисельність інтелігенції продовжувала зростати високими темпами, поліпшувався її якісний склад, розвивалися соціалістичні риси, зміцнювалися комуністичні ідейно-політичні позиції, вона більш глибоко оволодівала основами наукового світогляду. Все це особливо яскраво проявилось під час боротьби з навалюю німецько-фашистських військ.

Після переможного завершення Великої Вітчизняної війни перед радянським народом постало складне завдання — в найкоротший строк підняти з руїн народне господарство у районах, що були тимчасово окуповані фашистськими загарбниками. І знову інтелігенція поряд з робітниками і селянами виступила в перших рядах бійців мирного фронту. За небагато стислі строки їх спільними зусиллями відбудовано зруйновані гітлерівцями міста і села, заводи й фабрики, школи та лікарні. Інтелігенція внесла вагомий вклад у повну, остаточну перемогу соціалізму в нашій країні.

Побудова в СРСР розвинутого соціалістичного суспільства значувала початок третього етапу формування радянської інтелігенції. В ці роки швидко збільшувалася її чисельність, зростала трудова й суспільно-політична активність. Вона вбачала своє покликання в тому, щоб віддавати творчу енергію справі народу, справі побудови комуністичного суспільства²⁷. На сучасному етапі залишився практично один шлях поповнення її лав — за рахунок випускників вищої і середньої спеціальної шкіл.

Переважаючи порівняно з будь-якою іншою соціальною групою темпи кількісного збільшення інтелігенції в процесі вдосконалення розвинутого соціалізму, піднесення її професійно-кваліфікаційного рівня, засвоєння ідеології і моралі, інтересів та ідеалів робітничого класу зумовили значне зростання її ролі у суспільному прогресі. Важливий теоретичний й практичний висновок щодо цього був зроблений на XXVI з'їзді КПРС, який відзначив, що «не тільки в науці, освіті, культурі, а й у матеріальному виробництві, у всьому житті суспільства інтелігенція відіграє дедалі значнішу роль»²⁸.

Місце інтелігенції в процесі соціалістичного будівництва, на сучасному етапі вдосконалення розвинутого соціалізму, а також у певній історичній перспективі було предметом розгляду на ювілейному пленумі правління Спілки письменників СРСР 25 вересня 1984 р. За піввіку,

²⁶ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1980, т. 5, с. 358—359.

²⁷ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. — К., 1971, с. 85.

²⁸ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 63—64.

що минуло з часу становлення нової, радянської інтелігенції, вона з вузького прошарку освічених людей перетворилася на могутню верству трудового народу. Її вклад у загальнонародну справу — вдосконалення побудованого в СРСР соціалізму — невинно зростає. Важливим для визначення місця інтелігенції у системі суспільних відносин є положення про те, що без союзу праці й культури, який склався після Жовтня, без союзу робітників, селян та інтелігенції, цементуючою силою якого був і залишається робітничий клас, успішне будівництво соціалізму просто неможливе. На березневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС Генеральний секретар ЦК партії товариш М. С. Горбачов підкреслив, що політика партії була і буде спрямована на зміцнення союзу робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції²⁹.

Значну увагу на ювілейному пленумі правління Спілки письменників було приділено завданням, які постають перед інтелігенцією на сучасному етапі суспільного розвитку, а також мають бути головними на найближчу історичну перспективу. Підвищення ефективності народного господарства, інтенсифікації виробництва, їх зв'язок з прискореним використанням відкриттів науки, досягненнями інженерної думки, перебудовою самого економічного мислення, піднесенням духовного потенціалу суспільства, нагромадженню різними поколіннями радянських людей, вимагають, щоб творчий характер праці, творчий підхід до справи сьогодні був характерною рисою кожного інтелігента — вченого чи інженера, вчителя чи лікаря, як, зрозуміло, і кожного робітника чи колгоспника.

Перспективні завдання, що їх партія ставить перед інтелігенцією, яка справляє величезний вплив на суспільну свідомість, духовне життя суспільства, пов'язані з тим, що в сучасних умовах, коли Радянська країна впритул підійшла до рубежів, які у певному розумінні матимуть переломний характер (йдеться про якісні зрушення, підготовлені всім ходом попереднього розвитку), для розв'язання принципово нових завдань потрібний вищий рівень суспільної свідомості. Насамперед необхідно навчитися зважено, реалістично оцінювати особливості періоду, який переживає наша країна, не припускаючи ні применшення наших великих, безперечних досягнень, ні лакування дійсності, ні драматизації недоліків. Для всього цього, а також для застосування енергійних господарських і організаційних зусиль необхідно не тільки проводити наполегливу роботу, спрямовану на підвищення свідомості мас, а й на певну переорієнтацію суспільної свідомості, щоб вона швидше засвоювала ідеї, висунуті партією, рішуче позбавлялася застарілих, відсталих поглядів. У цій важливій ідейно-політичній діяльності партія розраховує на активну допомогу радянської інтелігенції³⁰.

Протягом трьох вищеназваних етапів формування радянської інтелігенції різними були й соціальні джерела її поповнення. Цей процес завжди базувався на здійсненні класового принципу прийому до вищих та середніх спеціальних навчальних закладів, підпорядковувався дотриманню відносної пропорціональності щодо соціальної структури радянського суспільства. Отже, в ньому знаходила вияв певна соціальна нерівність.

Величезна роль у формуванні народної інтелігенції належить робітничому класу. Він був і залишається основним поставником кваліфікованих спеціалістів — учених, інженерно-технічних працівників, керівників підприємств та установ, державних і громадських діячів. Поповнення радянської інтелігенції вихідцями з робітничого класу, з одного боку, є свідченням його провідної ролі у розвитку соціалістичного суспільства, зокрема соціальної структури, з іншого — свідченням народності інтелігенції, її органічного, нерозривного зв'язку з пред-

²⁹ Рад. Україна, 1985, 12 берез.

³⁰ Там же, 1984, 26 верес.

ставниками переважно фізичної праці. Останній фактор зумовлюється також наявністю у складі інтелігенції помітної частки вихідців із селян. Усе це сприяє дальшому зближенню працівників розумової і фізичної праці, подоланню істотних відмінностей між містом і селом, отже, просуванню радянського суспільства до безкласової структури, а згодом і до повної соціальної однорідності.

Соціальний склад поповнення інтелігенції формується не стихійно, а в результаті цілеспрямованої діяльності партії, хоч у періоди швидшого зростання кількості спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою, викликаного потребами соціально-економічного прогресу, науково-технічної революції, можливе певне порушення співвідношення між питомою вагою різних соціальних груп, які поповнювали ряди інтелігенції, і соціальною структурою суспільства.

Поряд з робітниками і селянами лави інтелігенції досить часто поповнюються за рахунок вихідців із сімей інтелігенції, тобто відбувається у відповідних межах процес її самовідтворення. Він зумовлюється освітнім і культурним рівнем батьків, соціально-побутовим оточенням, сімейними традиціями, існуючою поки що різницею між рівнем шкільної освіти в місті і на селі, дедалі більшою потребою в сучасних умовах основним критерієм при вступі до вузу чи технікуму вважати міру знань тощо.

Династії, які народжуються при соціалізмі в сім'ях інтелігенції, справляють позитивний вплив на підвищення рівня професійної майстерності вчених, діячів літератури і мистецтва, лікарів, вчителів тощо, бо в них з покоління в покоління передаються й примножуються нагромаджені творчі традиції і досвід. Безперечно, це не свідчить про якусь кастову замкнутість, яку всіляко намагаються вбачати радянологи різних гатунків.

Соціальна суть радянської інтелігенції якнайчастіше знаходить вияв у процесі виконання нею своїх професійних і соціальних функцій. Останнє, в свою чергу, значною мірою залежить від стану та змін у її кількісному та якісному складі. Розробка цих питань є важливим завданням суспільствознавців. Проте для точного аналізу названих процесів, як, до речі, й відповідних зрушень у будь-якій іншій складовій соціальної структури суспільства, статистика не дає потрібних даних. Інтелігенція — велика соціальна група радянського суспільства — взагалі не представлена у статистичних виданнях — ні щорічних, ні у матеріалах всесоюзних переписів.

У зв'язку з цим необхідно зауважити, що наукове управління суспільством в цілому і розвитком його соціальної структури та окремо її складових неможливе без одержання об'єктивної, основаної на єдиних методологічних засадах інформації. Поки вона не буде повною, різноманітною й регулярно, у розвитку соціальної структури діятимуть елементи стихійності, а управлінська діяльність не завжди відповідатиме вимогам об'єктивних законів.

На жаль, система інформації про стан соціальної структури та її складові, що діє в нашій країні, насамперед така, як ЦСУ та його органи на місцях, не завжди відповідає сучасним вимогам наукового керівництва й управління. Вона неповна, не характеризує істотних ознак соціально-класового, соціально-демографічного й соціально-етнічного складу населення, як і соціальної структури суспільства в цілому. Крім того, ще й досі існують різні визначення соціального місця і становища деяких осіб, зайнятих у народному господарстві. Їх відносять до працівників то розумової, то фізичної праці, до категорій робітників чи службовців і т. п.

Все це змушує дослідника при аналізі структурних змін у складі інтелігенції використовувати дані про осіб, які мають вищу чи середню спеціальну освіту, тобто дипломованих спеціалістів. Насамперед

це зумовлюється тим, що поняття «спеціаліст» та «інтелігент» як синоніми вживав В. І. Ленін³¹. Як близькі за змістом ці терміни використані також у Тезах ЦК КПРС до 50-річчя Великого Жовтня³² і до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна³³.

Основні вимоги, які пред'являються до інтелігенції, відповідають основним рисам радянського спеціаліста. На Всесоюзному зльоті студентів (1971 р.) зазначалося, що радянський спеціаліст — це людина, яка добре оволоділа основами марксистсько-ленінського вчення, ясно бачить політичні цілі партії і країни, має широку наукову і практичну підготовку, досконало володіє своєю спеціальністю. Радянський спеціаліст сьогодні — це вмілий організатор, здатний на практиці застосовувати принципи наукової організації праці. Він уміє працювати з людьми, цінує колективний досвід, прислухається до думки товаришів, критично оцінює досягнуте. І, звичайно, сучасний спеціаліст — це людина високої культури, широкої ерудиції, загалом це справжній інтелігент нового, соціалістичного суспільства³⁴.

Така типологічна модель радянського спеціаліста близька до соціальної суті радянського інтелігента. Однак дипломовані спеціалісти й інтелігенція — не тотожні поняття. До числа спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою статистика включає всіх осіб, які мають диплом (посвідчення, свідоцтво) про закінчення вищого чи середнього спеціального навчального закладу або привірених до них закладів і працюють на підприємствах, в установах, організаціях і колгоспах, незалежно від виконуваної ними роботи чи посади, яку вони займають. Отже, до числа дипломованих спеціалістів статистика включає й осіб, які закінчили вуз чи технікум, але займаються фізичною працею, тобто не належать до соціальної групи інтелігенції. Причому їх кількість невпинно зростає. Так, з 8 млн. дипломованих спеціалістів, зайнятих у 1959 р. в народному господарстві країни, більш як 1 млн. чол. працювали на робочих місцях, тобто входили до складу робітничого класу. В 1975 р. їх було вже, відповідно, понад 7 млн. з 23 млн.³⁵ Подібне становище має місце і в нашій республіці, на чому наголошувалося в матеріалах березневого (1985 р.) Пленуму ЦК Компартії України^{35а}.

Крім того, до складу інтелігенції дослідники включають недипломованих спеціалістів-практиків, оскільки вони зайняті розумовою працею і їм притаманна опосередкована продуктивна праця по управлінню, організаційному та інженерно-технічному забезпеченню виробничого процесу. Проте статистика не враховує цю складову частину соціальної групи інтелігенції, як і службовців-неспеціалістів, що їх також автори відповідних наукових праць включають до внутрішньої цілісної соціальної групи радянського суспільства — інтелігенції. Не наводять статистичні видання й співвідношення між такими соціальними критеріями, як інтелігенція і службовці в цілому.

Зважаючи на все це, для аналізу кількісних і якісних змін у складі інтелігенції дослідники використовують статистичні дані про кількість спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою, які зайняті у різних галузях народного господарства, бо вони є найбільш наближеними до реальної чисельності інтелігенції.

Одним з особливостей кількісних змін, які відбуваються в складі інтелігенції, є швидке її зростання в період соціалістичного будівництва

³¹ Див.: Ленін В. І. Як організувати змагання? — Повне зібр. творів, т. 35, с. 195.

³² 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції: Тези ЦК КПРС. — К., 1967, с. 36.

³³ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна: Тези ЦК КПРС. — К., 1970, с. 28.

³⁴ Рад. Україна, 1971, 20 жовт.

³⁵ Народное хозяйство СССР в 1982 году: Стат. ежегодник. — М., 1983, с. 372; Рабочий класс и соврем. мир, 1981, № 3, с. 91.

^{35а} Рад. Україна, 1985, 26 берез.

і випереджаючі темпи збільшення її чисельності порівняно з будь-якою іншою соціальною групою на етапі розвинутого соціалізму. Остання особливість, як зазначалося на XXIV з'їзді КПРС, є наслідком політики партії, спрямованої на всемірне прискорення науково-технічного прогресу, на дальше підвищення культури й освіченості народу³⁶. Протягом наступного десятиріччя цей процес продовжувався, що знайшло відображення в матеріалах XXVI з'їзду КПРС³⁷. Він характерний і для інтелігенції Української РСР, де протягом 1960—1983 рр. кількість спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою, зайнятих у народному господарстві, зросла в 3,5 раза. Високі темпи збільшення чисельності інтелігенції в умовах розвинутого соціалізму зумовили той факт, що до 1977 р. вона досягла кількості колгоспного селянства, а у 1983 р. перевищила її на 47%. Того ж року чисельність інтелігенції становила 41% від кількості робітників республіки³⁸.

Випереджаючі темпи зростання інтелігенції зумовили й збільшення її питомої ваги як у складі всього населення, так і серед зайнятих у народному господарстві. В 1960 р. інтелігенція становила 3,9% населення Української РСР, а в 1983 р. — вже 11,7%, тобто її частка зросла в 3 рази, що відповідало темпам її збільшення в країні в цілому. Питома вага інтелігенції серед зайнятих у різних галузях народного господарства УРСР протягом 1960—1983 рр. зросла з 9,7% до 24%, або у 2,5 раза, як і в СРСР. Таким чином, частка інтелігенції республіки у складі інтелігенції всієї країни протягом названих років практично не змінилася і становила близько п'ятої частини³⁹.

Одночасно з кількісним зростанням інтелігенції в її складі відбуваються глибокі якісні зміни — за галузевою, професійною і кваліфікаційною градацією, характером її трудової діяльності.

За галузевою структурою, тобто місцем роботи, інтелігенцію можна поділити на ряд груп, частина з яких майже повністю, а деякі певною мірою зайняті у різних галузях матеріального виробництва, інші — у невиробничій сфері. При аналізі названої структури слід виходити з класифікації галузей народного господарства, прийнятої в країнах — членах Ради Економічної Взаємодопомоги. У відповідності з нею до сфери матеріального виробництва входять промисловість, сільське і лісове господарство, транспорт, зв'язок, будівництво, торгівля, матеріально-технічне постачання, збут, заготівля й ряд інших галузей; до невиробничої сфери — житлово-комунальне господарство й побутове обслуговування населення, охорона здоров'я, фізична культура і соціальне забезпечення, освіта, культура й мистецтво, наука і наукове обслуговування, управління й інші галузі.

Внутріструктурні зміни найбільш помітно відбуваються в професійно-кваліфікаційному складі інтелігенції, тобто у розподілі за спеціальностями та рівнем освіти, що відображає характер її праці. Стан і динаміка цих показників значною мірою зумовлюють й ступінь участі інтелігенції у суспільному прогресі — вдосконаленні економіки, розквіті духовних сил народу, у все більш зримому перетворенні науки на безпосередню продуктивну силу. За кваліфікаційним складом інтелігенцію можна поділити на чотири групи: науковці з вченими ступеннями й званнями; спеціалісти з вищою освітою; спеціалісти із середньою спеціальною освітою; спеціалісти-практики. Перша з названих груп складається з найбільш висококваліфікованих працівників. Це до них, до їх діяльності насамперед відноситься положення, висловлене на XXVI з'їзді КПРС, про те, «що будівництво нового суспільства без

³⁶ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, с. 85.

³⁷ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 63.

³⁸ Народне господарство Української РСР в 1970 році: Стат. щорічник. — К., 1971, с. 382; Народне господарство Української РСР у 1983 році: Стат. щорічник. — К., 1984, с. 235 (підрахунки автора).

³⁹ Там же (підрахунки автора).

науки просто немислиме»⁴⁰. Наука, підкреслював товариш В. В. Щербиський, стала могутнім прискорювачем нашого руху вперед⁴¹.

Кількісні та якісні зміни, які відбуваються у складі інтелігенції, в основному відповідають потребам розвитку народного господарства, науки і культури. Вони створюють умови для підвищення культурно-технічного рівня робітників і селян, розквіту культури всього народу, подолання істотних відмінностей між містом і селом, між фізичною і розумовою працею, свідчать про зближення інтелігенції з робітничим класом, колгоспним селянством, іншими соціальними групами суспільства.

Необхідність постановки питання про соціальну суть інтелігенції, визначення її соціальних меж, формулювання самого поняття «радянська інтелігенція», висвітлення основних етапів, шляхів і соціальних джерел її формування, кількісних і якісних змін у її складі тощо зумовлюється тим, що нині колектив науковців Інституту історії АН УРСР за участю вчених вузів, інших установ та організацій республіки працює над підготовкою двотомної історії інтелігенції Української РСР, тритомної історії робітничого класу республіки і двотомної історії колгоспного селянства УРСР.

Це важливе завдання вимагає поглибленої розробки проблем, пов'язаних з виконанням інтелігенцією Радянської України своїх соціальних і професійних функцій. До того ж, в історіографії всебічно не висвітлена роль радянської інтелігенції як країни у цілому, так і республіки зокрема. Нині ж, коли відбувається небачене раніше загострення ідеологічного протиборства між двома соціально-економічними системами, наші класові вороги докладають величезних зусиль, щоб фальсифікувати марксистсько-ленінське вчення про роль інтелігенції у суспільстві, його втілення в життя в умовах соціалістичного будівництва. Все це значно підвищує відповідальність членів редколегій томів і всього авторського колективу. Вона зумовлюється також тим, що назване видання має бути першою узагальнюючою працею з історії інтелігенції Української РСР, в якій високий ідейно-теоретичний рівень розробки проблеми органічно поєднуюватиметься з популярною формою викладу матеріалу.

Основну увагу авторський колектив зосередить на висвітленні на великому фактичному матеріалі участі інтелігенції республіки разом з робітничим класом і колгоспним селянством як Української РСР, так і всієї країни в побудові й вдосконаленні розвинутого соціалістичного суспільства. В праці буде розкрита керівна роль Комуністичної партії у створенні та вихованні радянської інтелігенції на всіх етапах соціалістичного будівництва.

Методологічною концепцією викладу має стати висвітлення двоєдиного процесу: з одного боку, зміцнення позицій інтелігенції як великої соціальної групи, зростання її ролі в житті суспільства, а з другого,— зближення інтелігенції з робітничим класом і колгоспним селянством, що є практичним кроком на шляху до становлення в головному й основному безкласової структури суспільства в історичних рамках зрілого соціалізму.

Основними методологічними віхами у висвітленні історії інтелігенції виступають такі проблеми. Виходячи з того, що інтелігенція — поняття вітчизняне, російське, що саме в нашій країні зародився цей термін, який сьогодні використовується в усьому світі, що в середовищі дореволюційної інтелігенції був досить помітний прошарок її прогресивної частини — демократичні й пролетарські верстви, які брали участь у створенні ленінської партії нового типу, в революційній боротьбі пролетаріату, необхідно розкрити названі процеси на матеріалах

⁴⁰ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 50.

⁴¹ Рад. Україна, 1984, 13 жовт.

України. Автори праці повинні показати перехід передової частини старої інтелігенції на бік Радянської влади, її участь у соціалістичній революції, громадянській війні, перших кроках мирного будівництва.

Важливим завданням авторського колективу буде відтворення цілісної картини всього складного процесу формування соціалістичної інтелігенції, починаючи від перших її кроків, висування, залучення буржуазних спеціалістів до соціалістичного будівництва і кінчаючи постійним удосконаленням підготовки спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою в сучасних умовах.

Редколегії і авторам слід також визначити найбільш оптимальні пропорції у послідовному, на різних етапах соціалістичного будівництва, висвітленні участі інтелігенції у створенні й розвитку економічного потенціалу країни, здійсненні ленінського плану культурної революції, в суспільно-політичному житті країни, республіки, області, району, міста, села, у захисті соціалістичної Вітчизни від німецько-фашистських загарбників, переходу інтелігенції на ідейно-політичні позиції робітничого класу, засвоєння його ідеології і моралі, колективістської психології, інтересів та ідеалів. Усі ці питання буде розкрито в першому томі праці.

Другий том присвячений діяльності інтелігенції України на етапі побудови і вдосконалення розвинутого соціалізму. В ньому буде показано значне зростання ролі інтелігенції в розвитку науки, освіти, культури, політичній системі, матеріального виробництва, сфери розподілу і побуту, в зміцненні ідейно-політичної єдності народу, її вклад у подолання істотних відмінностей між інтелігенцією, робітничим класом і колгоспним селянством, зближення класів і соціальних груп, становлення соціальної однорідності суспільства. Ґрунтовно висвітлюватиметься інтернаціоналізм інтелігенції республіки, її участь у боротьбі за мир, демократію і соціалізм, за обмеження та припинення гонки озброєнь і роззброєння, за розвиток й поглиблення відносин дружби і співробітництва з іншими соціалістичними країнами, її багатопланова діяльність на міжнародній арені. Чільне місце у виданні відведено викриттю фальсифікацій буржуазними, реформістськими та ревізіоністськими авторами процесу формування, місця і діяльності інтелігенції Української РСР у різні періоди розвитку радянського суспільства.

Такими є завдання, що стоять перед авторським колективом історії інтелігенції Української РСР, які він має здійснити на основі марксистсько-ленінського визначення соціальної суті радянської інтелігенції, всебічного аналізу виконання нею своїх соціальних і професійних функцій, підпорядкованих розвитку матеріального і духовного виробництва, практичного вкладу у становлення в головному й основному безкласової структури радянського суспільства.

Ю. А. Курносів

ОПРЕДЕЛЕНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ СУТИ СОВЕТСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ

Резюме

В статье анализируется социальная сущность советской интеллигенции, определяются ее социальные границы, формулируется само понятие «советская интеллигенция», освещаются основные этапы, пути и социальные источники ее формирования, анализируются марксистско-ленинское учение о месте и роли интеллигенции в общественном прогрессе, оценки Коммунистической партией деятельности интеллигенции на современном этапе развития советского общества, показаны основные направления количественных и качественных изменений в ее составе.

* * *

В. А. СМОЛІЙ (Київ)

ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ УЧАСНИКІВ НАРОДНИХ РУХІВ НА УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII—XVIII ст.)

Останнім часом коло наукових інтересів радянських істориків, які розробляють проблеми класової боротьби, помітно розширилося. Серед питань, що становлять об'єкт їх дослідження, важливе місце займає ідеологія учасників антифеодальних рухів¹. Слід зазначити, що в її вивченні вже досягнуто певних успіхів. Зокрема, на сторінках наукової періодики проведено дискусії з окремих аспектів цієї проблеми, опубліковано ряд статей та повідомлень. Визначилися два основні підходи до її розв'язання: частина дослідників (В. І. Буганов, В. В. Мавродін, Л. В. Черепнін та інші) вважає, що правомірно говорити про наявність у селянства вже за доби феодалізму власної ідеології², інші (Б. Г. Литвак, М. А. Рахматулін, П. Г. Риндзюньський) твердять, що учасники народних рухів не розуміли завдань і перспектив боротьби проти панівного класу³. На їх думку, суспільна свідомість селян і рядових козаків не піднімалася вище рівня соціальної психології. Згодом у дискусію навколо питання про ідеологію учасників антифеодальних рухів включилися М. Т. Білявський, Л. В. Милов, О. О. Преображенський, Ю. А. Тихонов та інші історики⁴.

Отже, поряд із розходженнями концептуального плану спостерігається помітна диспропорція дослідницьких інтересів щодо виявів соціальної свідомості учасників класової боротьби в різних її формах, а спеціальних праць з цієї проблематики на матеріалах українських земель немає.

Як відомо, соціальна психологія та ідеологія, що є необхідними умовами існування свідомості кожного класу, мають ряд спільних рис. Проте їх не слід ототожнювати або ставити між ними знак рівняння. Ідеологія — це сукупність ідей і поглядів, які відображають у теоретичній, більш або менш систематизованій формі ставлення людей до дійсності і один до одного і спрямовані на закріплення або зміну суспільних відносин. Соціальна психологія відноситься також до однієї з сфер суспільної свідомості. Висловлювалася думка, що вона відображає лише емоційний бік останньої і не піднімається до рівня ідей та поглядів. Однак останнім часом автори деяких праць внесли значні

¹ Основные направления исторических исследований в XI пятилетке в свете решений XXVI съезда КПСС.— Вопросы истории, 1981, № 10, с. 9.

² Буганов В. И. Об идеологии участников крестьянских войн в России.— Вопросы истории, 1974, № 1; Черепнин Л. В. Об изучении крестьянских войн в России XVII—XVIII вв. (к теории проблемы).— В кн.: Крестьянские войны в России XVII—XVIII веков: проблемы, поиски, решения. М., 1974; его же. Крестьянские войны в России периода феодализма. К 200-летию начала восстания крестьян под предводительством Е. И. Пугачева.— В кн.: Черепнин Л. В. Вопросы методологии исторического исследования. Теоретические проблемы истории феодализма. Сб. статей. М., 1981; Мавродин В. В. По поводу характера и исторического значения крестьянских войн в России.— В кн.: Крестьянские войны в России XVII—XVIII веков: проблемы, поиски, решения. М., 1974.

³ Рахматулин М. А. Проблема общественного сознания крестьянства в трудах В. И. Ленина.— В кн.: Актуальные проблемы истории России эпохи феодализма. Сб. статей. М., 1970; Литвак Б. Г. О некоторых чертах психологии русских крепостных первой половины XIX в.— В кн.: История и психология. М., 1971; Риндзюньский П. Г., Рахматулин М. А. Некоторые итоги изучения крестьянской войны 1773—1775 гг.— История СССР, 1972, № 2; Литвак Б. Г., Овчинников Р. В. Крестьянская война 1773—1775 гг. К 200-летию восстания под предводительством Е. И. Пугачева.— Вестник АН СССР, 1973, № 9.

⁴ Билявский М. Т. Некоторые итоги изучения идеологии участников крестьянской войны 1773—1775 гг. в России.— Вестник Московского университета.

корективи в це питання. Так, О. К. Уледов вважає, що «політичні, моральні, естетичні, філософські та інші ідеї й уявлення, включені до змісту суспільної психології, виступають не в формі теорій, концепцій систем поглядів, як це має місце в ідеології, а головним чином у формі переконань, вірувань, установок на сприйняття дійсності й ставлення до неї»⁵. Аналогічних поглядів дотримуються Б. Д. Паригін і болгарський філософ В. Іванов⁶.

Чи правомірно в такому випадку взагалі говорити про ідеологію учасників антифеодальних рухів на Україні другої половини XVII—XVIII ст.? Сучасний стан дослідження проблеми дає підставу позитивно відповісти на це запитання*. Однак, звичайно, слід завжди пам'ятати, що поняття «ідеологія» — категорія історична. Вона пройшла ряд етапів, кожний з яких відповідав тому чи іншому періоду. Зрозуміло, що за доби феодалізму (навіть його пізнього етапу) учасники народних рухів не могли виробити єдиної стрункої системи поглядів на завдання та перспективи своєї боротьби проти гнобителів. Проте це не означає, що народні виступи і повстання в той час були безідейними. Погляди народних мас, які нині оцінюються як утопічні, наївні, позначені рисами стихійності, з численними нашаруваннями царистських ілюзій, були значним кроком уперед у розвитку їх класової свідомості. Незважаючи на багатовікову забитість, століття підневільного існування, селяни знали, за що і в ім'я чого вони боролися. В. І. Ленін підкреслював, що навіть «... «стихийний елемент» являє собою, по суті, не що інше, як зародкову форму свідомості»⁷. Проте в цілому ідеологія селянства того часу була ненауковою, примітивною.

Безумовно, не всі форми боротьби селянсько-козацьких мас проти гнобителів слід «ідеологізувати». Справді, навряд чи доцільно з'ясовувати ідейні мотиви, якими керувалися селяни, знищуючи посіви феодала, відмовляючись виконувати повинності, сплачувати податки, вирубуючи панський ліс. Усе це вони робили для самозахисту і тому в даному разі неможливо виявити будь-які елементи організації або прагнення ідеологічно обґрунтувати їх дії. Очевидно, в цих актах соціального протесту значною мірою превалювали суспільно-психологічні явища, що визначали певні вчинки і дії селян. І лише під час вищих форм класової боротьби — збройних повстань — соціальна свідомість народних мас піднімалася на більш високий рівень. У цілому ж для досліджуваного періоду характерна ще досить нечітка грань між обома сторонами свідомості класу.

В даній статті висвітлюються основні етапи і напрями формування соціальної свідомості (вона виступає як засіб виявлення суспільної свідомості в конкретно-історичних умовах) учасників народних рухів на Україні в другій половині XVII—XVIII ст. Проте в міру можливості автор прагнув відокремити обидва компоненти свідомості селянсько-козацьких мас. Розуміючи рухливість граней між ними і керуючись принципом історизму в понятійному апараті, ми використовували прийняті

Серия 8. История, 1978, № 3; Милов Л. В. Классовая борьба крепостного крестьянства России в XVII—XVIII вв.— Вопросы истории, 1981, № 3; Буганов В. И., Преображенский А. А., Тихонов Ю. А. О некоторых вопросах истории феодальной формации в России.— История СССР, 1982, № 5.

⁵ Уледов А. К. Актуальные проблемы социальной психологии. М., 1981, с. 58.

⁶ Парыгин Б. Д. Общественная психология как социальное явление.— Философские науки, 1964, № 6; Иванов В. Идеология. Характер и закономерности развития. М., 1977, с. 91, 92.

* Розгорнуту аргументацію на користь цієї тези див.: Гутнова Е. В. Классовая борьба и общественное сознание крестьянства в средневековой Западной Европе (XI—XV вв.). М., 1984, с. 332—334; Буганов В. И. Указ. соч., с. 47—53.

⁷ Ленін В. І. Що робити? Наболілі питання нашого руху.— Повне збір. творів, т. 6, с. 28.

в спеціальній літературі терміни «ідеологічні уявлення», «елементи ідеології» тощо.

В загальному контексті цих попередніх зауважень розглянемо деякі конкретні питання еволюції ідеологічних уявлень селян і рядових козаків України під час їх виступів проти феодалів. Задавлені безпросвітною темнотою та нещадною експлуатацією «...селяни все ж боролись, як уміли і як могли»⁸.

Безумовно, кожна історична епоха висувала на перший план свої специфічні завдання класової боротьби, зумовлювала особливий колорит і забарвлення виступів народних мас. Важливим етапом в історії класової боротьби українського народу стала визвольна війна 1648—1654 рр., яка, до речі, була справжньою селянською війною. Розв'язавши питання про возз'єднання України з Росією, вона водночас мала неперевренені за своєю глибиною (звичайно, в межах феодалної суспільно-економічної формації) соціальні наслідки. Всі ці питання всебічно досліджені істориками^{9–10}. Однак поза їх увагою залишився інший важливий аспект — вплив цих подій на формування соціальної свідомості безпосередніх виробників. Адже у свідомості селян і рядових козаків істотно змінився віками культивований панівним класом стереотип на корінне питання тогочасної епохи — питання про «землю та волю».

Як відомо, в 1648—1654 рр. частина земельних угідь перейшла до тих, хто їх обробляв. Відбулися помітні зміни в структурі аграрних відносин. На селі, зокрема, помітно зросло селянсько-козацьке землекористування. Повинності безпосередніх виробників обмежувалися, як правило, невеликими грошовими або натуральними зборами на користь гетьманської адміністрації¹¹.

На думку селян, зразком найбільш справедливого розв'язання земельного питання була займанщина. Ідея про цілком законний характер селянського землеволодіння пронизувала всі без винятку документи, складені представниками народних мас. Вона, наприклад, чітко відображена у «Генеральних слідствах про маєтності» 1729—1730 рр., зафіксована у Генеральному описі Лівобережної України 1765—1769 рр. Численні купчі записи, якими узаконювалися різні торговельні операції із земельними ділянками, не залишають найменшого сумніву щодо цього. Так, у більшості з них селянські та козацькі поля, городи, сіножаті названо «свои власние», «свои собственные», «свои жилие» і т. д.¹² У ряді документів вказувалося, що особи, які продавали ділянки, вважали, що земля «отцу своему наследная...», в спокійном владенні его доньине состоящая»¹³. А мешканець с. Дмитрівка Домонівської сотні З. Ілляшенко писав у 1750 р., що його ґрунт «не кому не в чем непевний й незаведений, но свой дидизний и отчизний»¹⁴.

Характерно, що в купчих, оформлених у ратушах, сотенних і полкових канцеляріях, підкреслювалося, що земельні угіддя продаються селянами і козаками «в вечное владение», «в потомственное владение», «в спокойное владение», «вечно и безповоротно»¹⁵. Особи, які продавали свої ділянки, втрачали на них право власності, яке переходило до

⁸ Ленін В. І. До сільської бідноти. Пояснення для селян, чого хочуть социал-демократи.— Там же, т. 7, с. 186.

^{9–10} Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. К., 1954.— 535 с.; Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. К., 1959.— 499 с.; Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960.— 362 с.

¹¹ Акты Московского государства, изданные императорской Академией наук. СПб., 1894, т. 2, с. 308.

¹² Лазаревский А. М. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Выпуск второй (Полки Киевский и Нежинский). Чернигов, 1867, с. 211, 248, 251.

¹³ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 217, арк. 31.

¹⁴ Там же, арк. 9.

¹⁵ Там же, арк. 27, 37, 135; оп. 2, спр. 532, арк. 19.

іншого господаря. Майбутній їх власник міг землею «волно, как хотя владеть — продавать, даровать, взаклад и взамену пустить и по всякому своему изволению на свой как наилучший пожиток оборочать»¹⁶.

Традиційні погляди на займанщину як реальну основу для справедливого розв'язання земельного питання продовжували існувати навіть наприкінці XVIII ст. Так, у ході судової тяжби з приводу суперечки з Новгород-Сіверським монастирем за землю громада с. Покошиць заявила, що, коли «малоросіяне з гетманом Богданом Зіновієм Хмельницьким кровію своєю освободили Малую Росію от ярма лядского і от держави польских королей, а пришли в подданство всероссийского монарха..., в тую пору на обоих сторонах Днепра вся земля была малоросіян сполная и общая потомість, покаість они первіе под полки, а во полках под сотні, а в оных под свои жилища и позаймали; и потому сталися все добра малоросіянам быть власными через займы. Оніе и займи свои малоросіяне разными означали способами: одни оборували, другие — концами обносили и рвами окопували и сади заводили, футоры, слободы, деревні, села на свое имя селили, к себе в корість приводили, на болотах, где виділи к устроению мельниц міста, там оніе строили»¹⁷. Дещо іділічна картина формування селянсько-козацького землекористування на Україні, змальована представниками покошицької громади, свідчить про те, що народні маси вбачали в зайнятті вільних земель один з напрямів розв'язання аграрного питання.

Будучи одним з найбільш стійких елементів соціальної свідомості селян, прагнення універсалізувати значення займанщини залишалося, однак, утопічним. Викликане до життя визвольною війною, воно в умовах дальшого зміцнення феодально-кріпосницьких відносин, розширення латифундій козацької старшини та різкого скорочення резерву вільних земель поступово втрачало свою силу. Селяни і рядові козаки дедалі більше переконувалися, що існує єдиний реальний шлях справедливого розв'язання питання про землю — конфіскація її у феодалів.

Іншою, але не менш важливою стороною свідомості селянства України були його вимоги про звільнення від різних форм феодальної залежності. Значним фактором, який посилював боротьбу селянських мас проти кріпосницьких тенденцій, що з'явилися одразу після визвольної війни, стало існування козацтва — стану, який майже до кінця XVIII ст. користувався традиційними особливими правами і привілеями. Тому зростало прагнення пригноблених верств населення України потрапити до козацького реєстру, а, отже, здобути певну господарську самостійність, особисту свободу, уникнути виконання панщини тощо.

Однак незалежне в соціальному відношенні існування козацтва було не чим іншим, як ілюзією (хоч і привабливою для селянства). Різка соціальна диференціація, масове обезземелення, втрата тягла — характерні риси життя козацьких громад XVIII ст. Навіть у Запорізькій Січі, де, як відомо, антифеодальні традиції мали найбільш глибокі корені, посилювалося соціальне розшарування, зростало землеволодіння старшини, на хуторах і в зимівниках якої експлуатувалася праця залежних селян і рядових козаків. І все ж за традицією Запоріжжя у свідомості селянських мас виступало центром «вільного» життя, ідеалом суспільного устрою. Однак у міру того, як козацтво втрачало свої традиційні права, дедалі частіше селяни починали добиватися переведення їх в інші соціальні категорії — міщан, державних селян тощо¹⁸. У судах істотно зменшилося число справ про «шукачів козацтва»¹⁹.

¹⁶ Там же, оп. 2, спр. 45, арк. 143, 154.

¹⁷ Лазаревский А. М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648—1783 гг.). К., 1908, с. 18—19.

¹⁸ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 209, оп. 2, спр. 226, арк. 2.

¹⁹ Селянський рух на Україні. Середина XVIII — перша чверть XIX ст. 36. документів і матеріалів. К., 1978, с. 406—454.

В ході антифеодальних виступів народних мас України найчастіше висувалися вимоги знищити велике феодальне землеволодіння. Їх учасники протестували проти захоплення поміщиками земельних угідь селян і козаків, спроб старшини обмежити особисту свободу безпосередніх виробників тощо. Будучи постійними (але не консервативними) елементами селянських ідеологічних уявлень, ці вимоги еволюціонували відповідно до певних історичних умов. Разом з тим кожний історичний період зумовлював появу нових ідей, співзвучних з основними соціальними завданнями класової боротьби народних мас.

В особливо складних умовах формувалася свідомість селян і рядових козаків України в другій половині XVII — на початку XVIII ст. У той час боротьба народних мас, не втративши своєї основної — антифеодальної — суті, ще зберігала також значні визвольні тенденції. Це зумовлювалося складною політичною обстановкою на Україні, реальною загрозою ревізії рішень Переяславської ради 1654 р. з боку пропольськи і протурецьки настроєної частини козацької старшини та інтервенціоністськими діями іноземних держав. Тому поряд із соціальними лозунгами під час народних рухів дедалі активніше висувалися ідеї визволення всіх українських земель від іноземного ярма та вірності рішенням Переяславської ради²⁰. Про зрослу соціальну свідомість селян і рядових козаків свідчила їх гостра реакція на укладення зрадницьких Гадяцької (1658 р.) та Слободищенської (1660 р.) угод. Народні маси виступали як самостійна активна сила, здатна змінювати хід подій, вносити значні корективи в політику панівного класу.

Незважаючи на консервативні риси селянства, зумовлені становним цього класу дрібних виробників, класу розпорошеного і політично несвідомого, його ідеологічні уявлення поступово еволюціонували. Особливо помітні зрушення в світоглядницьких засадах середньовічного селянина спостерігалися в роки великих збройних повстань. Невипадково В. І. Ленін писав, що творчість народних мас «...виявляється в періоди революційних вихорів у мільйони разів сильніше, багатше, продуктивніше, ніж у періоди так званого спокійного (гужового) історичного прогресу»²¹. Зокрема, особливістю повстань селянсько-козацьких мас України, які відбувалися у другій половині XVIII ст. на Лівобережжі та Слобожанщині, було те, що вони, як правило, тривали кілька років (в с. Кліщинці з 1767 по 1770 р., в с. Турбаї з 1789 по 1793 р.). В окремих селах (наприклад, Кулагах і Суботовичах Стародубського полку) крізь горнило антифеодальної боротьби пройшли два покоління місцевих жителів.

Під час цих повстань химерно перепліталися консервативні та прогресивні елементи в ідеології народних мас, утопізм селянських ідей і суворя реальність тогочасного життя. На перших етапах заворушень вимоги селян, як правило, були досить поміркованими. Вони зводилися до розв'язання питання про приналежність їх до козацького стану²². Характерно, що в разі задоволення їх вимог селяни нерідко навіть зобов'язувалися виконувати всі повинності на користь свого власника. І лише згодом, зневірившись у дієвості мирних методів досягнення поставленої мети, вони переходили до відкритих збройних виступів.

Тривала боротьба народних мас проти гнобителів сприяла еволюції основних світоглядних поглядів селян і рядових козаків на характер соціальної політики не лише місцевих властей, а й вищих органів гетьмансько-старшинської адміністрації. В скаргах, надісланих на ім'я Катерини II і в Сенат, містилися критичні оцінки дій старшини, про-

²⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. СПб., 1892, т. XV, с. 6, 442.

²¹ Ленін В. І. Перемога кадетів і завдання робітничої партії.—Повне зібр. творів, т. 12, с. 312.

²² ЦДІА УРСР у Києві, ф. 56, оп. 2, спр. 9, арк. 1—2; Селянський рух на Україні. Середина XVIII — перша чверть XIX ст. 36. документів і матеріалів, с. 32.

хання притягти до відповідальності осіб, які затримували справедливе розв'язання вимог повсталих²³.

В ході повстань поглиблювалася правова свідомість селян і рядових козаків. У документах, надісланих у державні інстанції, вони оперували як раніше прийнятими численними законодавчими актами, так і правовими нормами, що діяли в той період. Найчастіше в селянських чолобитних зустрічалися посилання на указ Петра I від 10 квітня 1723 р., яким регламентувався процес проходження справ про «шукачів козацтва»²⁴. Крім того, в них досить часто згадувалося царське законодавство 1728, 1738, 1739, 1741 і 1746 рр.²⁵ Правомірність своїх дій, спрямованих на експропріацію земельних угідь феодалів, селяни мотивували також неписаними нормами звичаєвого права (в документах містилися неодноразові посилання на те, що їх предки «свободно без всякого препятствия землею владели и будучие в звании казаčem... служили воинскую службу»²⁶. Аналогічні думки висловлювали селяни і під час складання «Генеральних слідств про маєтності» (1729—1730 рр.)²⁷.

Однак значення великих народних збройних повстань і виступів в історії класової боротьби не вичерпується лише тим, що в їх ході викристалізовувався відносно цілісний комплекс поглядів на рівні ідеології. Важливо, що часто утопічні, позбавлені реального ґрунту ідеї, які зароджувалися в середовищі селян до початку повстання і в процесі його, ставали значною мобілізуючою силою в їх боротьбі проти феодального гніту, за досягнення цілком земних цілей. Вище вже згадувалося, що у багатьох випадках селянські маси ідеалізували органи, створені за козацьким зразком. На утопізм цих ідей вже вказувалося у науковій літературі²⁸. Проте незаперечним є, наприклад, той факт, що «шукання козацтва» (а саме з нього починалася більшість селянських повстань на Лівобережжі та Слобожанщині) ставало лише першим кроком на шляху до тривалої боротьби, що, як правило, завершувалося збройним виступом.

Не можна не визнати також величезного організуючого впливу на маси та підготовку Коліївщини 1768 р. відомого Торчинського маніфесту (1767 р.), вимоги якого, до речі, мали широке поліетнічне звучання («ми розсилаємо наш акт без підпису польською і грецькою мовою і закликаємо до того ж громадян Польського королівства і Литовського великого князівства і провінцій, які їм належать: спілкуйтеся з нами, об'єднуйтеся і стійте заодно, а коли настане час — сходьтеся на місце, які будуть визначені секретною радою під нашим прапором»²⁹). Разом з іншими аналогічними прокламаціями повстанців (так званим «Універсалом до польських селян», зверненням М. Москаля тощо) цей документ сприяв посиленню активності селян, забезпечував певну ідеологічну вмотивованість їх ідей.

В. І. Ленін вказував, що «...настрій, збудження, переконання мас повинні проявлятися і проявляються в дії»³⁰ і наголошував на активній

²³ Селянський рух на Україні. Середина XVIII — перша чверть XIX ст. 36. документів і матеріалів, с. 37.

²⁴ Полное собрание законов Российской империи. СПб., 1830, т. VII, № 4196.

²⁵ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 763, оп. 1, спр. 999, арк. 14, 16; Селянський рух на Україні. Середина XVIII — перша чверть XIX ст. 36. документів і матеріалів, с. 35.

²⁶ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 56, оп. 2, спр. 9, арк. 1—2.

²⁷ Генеральное следствие о маєтностях Прилуцкого полка (1729—1731 гг.). — В кн.: Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. К., 1896, кн. II, с. 25; Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку. — В кн.: Український архів. К., 1929, т. I, с. 491.

²⁸ Черепнин Л. В. Об изучении крестьянских войн в России XVII—XVIII вв. — В кн.: Крестьянские войны в России XVII—XVIII веков: проблемы, поиски, решения. М., 1974, с. 15.

²⁹ Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей. М., 1956, т. I, с. 88.

³⁰ Ленін В. І. Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції. — Повне збір. творів, т. 11, с. 54.

ролі суб'єктивного фактору в їх соціальній практиці. Дослідження основних тенденцій розвитку останньої інколи є чи не єдиним надійним шляхом наукового пізнання ідеологічних уявлень селян та рядових козаків у ході їх антифеодальної боротьби.

Більшість збройних повстань другої половини XVIII ст. були порівняно непогано організовані. Вже на початкових їх етапах визначалося коло осіб, навколо яких згуртовувались односельці. Як правило, це були люди, знайомі з державним законодавством. Зокрема, в с. Кулаги «самим первым зачинщиком» повстання став П. Грабко³¹, в с. Турбаї — Н. Олефір, В. Цапок, Н. Тарасенко³², в с. Кліщинці — С. і П. Ворони, П. і Т. Білими та інші³³. Зафіксовані випадки, коли збройні виступи очолювали священнослужителі, військовослужбовці, виборні особи.

Нерідко повстанці створювали органи самоврядування. Вони діяли під різними назвами — «комісія», а згодом «громадська зборня» * в Турбаях, так зване «правління» в Кулагах і Суботовичах тощо. Функції цих органів і коло питань, які вони розв'язували, вже висвітлювалися в науковій літературі³⁴. Слід лише підкреслити, що самоврядування стало важливим чинником перетворень, які здійснювалися в ході повстань.

Одним з факторів, що впливав на формування соціальної свідомості селян та козаків, став процес їх дальшого майнового розшарування та соціальної диференціації. На цей аспект досліджуваного питання вже звертали увагу історики. Є. В. Гутнова, наприклад, зазначає, що майнове розшарування селянства зумовлювало формування «в різних його верствах дуже різних поглядів на своє становище, на бажані зміни в існуючих відносинах, на релігію і церкву»³⁵. Представники заможних прошарків у ході повстань досить часто йшли на компроміси з панівними класами, а інколи відкрито нехтували соціальні інтереси основної маси селян. Це досить рельєфно виявилось під час Турбаївського повстання — одного з найбільших антифеодальних виступів XVIII ст. на Україні.

Зберігся цікавий документ, датований 1779 р. Тоді (тобто за 10 років до збройного виступу) 12 членів турбаївської громади дали підписку місцевим феодалам про відмову від боротьби за свої козацькі права³⁶. В майбутньому тенденція до дальшої поляризації різних за майновим станом груп населення Турбаїв виступала все чіткіше. Коли логіка антифеодальної боротьби диктувала необхідність вжиття повстанцями радикальних засобів, аж до фізичного знищення поміщиків, заможна частина турбаївців, очолювана Н. Олефіром, В. та Т. Довженками, почала переговори з правителем Катеринославського намісництва В. Каховським і домагалася від нього введення у село каральної команди³⁷.

Такі дії попутників повсталих стали однією з причин поразки цього народного виступу.

Характеризуючи соціальну свідомість середньовічного селянства, слід мати на увазі ще одну обставину — його становище як класу було надзвичайно суперечливим: з одного боку, як безпосередні виробники

³¹ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 54, оп. 3, спр. 13174, арк. 19.

³² Повстання селян у селі Турбаях (1789—1793 рр.). Матеріали до історії селянських повстань на Україні. К., 1932, с. 54, 95.

³³ Чтения в историческом обществе Нестора-летописца, кн. 11, с. 190.

* У документах: «общественная зборная изба».

³⁴ Смолій В. А. Основні тенденції класової боротьби на Україні доби пізнього феодалізму. — УІЖ, 1983, № 9, с. 41, 45.

³⁵ Гутнова Е. В. Некоторые проблемы идеологии крестьянства эпохи средневековья. — Вопросы истории, 1966, № 4, с. 54.

³⁶ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 763, оп. 1, спр. 620, арк. 38.

³⁷ Повстання селян у селі Турбаях (1789—1793 рр.), с. 56, 64, 68—69.

матеріальних благ селяни виступали об'єктом жорстокої експлуатації з боку феодалів та держави, а з іншого — вони були дрібними власниками з відповідною психологією. Це стало об'єктивною основою для поширення в середовищі селянства наївно-монархічних ілюзій, його віри у можливість захисту від гноблення з боку вищих державних органів. Навіть у кульмінаційні періоди повстань їх учасники продовжували активно листуватися з Катериною II та царськими чиновниками, постійно посиляли у Петербург своїх довірених осіб³⁸. Слід враховувати той факт, що на соціальну свідомість селян і козаків значний вплив справляла феодальна ідеологія — система поглядів, вигідних панівному класу і освячених церквою. Протягом багатьох століть вона культивувала в середовищі селян риси покірності, непротивлення, виправдовувала соціальну експлуатацію, обожнювала особу царя.

Тісний зв'язок з «наївним монархізмом» селянсько-козацьких мас мало самозванство — одна з форм класового протесту, під специфічною оболонкою якого приховувався важливий соціальний зміст. Хоч самозванство було характерним і для народних рухів попередніх століть, найбільша кількість самозванців стала відомою в другій половині XVIII ст. Так, за підрахунками К. В. Сивкова, який спеціально досліджував це питання, з 1764 по 1797 р. в Росії діяли 21 самозванець і самозванка (крім О. І. Пугачова і княжни Тараканової)³⁹. На Україні самозванство поширювалося в ряді районів Лівобережжя, зокрема на Слобожанщині та Півдні. Вперше зафіксоване у 1764 р. на Чернігівщині (під іменем князя Петра Федоровича тоді виступав М. Колчев), воно набуло особливого поширення у 1765, 1776 і 1783 рр. (Г. Кремньов, П. Чернишов, Д. Попович, Г. Зайцев, В. Бунін)⁴⁰. Аналіз документів таємної канцелярії свідчить, що це соціально-політичне явище виникло і поширювалося серед найбільш експлуатованих станів феодального суспільства — кріпаків (після 1783 р.), селян-однодворців, солдатів, рядових козаків. Причиною популярності самозванців саме серед цих категорій населення було насамперед те, що такі особи висловлювали потаємні думки, надії і сподівання народних мас. Враховуючи конкретні умови того чи іншого району, специфіку соціального середовища, самозванці висували ідеї та вимоги, співзвучні народному ідеалу справедливості.

Більшість з них виступала за зменшення розмірів податків, свободу промислів, звільнення від виконання феодальних повинностей, рекрутчини тощо⁴¹. Тому скрізь, де з'являлися самозванці, відбувалися традиційні хрестоцелювання, молебні, великі сходки селян.

Пройшло багато десятиліть, перш ніж селянство в союзі з робітничим класом стало на шлях свідомої боротьби проти поміщиків і самодержавства. Навіть у роки першої буржуазно-демократичної революції в Росії В. І. Ленін підкреслював, що «в селянському русі сила-силенна темноти, несвідомості, і було б надто небезпечно створювати собі щодо цього які-небудь ілюзії. Темнота селянина виявляється насамперед у нерозумінні політичної сторони руху, — в нерозумінні, наприклад, того, що без корінних демократичних перетворень в *усьому* політичному ладі *всієї держави* зовсім неможливі ніякі міцні кроки по шляху розширення землеволодіння»⁴².

³⁸ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 763, оп. 1, спр. 629, арк. 38; Повстання селян у селі Турбаях (1789—1793 рр.), с. 105.

³⁹ Сивков К. В. Самозванство в России в последней трети XVIII в.— Исторические записки М., 1950, т. 31, с. 88.

⁴⁰ ЦДАДА СРСР, ф. 6, спр. 402, 404; ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1710, оп. 2, спр. 63.

⁴¹ ЦДАДА СРСР, ф. 6, спр. 402, арк. 106; спр. 406, арк. 64, 73, 76; ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1710, оп. 2, спр. 63, арк. 1, 8.

⁴² Ленін В. І. Про нашу аграрну програму (лист III з'їздові).— Повне зібр. творів, т. 9, с. 343.

Щоправда, і в сфері соціальної народної утопії з'явилися перші симптоми її кризи — провісники майбутніх докорінних змін у поглядах селянства на класову суть самодержавства. У 1797 р. царська таємна канцелярія розслідувала справу жителя с. Добропілля Павлоградського повіту Новоросійської губернії Є. Винниченка. У розмовах з односельцями він говорив: «Вы думаете, что сей государь вам великое добро? Се не государь, а се вам кат!» У відповідь на зауваження одного з жителів Добропілля про те, що цар зменшить «обремененіе людям», Є. Винниченко заявив: «Вы походите на людей, та дурне говорите; можно ли, чтоб сей государь так учинил? Ежели б он добро сделать мог, то давно б сделал оное...»⁴³ Звичайно, подібні заяви були нетиповими для середньовічного селянина, вихованого на царистських ілюзіях. Разом з тим вони свідчили про певну переоцінку окремими представниками народних мас своїх основних світоглядних засад.

Акумуляована в ході класової боротьби творча енергія селянсько-козацьких мас України, безперечно, найповніше і найширше виявлялася в роки великих народних повстань. Проте введення до наукового обігу документального матеріалу, який вийшов з-під пера представників селян і козаків у так звані «мирні» періоди історичного процесу, також дає можливість істотно розширити і доповнити наші уявлення про досліджувану проблему в цілому і, зокрема, про такі її аспекти, як погляди народних мас на шляхи розв'язання земельного питання, процес формування класово-станових взаємин у тогочасному суспільстві, зміцнення феодално-кріпосницьких відносин тощо.

У зв'язку з цим важливе місце належало наказам козаків, військових обивателів, однодворців, міщан своїм депутатам у Комісію для підготовки нового Уложення (1767 р.) — орган, в компетенцію якого входив перегляд існуючого законодавства. На сторінках таких наказів викладено ряд вимог, які були вироблені в ході боротьби народних мас у попередній час. В залежності від конкретних умов і специфіки проведення виборів депутатів подібні документи за своїм змістом помітно відрізнялися один від одного. Незважаючи на це, вони відносяться до найвизначніших пам'яток суспільно-політичної думки селянсько-козацьких мас України доби пізнього феодалізму.

В наказах, а також виступах на засіданнях комісії козаки і державні селяни засуджували непоодинокі факти захоплення панівним класом, насамперед козацькою старшиною, земельних угідь, сінокосів, промислів⁴⁴. Зокрема, своєрідним обвинувальним актом проти соціальної політики козацько-старшинської верхівки став виступ охтирського депутата І. Дзюби (Дзюбишина) на засіданні комісії. «Бегство козаков и посполитых, — заявив він, — происходило и происходит от нестерпимых обид и притеснений старшины, которая захватывает жалованные козацьи земли, мельницы, сенные покосы, рощи и другие угодья, притесняет их неуказными работами, большими поборами и напрасными побоями. На козацьих жалованных землях старшина и церковники устроили слободы, хутора и населили их вольными козаками и посполитыми, с которыми обращаются как с купленными крестьянами. Посему я предлагаю как старые, так и вновь населенные, в противность жалованным грамотам и указам, слободы и хутора отнять у старшины и церковников и причислить к владениям обществ войсковых обывателей, от чего в службе их произойдет приращение, а между ними наступит тишина и спокойствие»⁴⁵. Аналогічні думки І. Дзюба висловлював і в наступних виступах. Він пропонував не лише конфіскувати земельні воло-

⁴³ Селянський рух на Україні. Середина XVIII — перша чверть XIX ст. 36. документів і матеріалів, с. 283.

⁴⁴ ЦДАДА СРСР, ф. 342, оп. 1, спр. 109, ч. 8, арк. 93, 102, 114, 120; спр. 109, ч. 12, арк. 87, 131.

⁴⁵ Сборник РИО. СПб., 1880, т. XXXII, с. 370—371.

діння поміщиків і церкви, а й перекласти на їх плечі частину подушного податку.

Інші депутати порушували питання про незаконність заборони вільних переходів селян і козаків від одного власника до іншого, про доцільність скасування так званого «рубльового» податку, обмеження участі козацтва у спорудженні численних фортець, засічних ліній, міст, про необхідність припинення проведення Генерального опису Лівобережної України тощо ⁴⁶. Незалежно від мотивів, якими керувалися укладачі наказів депутатам, зміст цих документів об'єктивно був спрямований проти політики царського уряду і козацької старшини на Україні.

На більшості козацьких наказів позначилися нові тенденції соціально-економічного розвитку, пов'язані із зародженням капіталістичного укладу. Козаки вимагали формально визнати їх право на вільне користування і нерегламентований феодальним законодавством продаж земельних угідь, промислових підприємств, продукції землеробства і ремісничих виробів. «Чтоб свободный был нам промысел, — писали в своєму наказі стародубці, — особливо винокурение, продажа разных напитков в своих домах, а сверх того, родячимись здесь продуктами, т. е. пенькою, елеем, медом, воском, салом и тому подобным» ⁴⁷. Ряд наказів містив пункт про необмежене і «безпрепятственное» володіння «добром наследным, купленным, наданным и занятым», тобто, як роз'яснювалося в наказі Стародубського полку, «грунтами, мельницами, отчинами и всякими угодьями...» ⁴⁸. Всі «добра», на думку козаків, «владенные» ними «по природному праву» і тому можуть вільно продаватися, заставлятися, даруватися і т. п. Ці прохання і вимоги мали буржуазний характер. Вони свідчили, що козацтво прагнуло пристосувати свої господарства до нових умов економічного розвитку і, таким чином, узаконити свій юридичний статус як вільних виробників.

Вимоги політичного характеру на сторінках документів, складених селянами і козаками, відсутні. Навіть у роки відкритої збройної боротьби проти феодально-кріпосницьких порядків поряд з вимогами фізичного знищення представників панівного класу в них зустрічалися монархічно-самодержавні ілюзії. Перспектива майбутнього суспільно-політичного устрою держави уявлялася народним масам туманною і невизначеною. Своєрідною «ідейною аномалією» серед багатьох тисяч скарг, прохань, «прелестных писем» і грамот селянсько-козацьких мас були тільки накази комісії для підготовки нового Уложення і Торчинський маніфест (1767 р.). Чи не вперше в них містилися прохання про реформи в сфері судочинства, дозвіл на вільні вибори гетьмана і козацької старшини ⁴⁹. В Торчинському маніфесті привертає увагу вимога про надання селянству Речі Посполитої права посилати своїх представників у польський сейм ⁵⁰.

Ідеологія, як зазначалося вище, — категорія історична. Вона розвивалася поряд із зміною форм і методів класової боротьби, її зміст і прояви залежали від конкретних умов, соціально-економічних, політичних та етнокультурних факторів. Особливе значення ця обставина мала для українських земель, які протягом багатьох століть перебували в складі різних держав. Політико-територіальна розчленованість України значною мірою позначалася на формуванні ідейно-світоглядних заasad народних мас. На Правобережжі та західноукраїнських землях, по-

⁴⁶ ЦДАДА СРСР, ф. 342, оп. 1, спр. 109, ч. 12, арк. 89, 151, 153, 155.

⁴⁷ Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения Уложения. К., 1889, с. 152.

⁴⁸ Там же, с. 148, 152.

⁴⁹ Там же, с. 153, 158, 164, 247; ЦДАДА СРСР, ф. 342, оп. 1, спр. 109, ч. 8, арк. 119, 153 зв., 206.

⁵⁰ Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей. М., 1956, т. I, с. 89.

неволених Річчю Посполитою, феодальною Угорщиною та Молдавським князівством — васалом султанської Туреччини, де соціальні завдання класової боротьби тісно перепліталися з визвольними, соціальна свідомість народу проявлялася в дещо «ускладненому» вигляді. Для таких форм антифеодальної і визвольної боротьби, як гайдамацький рух, Коліївщина 1768 р., характерна, наприклад, велика питома вага лозунгів релігійного змісту. Однак це не обезцінює їх значимості. Адже відомо, що «...вияв політичного протесту під релігійною оболонкою є явище, властиве всім народам, на певній стадії їх розвитку...»⁵¹. Важливо інше: який зміст вкладався у релігійні лозунги і як вони реалізувалися в соціальній практиці повсталих мас? Гасла захисту православної віри, як правило, підпорядковувалися визвольним завданням боротьби. Тисячі селян, робітних людей з промислів, ремісників, трудове населення міст і навіть священнослужителі та представники середніх верств — бюргерство, дрібна українська шляхта тощо — брали участь у численних повстаннях та виступах, які протягом другої половини XVII—XVIII ст. відбувалися на Правобережжі та західноукраїнських землях. Релігійна форма свідомості народних мас знаходила відображення також у діяльності братств — громадських та культурно-просвітительських організацій міщан, частини опозиційно настроєної шляхти і православного духовенства.

Зростання соціальної свідомості народних мас України відбувалося по кількох напрямках. Поступово поглиблювалися антифеодальні мотиви на сторінках документів селян і козаків, викристалізовувалися їх погляди на мету і завдання боротьби, вдосконалювалися й урізноманітнювалися форми соціальної практики повсталих. На всіх етапах розвитку класової боротьби помітне місце належало лозунгам про об'єднання всього пригнобленого люду, незалежно від його етнічної приналежності та віросповідання. Інтернаціональний зміст був характерний для «прельщення» і зазивних листів С. Т. Разіна, К. О. Булавина, О. І. Пугачова, документів канцелярії М. Залізняка. Єдина класова позиція об'єднувала також представників різних народів у загонах опришків і гайдамаків.

Характеризуючи напрями розвитку соціальної свідомості народних мас у період феодалізму, не можна обійти мовчанкою її прояви в такій формі класової боротьби, як масові втечі та переселення. Міграційні рухи — складне і суперечливе явище. З одного боку, це форма соціального протесту, з іншого — один з шляхів культурного і виробничого спілкування народів, важливий фактор господарського освоєння окраїнних територій Російської держави.

Причини втеч були досить різноманітними. По-перше, це спроба звільнитися від непомірних феодальних утисків, панщини, численних податків і поборів; по-друге, протест проти несправедливих дій органів влади, безправ'я; по-третє, ефективний засіб позбутися жорстокого національно-релігійного гноблення (Правобережжя і західноукраїнські землі). Незважаючи на різноманітність мотивів і причин, які спонукали селянські маси до втеч і переселень, їх об'єднувало прагнення звільнитися від залежності феодально-кріпосницької держави. Така обставина об'єктивно привносила в міграційні рухи елементи організованості, своєрідно визначала основні напрями народних переселень. У другій половині XVII—XVIII ст. вони відбувалися в основному в таких районах: Запоріжжя, а з останньої чверті XVIII ст. Північне Причорномор'я; Слобідська Україна (особливо в 50—80-х роках XVII ст.); Правобережне Подніпров'я; Сибір і Далекий Схід; Дон і Кубань. Цей поділ напрямів міграції, безперечно, умовний, оскільки не враховуються значні резерви внутрішньої міграції (перехід селян від одного власника до іншого).

⁵¹ Ленін В. І. Проект програми нашої партії.— Повне зібр. творів, т. 4, с. 219.

Незважаючи на різний час та обставини входження цих земель до складу Росії, специфіку їх аграрної структури та політико-адміністративного статусу, спільними рисами для них були існування резерву вільних земель й обмежене поширення там феодално-кріпосницьких відносин.

На перших етапах колонізації нових територій переселенці, як правило, одержували значні ділянки землі, звільнялися від феодалних повинностей тощо. Здавалося б, їх мрії і сподівання знаходили відображення в соціальній практиці. Однак у міру заселення цих земель, зміцнення там влади поміщиків і держави утопічні ілюзії народу зазнавали краху.

В період пізнього феодалізму виникли якісно нові риси в розстановці та складі рушійних сил класової боротьби. Поряд з селянами, які залишалися основною соціальною силою народних рухів, а також козаками на арену класових битв виходили інші станові групи, зокрема робітні люди з промислових підприємств. Соціальна свідомість цієї категорії населення формувалася під впливом умов життя та праці і еволюціонувала в напрямі розуміння завдань й перспектив боротьби, вироблення її нових організаційних форм і методів. Друга половина XVII—XVIII ст. — етап формування робітних людей як нової соціальної категорії трудящих з специфічним світоглядом, значно вищою порівняно з селянами класовою зрілістю тощо. Про це свідчили страйк на Бахмутських і Торських соляних заводах 1765 р., масові заворушення робітних людей на Глушківській суконній мануфактурі в 1797—1798 рр.⁵² Однак пройшло ще чимало часу, перш ніж пролетаріат перетворився з класу в «собі» у клас «для себе». Тоді ж пролетарі ще не становили самостійного класу «...з власними інтересами і принципами, з власним світоглядом...»⁵³.

Загалом соціальна свідомість учасників народних повстань доби феодалізму розвивалася в ході їх класової боротьби проти феодалної експлуатації, будь-яких форм залежності, за втілення в життя туманних, невизначених «ідеалів», породжених творчим генієм народу. Реалізовані у практиці повсталих, вони нерідко випереджали свій час. Звичайно, селянство не могло стати соціальною базою для виникнення теорії наукового соціалізму. Лише в новій історичній обстановці в союзі з робітничим класом під керівництвом партії більшовиків воно усвідомило свої основні завдання в боротьбі за соціальне і національне визволення.

В. А. Смолий

ФОРМИРОВАНИЕ СОЦИАЛЬНОГО СОЗНАНИЯ УЧАСТНИКОВ НАРОДНЫХ ДВИЖЕНИЙ НА УКРАИНЕ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XVII—XVIII вв.)

Резюме

В статье раскрыты основные этапы и направления формирования социального сознания участников народных движений на Украине периода позднего феодализма, показаны роль и значение позитивных идеалов для дальнейшего развития классовой борьбы крестьянско-казацких масс, материализации ими социальных конструкций, альтернативных феодальной действительности.

⁵² Черкасская Е. Стачка рабочих Бахмутских и Торских соляных заводов в 1765 году.—Историк-марксист, 1940, кн. 11; К истории волнений на Глушковской суконной фабрике (1797—1798 гг.).—Красный архив, 1938, т. 6.

⁵³ Енгельс Ф. Становище робітничого класу в Англії. З власних спостережень і достовірних джерел.—Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 2, с. 443.

З Історії Української РСР у період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу

КОНТРПРОПАГАНДА ПІДПІЛЬНИКІВ І ПАРТИЗАНІВ
НА ОКУПОВАНІЙ РАДЯНСЬКІЙ ТЕРИТОРІЇ
(1941—1944 рр.)

І. О. ІВЛЕВ (Москва), А. Ф. ЮДЕНКОВ (Москва)

Керівники «третього рейху» активно використовували свій пропагандистський апарат, щоб запаморочити голови власному та народам поневолених ними країн Європи. Особливе значення гітлерівські ідеологи приділили підготовці війни проти Радянського Союзу. Завдо до її початку було розроблено плани ідеологічної обробки населення нашої країни. В одному з циркулярів фашистського командування говорилося: «Ми повинні не лише зброєю розбити Червону Армію, але також у боротьбі проти більшовицької пропаганди, як визволителі країни, знищити ідею комунізму в зайнятих нами областях...»¹

З перших днів війни нацисти розгорнули шалену антирадянську антикомуністичну пропаганду. Гітлерівці намагалися дезінформувати населення, залякати його, поширювали брехливі, наклепницькі чутки. К. Т. Мазуров, у той час — секретар ЦК ЛКСМБ та представник ЦШПР, у своїй книзі згадував: «Окупанти приділяли політичній дезінформації велике значення. Вони майже закидали села і міста своїми газетами та листівками, в яких містилася брехня про становище на фронтах, називали партизанів бандитами, друкували вигадані «факти» про те, що партизани нібито грабували населення й т. п.»²

Свій головний удар гітлерівська пропаганда спрямовувала проти ідей, ідеалів і політики Комуністичної партії, намагаючись очорнити досягнення радянських людей в будівництві соціалізму. Окупанти прагнули розпалити ненависть до нього, до марксистсько-ленінського світогляду, внести розкол у союз робітників і селян, відродити приватновласницьку психологію, міжнаціональну ворожнечу, релігійні пережитки. Поряд з цим висувалося завдання поширювати легенди про «непереможність» фашистської армії, «безперспективність» опору радянського народу. Рекламувався й «новий порядок», який начебто принесе трудящим СРСР «справжнє визволення».

У психологічній війні проти нашої країни фашисти використали свій пропагандистський апарат. Його діяльністю керувало спеціальне міністерство, яке очолив Геббельс. На окупованій території діяли відповідні підрозділи вермахту, органи окупаційної адміністрації, гітлерівські пособники з так званих органів місцевого самоврядування, каральні і поліцейські органи й т. ін.

В червні 1941 р. спеціальні підрозділи одержали «Вказівки щодо застосування пропаганди за варіантом «Барбаросса», які підписав Йодль. В них підкреслювалось: «Використання всіх засобів активної пропаганди в боротьбі проти Червоної Армії обіцяє більший успіх,

¹ Партийное подполье. — М., 1983, с. 222.

² Мазуров К. Т. Незабываемое. — Минск, 1984, с. 247.

ніж у боротьбі з усіма попередніми противниками німецьких збройних сил. Тому є намір застосовувати його у великих масштабах»³. Свої директиви нацисти підкріпляли матеріально й організаційно.

Значну кількість пропагандистської літератури (плакати, відоzwi, листівки, брошури й т. ін.) було надруковано в Німеччині ще до її нападу на Радянський Союз. Вона була розрахована на цивільне населення та бійців Червоної Армії. Але основну масу цієї літератури було виготовлено вже після початку бойових дій на радянсько-німецькому фронті. Перед окупантами виникло чимало труднощів. Більшість друкарень на території, захопленій ворогом, було знищено, або зруйновано. Загарбникам довелося розгорнути роботи по створенню власної видавничої бази. Їм удалося в деяких містах організувати друкарні. Зокрема на Україні вони працювали в Києві, Харкові, Полтаві, Ровно, Луцьку.

В 1944 р. керівник видавничої і друкарської справи в рейхкомісаріаті «Україна» Ганс Горнауер писав: «За час, що минув (1941—1943 рр.), значну кількість видань преси для пропаганди було представлено цивільному управлінню та армії. При цьому необхідно особливо згадати мільйони листівок... Ці листівки значною частиною повинні були через кілька годин складатися, друкуватися й бути готовими для розповсюдження»⁴.

Основним видом друкованої фашистами продукції були газети та листівки. Встановити їх точну кількість майже неможливо. Один з авторів цього повідомлення виявив та врахував 260 найменувань газет⁵, які гітлерівці та їх пособники видавали на окупованій території Радянського Союзу. Однак цю цифру не можна вважати остаточною. Ми ж з тією чи іншою мірою вірогідності вважаємо, що загарбники та їх поплічники на захопленій ворогом території друкували не менш як 300 періодичних видань.

Гітлерівці вели ще й усну пропаганду, використовуючи з цією метою радіо, театр, кіно й т. ін. За повідомленням ЦК КП(б)У, вже у листопаді 1941 р. сім фашистських радіостанцій цілодобово передавали в ефір програми українською мовою⁶. Збільшився й обсяг передач іншими мовами — для населення Білорусії, Прибалтики, Молдавії, окупованих областей РРФСР. При цьому загарбники користувалися «послугами» різного роду зрадників — білоемігрантів, поліцаїв, буржуазних націоналістів тощо, сподіваючись, що за допомогою останніх їм вдасться залучити на свій бік якусь частину населення. Всілякі брехливі чутки нацистські агенти намагалися поширювати серед трудящих відразу ж після вторгнення гітлерівських військ на територію України⁷ і ряду інших республік Союзу РСР.

Для поширення «зразків кінопродукції» рейху було навіть створено спеціальний орган — центральне товариство «Схід», яке мало два філіали — «Остланд-фільм» (з правлінням у Ризі) та «Україна-фільм» (у Києві).

Та ця «духовна продукція» не користувалася успіхом серед радянських громадян. Гітлерівський комісар у м. Іванкові Київської області повідомляв своєму керівництву: «Я повинен указати, що демонстрація фільмів не є для нас засобом пропаганди, а, навпаки, пересуває кіно як засіб пропаганди на останнє місце. Населення заявляє, що воно таких жалюгідних фільмів ще не бачило»⁸. В цілому пропагандист-

³ Нюрнберзький процес ... Т. 2. — М., 1959, с. 575.

⁴ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України (далі — ПА ІІП при ЦК Компартії України), ф. 166, оп. 3, спр. 146, арк. 19.

⁵ Див.: Юденков А. Ф. Политическая работа партии среди населения оккупированной советской территории, 1941—1944 гг. — М., 1971, с. 64—65.

⁶ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. Т. 1. — К., 1985, с. 347.

⁷ Беляев В., Рудницкий М. Под чужими знаменами. — М., 1954, с. 35.

⁸ Див.: Григорович Д. Ф. Идеино-политическая деятельность Компартин Украины в годы Великой Отечественной войны. — Киев, 1983, с. 76.

ські матеріали, підготовлені нацистськими «спеціалістами» ідеологічних диверсій, на тимчасово загарбаній території нашої країни розповсюджувалися тридцятьма мовами народів СРСР⁹. Це дає певне уявлення про розмах ведення пропагандистської війни проти населення Союзу РСР.

Необхідно було нейтралізувати дію подібного роду ідейної отрути. В цій справі видатну роль відіграла наша контрпропаганда. Звичайно, ґрунтовно висвітлити зміст кожного з її напрямів в журнальному повідомленні неможливо. Тому автори свідомо обмежили коло розглянутих ними проблем.

Свого часу В. І. Ленін підкреслив: «Всяке применшення соціалістичної ідеології, всяке відсторонення від неї означає тим самим посилення ідеології буржуазної»¹⁰. Партія та уряд завжди пам'ятали вказівку В. І. Леніна. У постановах ЦК ВКП(б), ДКО, наказах НКО та Верховного головнокомандування, зокрема в постанові ЦК ВКП(б) «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ» (18 липня 1941 р.), перед партійними та радянськими органами було поставлено завдання безпосередньо очолити всю боротьбу в тилу ворога. Комуністи повинні були показати приклади мужності та відданості Батьківщині, вести партійно-політичну роботу серед населення та партизанів, спрямовувати їх бойові дії¹¹.

В наказі народного комісара оборони Й. В. Сталіна (5 вересня 1942 р.) містилася така вимога: «Керівним органам партизанського руху, командирам та комісарам партизанських загонів поряд з бойовою роботою розгорнути й вести серед населення... політичну роботу... Викривати за допомогою фактів облудну німецьку пропаганду, виховувати ненависть... до німецьких загарбників. З цією метою організувати видання газет, листівок та інших друкованих матеріалів на окупованій території»¹².

Ці завдання повинні були виконувати політоргани Червоної Армії, партійні та комсомольські комітети, Центральний і регіональні штаби партизанського руху. При ГоловПУ РСЧА було створено Раду військово-політичної пропаганди, яка мала узагальнити практику партійно-пропагандистської роботи, визначити далші шляхи та засоби підвищення її ефективності. До її складу ввійшли О. С. Щербаков (голова), А. О. Жданов, Д. З. Мануїльський, О. М. Ярославський та інші¹³.

16 вересня 1942 р. на засіданні Ради, в якому взяли участь О. С. Щербаков, Д. З. Мануїльський, П. К. Пономаренко, М. М. Пронін та інші, було розглянуто питання «Про роботу серед населення окупованих районів СРСР». Було констатовано, що політична робота серед населення в тилу ворога ведеться на недостатньому рівні. Нею охоплено лише незначну його частину, переважно в районах дії партизанських загонів. Було ухвалено пропозицію про звернення до ЦК РКП(б) з проханням організувати при ЦШПР Політуправління, яке повинно очолити політичну роботу серед народних месників, цивільного населення¹⁴.

28 вересня 1942 р. за постановою ДКО у складі ЦШПР було створено Політуправління (пізніше — політвідділ). Його начальником призначено секретаря ЦК КП(б) Білорусії В. Н. Маліна¹⁵. Раніше, 24 червня 1941 р., було організовано Радянське інформбюро, яке мало розгорнути контрпропаганду проти німецької та іншої ворожої про-

⁹ Селезнев І. А. Война и идеологическая борьба. — М., 1974, с. 56.

¹⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 6, с. 37—38.

¹¹ КПРС в резолюціях та рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 6. — К., 1980, с. 23—25.

¹² Воєн.-ист. журн., 1975, № 8, с. 64.

¹³ Див.: Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 5, кн. 1, с. 316.

¹⁴ Партійное подполье, с. 236—237.

¹⁵ Партия во главе народной борьбы в тылу врага. — М., 1976, с. 216.

паганди. Як свідчать факти, Радінформбюро провело величезну роботу по роз'ясненню населенню справедливого характеру війни з боку Радянського Союзу, розповідаючи про становище на фронтах, масовий героїзм та мужність наших воїнів.

Не меншу політичну активність виявляли партизани та підпільники, які підтримували моральний дух радянських людей, зміцнювали їх віру в перемогу, згуртовували на боротьбу з ворогом. Політвідділ ЦШПР, оцінюючи стан контрпропагандистської роботи, доповідав начальнику ЦШПР у березні 1943 р. про те, що підпільні партійні організації, народні месники, всі комуністи, що перебувають в тилу противника, «викривають гітлерівську пропаганду, руйнують німецький тил не тільки зброєю, а й правдивим словом»¹⁶. Вони використовували різноманітні форми та методи ведення контрпропагандистської роботи — видавали й розповсюджували спеціальну літературу (листівки, газети, відозви, зведення Радінформбюро та т. ін.), проводили бесіди, збори, мітинги, виступали з лекціями та доповідями перед населенням.

Широко використовувалася й усна пропаганда. Лише з 10 травня по 15 серпня 1943 р. партизани Оредезького району Ленінградської області організували у селах 26 групових бесід. Народні месники з 4-ї партизанської бригади тієї ж області провели більш як 20 зборів, на яких були присутні 1200 чол.¹⁷ У Ровенській області протягом березня 1943 — травня 1944 рр. відбулося 8 тис. зборів та політбесід. Їх прослухали близько 270 000 чол.¹⁸ У Вілійській області БРСР протягом січня — лютого 1944 р. було організовано 3576 бесід і доповідей для більш як 120 тис. чол.¹⁹

Однак в умовах жорстокого окупаційного режиму перед агітаторами й пропагандистами виникло чимало труднощів. Вони працювали з ризиком для власного життя, у нелегальних умовах. Тому особливого значення набув випуск друкованої продукції (листівок, газет тощо) безпосередньо в тилу ворога. Завдяки їй удавалося оперативно висвітлювати проблеми й політичні події, які хвилювали населення й партизанів, що діяли в межах певного району або області.

Видання листівок та деяких підпільних і партизанських газет у ряді місцевостей було налагоджено вже в 1941 р. 20 грудня Харківський обком партії повідомив ЦК КП(б)У, що Зміївський та Олексіївський підпільні райкоми й парторганізації міста «розповсюджують і видають листівки, організували інформацію населення про події у Радянському Союзі, про розгром гітлерівських орд під Ростовом, Москвою, Калініним..., викривають провокаційні вигадки фашистської пропаганди»²⁰.

В з'єднанні, яким командував О. Ф. Федоров, протягом 1941 р. було надруковано й розповсюджено 31 листівку тиражем 40 тис. примірників (у 1942 р. відповідно 83 та 500 тис.)²¹. Члени Волотовської підпільної організації (Ленінградська область), починаючи з листопада 1941 р., випускали інформаційний листок—газету «Вісті з Батьківщини». Крім того, вони надрукували більш як 2000 примірників листівок²².

У міру нагромадження досвіду, придбання розмножувальної техніки контрпропаганда набирала значного розмаху. Наприклад, у Жи-

¹⁶ Центр. партарх. Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС), ф. 69, оп. 1, спр. 1061, арк. 45.

¹⁷ Партарх. Ленінгр. обкому КПРС, ф. 0-116, оп. 8, спр. 33, арк. 31—32.

¹⁸ ПА ІПІ при ЦК Компартії України, ф. 68, оп. 1, спр. 2, арк. 236.

¹⁹ Парт. арх. Ін-та історії партії при ЦК КПБ, ф. 4, оп. 339, спр. 490, арк. 112.

²⁰ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны, т. 1, с. 352.

²¹ В тилу врага. — М., 1962, с. 11; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 69, оп. 1, спр. 1086, арк. 17.

²² Див.: Петров Ю. П. Партизанское движение в Ленинградской области. — Л., 1973, с. 122.

томирській області за роки окупації для населення було віддруковано понад 102 тис. примірників листівок²³. Більш складною справою стало налагодження видання підпільних і партизанських газет, але із цим завданням патріотам удалося успішно справитися. Найбільшу кількість їх випускали білоруські народні месники й підпільники — 190, українські — 67 (30 з них — партизанські)²⁴. Всього ж у роки війни виходило 385 партизанських і підпільних газет²⁵. Вони відіграли важливу роль у боротьбі з ворожою пропагандою, допомагали викривати брехливі вигадки, провокації та демагогію гітлерівських ідеологів та їх прислужників. Завдяки цим виданням радянські люди могли краще зрозуміти справжні цілі війни, злочинні задуми фашистів. У свідомості їх зміцнювалася віра в перемогу справедливої справи.

Наша контрпропаганда відзначалася різноманітністю форм і методів, велася в багатьох напрямках. Наприклад, комісар партизанського загону «Народні месники» (Смоленська область) П. Д. Куркін висунув перед бійцями-агітаторами завдання — викривати гітлерівський «новий порядок», розповідати населенню про героїчну боротьбу Червоної Армії проти загарбників²⁶.

В з'єднанні ім. Попудренка (Чернігівська область) основну увагу приділяли питанням згуртування народних мас для боротьби з окупантами, підготовки резервів, створення нових боездатних груп та загонів, а також розкладу поліції тощо²⁷.

Партизани, що діяли в Криму, своє головне завдання вбачали в тому, щоб закликати населення бойкотувати створені загарбниками біржи праці, зривали відправлення радянських людей на каторжні роботи в Німеччину, роз'яснювали населенню справжню сутність фашистської земельної реформи²⁸.

Важливе значення для визначення головних напрямів контрпропагандистської роботи мали вказівки Ради військово-політичної пропаганди. 16 вересня 1942 р. на її засіданні було ухвалено рекомендації про необхідність своєчасного інформування населення окупованих фашистами районів та партизанів про основні події Великої Вітчизняної війни, опір народних месників тощо. Було вказано на важливість викриття брехливих повідомлень ворожої пропаганди «про щасливе життя в Німеччині», висвітлення даних про втрати противника на фронтах та ін.²⁹.

Гітлерівські пропагандисти навіювали своєму власному народові, світові й, особливо, населенню Радянського Союзу думку про те, що їх армія веде «справедливу» війну. Мовляв, Радянський уряд готувався до нападу на «рейх», і Німеччина «змушена» була завдати «випереджаючого» удару³⁰.

Документи, які зберігаються нині в архівах, спростовують цю брехню, переконливо свідчать про злочинні наміри гітлерівців. У той же період, під час війни, необхідно було викрити, розвінчати злодійські плани фашистів, показати справедливий, визвольний характер війни з боку Союзу РСР. Це було головне завдання радянської пропаганди.

Важливе значення мало й викриття міфів фашистських ідеологів про «непереможність» гітлерівської армії. Це було нелегко зробити, особливо в перший період війни. Органи пропаганди фашистської Німеччини намагалися активно пропагувати думку про те, що вже в

²³ В тылу врага, с. 11.

²⁴ Партизанские и подпольные газеты в годы Великой Отечественной войны 1941—1944: Указ. — М., 1976, с. 65—109; Партийное подполье, с. 252.

²⁵ Там же.

²⁶ Соловьев К. В верховьях Днепра. — М., 1966, с. 31.

²⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 94, оп. 1, спр. 1, арк. 24.

²⁸ Генцов И. Дневник партизана. — Симферополь, 1963, с. 186.

²⁹ Партийное подполье, с. 236—237.

³⁰ Цит. по: Тр. Ин-та нар. хоз. им. Плеханова. — М., 1965, вып. 31, с. 170.

1941 р. Москва впаде, Ленінград доживає останні дні, а Червона Армія вщент розбита на полях битв. За добу до початку нашого контрнаступу під Москвою смоленська газетка «Новий шлях» за підказкою гітлерівців писала: «Боротьба за Москву, як пояснюють у воєнних колах, розвивається в останні дні сприятливо для німців... Наступ на більшовицьку столицю просувається швидкими темпами так далеко, що вже в бінокль можна з фронту бачити центральну частину Москви»³¹. Аналогічні «переможні фанфари» лунали й під час Сталінградської битви.

Важливу роль для викриття міфу про «непереможність» фашистських армій відіграли доповідь Голови ДКО Й. В. Сталіна на урочистому засіданні Московської Ради депутатів трудящих 6 листопада та його промова на параді військ 7 листопада 1941 р. Текст обох виступів розповсюджувався за лінією фронту. Вже сама звістка про засідання та парад на Красній площі свідчила про те, що Москва стоятиме міцно і ворогу не вдасться її підкорити. Тим самим радянські люди, які силою обставин змушені були залишитися у ворожому тилу, переконувалися в брехливості гітлерівської пропаганди.

У свою чергу, підпільники та партизани робили все можливе, щоб розвінчати міфи останньої. Наприклад, у січні 1942 р. на вулицях Новозибкова (Орловська область) з'явилися листівки, в яких говорилося: «Дорогі товариші! Не довіряйте німцям, що Москва впала. Наша Червона Армія розгромила німців під Москвою. Вони у паніці тікають, зазнавши величезних втрат»³². Аналогічна листівка була надрукована й розповсюджена Дніпропетровським підпільним обкомом КП(б)У. В ній, зокрема, йшлося про те, що «...війська Південно-Західного фронту з 18 по 27 січня 1942 р., прорвавши лінію укріплень фашистів, просунулися на 100 км на захід, визволивши більш як сотню населених пунктів... Товариші дніпропетровці!.. Не підкоряйтеся наказам гітлерівських запродавців, українсько-німецьких буржуазних націоналістів. Не довіряйте продажній пресі, яка дає неправдоподібні зведення, висмоктані з пальця. Передавайте один одному вісті з рідної Москви»³³.

Готуючись до нападу на СРСР, керівна верхівка рейху розраховувала нацькувати населення національних республік одне на одне, протиставити їх російському народові, посіяти в них недовіру до нього. Нацисти сподівалися, що вже після перших поразок Червоної Армії на фронті виникнуть суперечки між трудящими різних національностей нашої країни, які неодмінно приведуть до розколу братерської сім'ї радянських народів. У «Зеленій папці» Герінга щодо цього містилися такі рекомендації: «У прибалтійських країнах... слід спиратися на німців, використовувати в інтересах Німеччини суперечності між литовцями, естонцями, латишами й росіянами... На півдні використовувати в наших інтересах можливі суперечності між українцями та великоросами...»³⁴.

Втілювати в життя ці злочинні плани окупантам ревно допомагали буржуазні націоналісти, які, прикриваючись гаслами захисту національних інтересів, фактично намагалися експлуатувати власний народ. Найбільш активними були націоналістичні угруповання, що діяли в західних областях України та Білорусії, а також у Прибалтійських республіках. Тому перед радянською пропагандою стояло завдання — викрити спроби загарбників розхитати морально-політичну єдність нашого народу, його інтернаціональну згуртованість. Крім того, необхідно було показати справжнє обличчя прислужників оку-

³¹ Новый путь, 1941, № 15, 4 дек. — Смолен. обл. гос. арх. Ф. трофейн. газ.

³² История Брянской организации КПСС. — Тула, 1968, с. 225.

³³ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны, т. 1, с. 356—357.

³⁴ Правда, 1942, 28 апр.

пантів, викрити їх цілі, визволити з полону демагогічної брехні тих, хто потрапив туди через свою несвідомість.

21 січня 1942 р. Президія Верховної Ради УРСР, РНК УРСР та ЦК КП(б)У опублікували звернення до трудящих республіки, в якому, зокрема, зазначалося: «Зрадники Батьківщини, по-звірячому ненавидячи Радянську владу, допомагають фашистам поневолювати український народ... Вони прислугують фашистам, мріючи з рук німців одержати землю, ліси, угіддя...»³⁵.

Було надруковано й розповсюджено чимало пропагандистських матеріалів, зокрема листівок, в яких гнівно таврувалися буржуазні націоналісти і серед них — українські. «...Нині він (мається на увазі С. Бандера.— Авт.),— зазначалося в одній з них,— виступає в ролі «друга» українського народу. У своїх листівках Бандера закликає український народ припинити збройну боротьбу проти німецьких загарбників... Бандера хотів би роззброїти український народ..., примусити проливати народний піт та кров»³⁶.

Білоруські комуністи теж провели значну роботу по викриттю злочинних намірів буржуазних націоналістів. Реакціонерам не вдалося залучити трудящих до участі в антинародних організаціях типу «Білоруська народна самопомога», «Білоруське культурне об'єднання», «Білоруська центральна рада» тощо. Була приречена на провал спроба окупантів та їх пособників залучити молодь до націоналістичної «Спілки білоруської молоді» — «СБМ». Редакція підпільної газети Слуцького райкому партії «Народны мсцівец» випустила листівку, в якій абревіатура СБМ розшифровувалася, як «Смерть білоруської молоді». За вказівкою ЦК КП(б)Б підпільні друковані видання опублікували викривальні матеріали про брудні цілі «СБМ». Було надруковано спеціальну відозву до молоді із закликом бойкотувати її. Окупантам так і не вдалося організувати роботу цієї спілки³⁷.

Діяльність радянських патріотів у ворожому тилу по викриттю планів буржуазних націоналістів та політики окупантів у цілому сприяла тому, що спроби ворога отруїти свідомість наших людей ідеями нацистської ідеології ганебно провалилися.

Не менше значення мало й викриття аграрної політики загарбників на окупованій ними радянській території. Вони планували захопити продовольство й сільськогосподарську сировину та експлуатувати працю сільських трудівників. Однак в їх плани вносилися певні корективи. Німецько-фашистські окупанти нещадно грабували все те, що потрапляло їм під руку. У зв'язку з поразками гітлерівських армій на фронтах, зростанням народного опору вони поряд з терором активізували пропаганду «переваг» так званого «нового порядку». Нацисти переслідували мету — за допомогою облудної брехні залучити на свій бік радянське селянство.

Якщо на початку війни загарбники грабували колгоспи та радгоспи, селянські господарства, то після провалу «бліцкригу» вони покладали надії на так званий «новий земельний закон» Розенберга, який передбачав перехід до одноосібного господарювання. В липні 1943 р. було надруковано «Декларацію німецького уряду про приватну власність на землю». Її метою було розпалювати серед селян приватновласницькі інстинкти. У тому ж році відомства Геббельса та Розенберга розробили спеціальну директиву «Пропагандистське тлумачення аграрного порядку» з планом конкретних заходів. Її головна ідея полягала в тому, щоб переконати селянство добровільно здавати сільськогосподарську продукцію, рекламувати «переваги» індивідуального землекористування перед колективним тощо.

³⁵ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны, т. 1, с. 353—354.

³⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 69, оп. 1, спр. 1127, арк. 17—18.

³⁷ Див.: Мазуров К. Т. Незабываемое, с. 244.

Підпільники та партизани за вказівкою та під керівництвом Комуністичної партії чинили опір спробам загарбників обдурити селян, розкривали їх справжні цілі. Наприклад, ЦК КП(б) Білорусії неодноразово одержував повідомлення про те, що народними месниками «писались і розклеювалися у селах листівки із закликом... ховати від німців продукти харчування, розподіливши весь хліб та худобу... В деяких колгоспах зібраний урожай колгоспники одержували необмолоченим і снопами вкривали дахи, говорячи, що «обмолотити я зможу в будь-який час, але фашистам не дістанеться жодної зернини»³⁸.

В партизанських та підпільних газетах друкувалися матеріали, в яких викривалися фашистська політика і «практика» «господарювання». Газета «Ленінський прапор» (Тосненський район Ленінградської області) 22 вересня 1942 р. писала: «Сьогодні, коли закінчується збирання врожаю, німці примушують селян засипати у спільні комори все зерно. Тільки тим, хто працював на збиранні, обіцяють видати по 200 г. хліба на день. Збирають врожай у спільні комори німці для того, щоб згодом увесь врожай забрати для харчування своєї армії або відправити в Німеччину...»³⁹.

Боротьба за зрив поставок ворогові сільськогосподарської сировини й продовольства продемонструвала відданість радянського селянства ідеям колективізму, колгоспному ладові. Зазнали краху всі спроби загарбників реставрувати досоціалістичні виробничі відносини на селі. Їх економічні плани було зірвано.

Радянська контрпропаганда була спрямована на те, щоб не дати фашистським ідеологам можливості скомпрометувати партизанів, здійснити плани загарбників відносно так званого «добровільного виїзду» громадян нашої країни на каторгу в Німеччину, розколоти союз робітничого класу та селянства, посіяти міжнаціональні чвари.

Вона значною мірою сприяла зміцненню у свідомості радянських людей віри в остаточну перемогу над агресором. Необхідно було, щоб радянські люди, які залишилися в тилу ворога, не здригнулися, не відмовилися від своїх переконань, а мобілізували б усі сили для боротьби з ненависним ворогом. Справа була нелегкою, але ленінська партія успішно справилася з цим завданням.

Досвід організації й ведення контрпропаганди на тимчасово окупованій ворогом території, нагромаджений Комуністичною партією, став не лише надбанням історії, її яскравою сторінкою. Він творчо використовується й у сучасних умовах, у боротьбі з ворожою ідеологією, представники якої нині оголосили психологічну війну проти світу соціалізму.

³⁸ Всенародное партизанское движение в Белоруссии в годы Великой Отечественной войны. Т. 1. — Минск, 1967, с. 124—125.

³⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 69, оп. 1, спр. 1124, арк. 18.

ПІДГОТОВКА КАДРІВ ТЕХНІЧНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ВУЗАМИ УРСР (1941—1945 рр.)

М. В. КОВАЛЬ (Київ), О. А. ПУЧКО (Київ)

Підготовка технічної інтелігенції в період Великої Вітчизняної війни стала невід'ємною складовою частиною соціально-економічної політики Комуністичної партії й Радянської держави, одним з важливих напрямів воєнно-господарського будівництва, що зумовлювалося потребами як фронту, так і тилу.

Вивчення багатого досвіду діяльності вищої школи в умовах війни дає можливість повніше уявити масштаби, форми й методи підготовки нею кадрів, зокрема технічних, дуже потрібних для Збройних Сил СРСР, військової економіки та всього народного господарства країни з урахуванням необхідності його дальшого розвитку після перемоги над ворогом.

У роки Великої Вітчизняної війни радянська система вищої освіти, що склалася в довоєнний період, з честю витримала сувору перевірку. Це повністю стосується й вищої школи Української РСР, яку напад фашистів на нашу країну поставив у надзвичайно тяжке становище. Різко скоротилася мережа вузів та їх контингент. Тисячі студентів і викладачів були мобілізовані до лав Червоної Армії, частина з них стала підпільниками, пішла в партизанські загони.

Дбаючи про збереження вищих навчальних закладів, Комуністична партія і Радянський уряд вжили заходів до їх евакуації, що було складовою частиною перебудови життя країни на воєнний лад. Робота по переміщенню вузів на Схід здійснювалася під керівництвом Комітету у справах вищої школи при РНК СРСР. Значна увага при цьому приділялася збереженню студентського та професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів, у тому числі технічних, з тим, щоб продовжити підготовку спеціалістів для військової економіки та відбудови народного господарства в післявоєнний час.

У складних умовах війни до жовтня 1941 р. в східні райони країни вдалося евакуювати переважну частину вузів республіки. Так, Одеський політехнічний інститут було евакуйовано в Пензу, Київський індустріальний — у Ташкент, Харківський хіміко-технологічний — у Чирчик, Миколаївський суднобудівний — у Пржевальськ, Харківський авіаційний — у Казань, Харківський механіко-машинобудівний — у Красноуфімськ, Дніпропетровський гірничий — у Свердловськ тощо. Із 40 вищих технічних навчальних закладів, які працювали на Україні на початку Великої Вітчизняної війни, було евакуйовано 28 (70%), що давало можливість продовжити підготовку інтелігенції в тилу¹.

Незважаючи на великі труднощі (невистачало приміщень, лабораторного обладнання, підручників), евакуйовані вузи вже з осені 1941 р. відновили підготовку спеціалістів. Так, наприкінці вересня розпочалися заняття у Криворізькому гірничому та Донецькому індустріальному інститутах, перебазованих відповідно в Нижній Тагіл і Прокоп'євськ². Загалом як самостійні діяли 18 евакуйованих вузів України, решту було тимчасово об'єднано із спорідненими вузами Москви, Ленінграда та місцевими інститутами.

В умовах воєнного часу виникла гостра необхідність у перебудові всієї навчальної роботи у вузах. З метою скорочення строків підготовки спеціалістів, поєднання навчального процесу з виробничою діяльністю студентів у навчальні плани та програми були внесені ґрунтовні зміни. Крім того, в ряді вузів запроваджувалися нові курси, зокрема з аеродинаміки літаків, радіолокації та ін. Було також уточнено номенклатуру спеціальностей.

Надаючи великого значення підготовці спеціалістів, Комуністична партія і Радянський уряд дбали про матеріально-побутові умови студентів, збільшення їх кількості у вузах. У 1942—1943 рр. вживається ряд заходів (зокрема, запроваджуються нові правила прийому), спрямованих на розширення контингенту студентів у вищих навчальних закладах, звільнення від призову до лав Червоної Армії та демобілізацію старшокурсників, виділення додаткових коштів на стипендії і створення студентських їдалень. Важливу роль у цій справі відіграла

¹ История Украинской ССР. Киев, 1984, т. 8, с. 82.

² Криворожский горный институт: К 50-летию ин-та. — Львов, 1972, с. 13; Донецкий ордена Трудового Красного Знамени политехнический институт за 40 лет. — Сталино — Донбасс, 1961, с. 41.

постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 5 травня 1942 р. «Про план прийому до вузів 1942 р. і заходи по зміцненню вищих навчальних закладів»³. Завдяки цьому у розпал війни кількість студентів у технічних навчальних закладах країни почала зростати. Так, у 1943 р. до них було прийнято на 25,8 тис. чол. більше, ніж у попередньому⁴. Збільшився також випуск спеціалістів цими навчальними закладами.

Велику роботу по підготовці інженерно-технічних кадрів у тилу здійснювали втузи України, які, долаючи труднощі воєнного часу, готували висококваліфікованих спеціалістів практично для всіх галузей народного господарства. Лише харківські механіко-машинобудівний, залізничного транспорту та хіміко-технологічний інститути, Донецький індустріальний, Миколаївський кораблебудівний та одеські інститути інженерів водного транспорту і технологічний консервної промисловості випустили за 1942—1943 рр. понад 1000 інженерів⁵.

Зростання підготовки технічних кадрів позитивно позначилося на забезпеченості ними підприємств Наркомату важкої промисловості, якому були підпорядковані основні втузи, в тому числі Української РСР. Якщо на 1 травня 1942 р. чисельність інженерно-технічних працівників на цих підприємствах та в апараті наркомату становила 7406 чол., то на 1 липня 1944 р. — вже 11 937 чол.⁶

Корінний перелом на фронтах Великої Вітчизняної війни в 1943 р., визволення території УРСР від фашистських загарбників створили умови для поступового відновлення мережі та контингенту навчальних закладів у республіці. Цей процес був пов'язаний з великими труднощами. Окупанти завдали вузам, у тому числі технічним, величезних збитків. Найбільших руйнувань зазнали провідні вузівські центри України. У Харкові, наприклад, було пограбовано й спалено автошляховий, авіаційний, електротехнічний і дуже пошкоджені механіко-машинобудівний та хіміко-технологічний інститути⁷. Збитки Львівського політехнічного інституту становили 23 млн. крб. Фашисти розграбували там ціле лабораторне обладнання, різноманітні апарати, прилади, а приміщення цього вузу перетворили на госпіталь та склади. В Донецькому індустріальному інституті були зруйновані ґуртожитки, житлові будинки професорсько-викладацького складу, знищені 74 лабораторії та кабінети⁸. Збитки від руйнувань Криворізького гірничого інституту обчислювалися в 7 млн. крб., а Дніпропетровського гірничого інституту — у 32 млн. крб.⁹

Важливим фактором зміцнення воєнної економіки країни, радянського тилу в цілому стала відбудова соціалістичного народного господарства у районах, визволених від окупації. Вона розпочиналася відразу після вигнання фашистів і велася одночасно в усіх сферах, у тому числі в галузі вищої школи. І це цілком зрозуміло. Адже відродження сплюндрованих ворогом міст і сіл, промислових підприємств, колгоспів і радгоспів, установ науки й культури потребувало великої кількості інженерно-технічних кадрів. «Справа відбудови народного господарства Радянської України, — відзначалося на шостій сесії Верховної Ради УРСР (березень 1944 р.), — потребує багато спеціалі-

³ Высшая школа СССР за 50 лет. — М., 1967, с. 69; Круглянский М. Р. Высшая школа СССР в годы Великой Отечественной войны. — М., 1970, с. 131.

⁴ Вестн. высш. шк., 1945, № 3, с. 43.

⁵ Коваль М. В. У горнилі війни. — К., 1972, с. 135; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. Киев, 1975, т. 2, с. 85.

⁶ Советская интеллигенция: (История формирования и роста, 1917—1965 гг.). — М., 1968, с. 232.

⁷ Документу обвиняют: О чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории: Сб. документов. М., 1945, вып. 2, с. 329.

⁸ Вестн. высш. шк., 1946, № 1, с. 38; 1945, № 5/6, с. 70; Центр. держ. арх. Жовт. революції і соц. буд-ва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 4849, оп. 1, спр. 71, арк. 4.

⁹ Криворожский горный институт, с. 183; Днепровский горный институт им. Артема (1899—1949 гг.). — Днепровск, 1949, с. 100.

стів різних кваліфікацій. Отже, ми повинні звернути велику увагу на підготовку кадрів — інженерів, техніків, вчителів, лікарів, агрономів, економістів...»¹⁰. У зв'язку з цим роботи по відновленню діяльності вищих навчальних закладів республіки розпочиналися ще до повернення з евакуації їх основного складу. Одними з перших відчинили двері для студентів Київський індустріальний, Дніпропетровський гірничий, Харківський хіміко-технологічний, Маріупольський металургійний, Миколаївський кораблебудівний інститути¹¹.

Питання відновлення роботи вузів було в центрі уваги партійних органів. Враховуючи велику потребу в інженерно-технічних кадрах для відродження вугільної, металургійної, коксохімічної та машинобудівної промисловості Донбасу, бюро Сталінського (нині — Донецького) обкому КП(б)У прийняло у квітні 1944 р. постанову, в якій ухвалило вважати відбудову Донецького індустріального інституту першочерговим завданням усіх партійних, радянських, комсомольських і господарських організацій області¹².

Велику роль у відновленні мережі вищих навчальних закладів, і зокрема технічних, відіграла постанова ЦК КП(б)У від 25 березня 1944 р. «Про підготовку до реевакуації вузів УРСР». Згідно з нею їх повернення в республіку мало відбутися після закінчення 1943/44 навчального року. Значна увага у цьому документі приділялася створенню належних умов для навчання студентів¹³. На розв'язання широкого кола питань, які стосувалися організації навчального процесу і побуту студентів та викладачів, були спрямовані рішення, що їх приймали партійні й радянські органи республіки в 1944—1945 рр.

В ході відновлення мережі навчальних закладів та налагодження їх нормальної роботи доводилося долати величезні труднощі. Кафедри були неуккомплектовані кадрами. Невистачало аудиторій, гуртожитків, лабораторного обладнання, наукової літератури, паперу. Так, у 1944 р. в Дніпропетровському гірничому інституті залишилося тільки 50—60% довоєнного фонду приміщень, у Миколаївському кораблебудівному — з 30 лабораторій та кабінетів уціліло 16¹⁴. Загалом у технічних вузах України в цей час налічувалося лише 30% усіх необхідних лабораторій, фонд бібліотек становив 10—30% довоєнного, у тому числі наукової літератури було тільки 5—10%¹⁵.

Налагодження постійної ефективної допомоги вищим навчальним закладам партійні й радянські органи розглядали як одне з найважливіших завдань. Так, у лютому 1945 р. Харківський обком КП(б)У, обговоривши питання про матеріально-побутові умови студентів, прийняв рішення виділити для них 2 тис. пар взуття, організувати дворазове харчування, відкрити студентську лазню, провести електричне освітлення і радіо в навчальні корпуси та гуртожитки¹⁶. Протягом 1944—1945 навчального року у вузівські бібліотеки УРСР лише за рознарядками надійшло 12,5 тис. нових підручників¹⁷.

Значну матеріальну допомогу подали вищим технічним закладам республіки вузи Москви, Ленінграда, Томська, Ташкента, Новосибірська, Казані та інших міст країни. Так, обладнання та підручники

¹⁰ Шоста сесія Верховної Ради УРСР: Стеногр. звіт. (1—4 берез. 1944 р.). — К.: Х., 1944, с. 52.

¹¹ Українська ССР в Великій Оте́чественной війні Советского Союза 1941—1945 гг., т. 2, с. 468; ЦДАЖР УРСР, ф. 4849, оп. 1, спр. 86, арк. 15; спр. 76, арк. 2.

¹² Круглянский М. Р. Указ. соч., с. 116.

¹³ Культурне будівництво в Українській РСР: Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду: 36. документів. К., 1961, т. 2 (червень 1941—1960 рр.), с. 26—27.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 4849, оп. 1, спр. 85, арк. 1; спр. 76, арк. 2.

¹⁵ Укр. іст. журн., 1974, № 11, с. 52.

¹⁶ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України (далі — ПА ІІП при ЦК Компартії України), ф. 1, оп. 14, спр. 876, арк. 86.

¹⁷ Вестн. высш. шк., 1945, № 3, с. 8.

для Дніпропетровського гірничого інституту надіслали свердловчани. Московський енергетичний інститут допоміг лабораторним приладдям та книгами аналогічному харківському вузу, а Московський інститут хімічного обладнання — Дніпропетровському хіміко-технологічному. Налагодженню діяльності Київського індустріального та Харківського механіко-машинобудівного інститутів активно сприяли Академія наук СРСР та вузи Ленінграда¹⁸.

АН СРСР спільно з московськими і ленінградськими вищими навчальними закладами багато зробила також для відбудови вузів західних областей України. У 1945 р. ректорат Львівського політехнічного інституту одержав від керівництва Академії наук СРСР листа, в якому зазначалося, що вона бере на себе шефство над вузом і допомагатиме йому у відбудові, розвитку та науково-дослідній роботі¹⁹. Протягом 1944—1945 рр. цей інститут одержав 45 тис. книг²⁰, у чому є значний вклад і його шефів. Лише в 1945 р. до вузів західних областей УРСР було направлено 400 викладачів, доцентів та професорів²¹.

Партія і уряд розглядали допомогу вузам як невідкладну народногосподарську проблему. Так, у травні 1944 р. ЦК ВКП(б) підтримав ініціативу профспілки працівників вищої школи і наукових установ про створення в Москві спеціальної комісії при ВЦРПС для керівництва шефством над вузами визволених районів²². До Харкова, зокрема, для допомоги місцевим вузам виїжджали її члени — провідні вчені Московського державного університету²³.

Активну участь у відбудовних роботах на вузівських об'єктах взяли професори, викладачі та студенти. Колективу Донецького індустріального інституту, наприклад, це дало можливість уже через 3 місяці після визволення міста, у грудні 1943 р., розпочати заняття. Студентська комсомольська бригада з Харківського електротехнічного інституту відремонтувала всі наявні у вузі меблі, за що була нагороджена вимпелом та почесною грамотою ЦК ЛКСМУ²⁴. Подібні патріотичні справи стали нормою життя вузівських колективів. Своєчасні організаційні заходи, вжиті партійними і радянськими органами, дійова братерська допомога, подана трудящими РРФСР та інших республік технічним навчальним закладам УРСР, самовіддана праця трудящих на їх відбудові сприяли створенню необхідних умов для відновлення підготовки інженерно-технічних кадрів на Україні ще в 1943 р.

Поряд з поновленням довоєнної мережі вузів у республіці протягом 1943—1945 рр. була проведена велика робота по її розширенню, а також по відкриттю нових факультетів, яка здійснювалася з урахуванням потреб відбудови й дальшого розвитку народного господарства у повоєнний час. Уже в 1944 р. у Києві відкрилися нові інститути: цивільного будівництва та автошляховий; у Харкові — інженерно-будівельний та технологічний будівельних матеріалів; у Запоріжжі — автомеханічний, в Одесі — інженерів сільськогосподарського будівництва. У вузах УРСР почали функціонувати 13 нових факультетів, серед них у Київському інституті силікатів — гірничий факультет, у Дніпропетровському гірничому інституті — планово-економічний, у Львівському політехнічному — факультет технології нафти²⁵. На 15

¹⁸ История Украинской ССР, т. 8, с. 502; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 2, с. 469; Вестн. высш. шк., 1946, № 1, с. 38; Зоря, 1944, 12 верес.

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 4849, оп. 1, спр. 71, арк. 91.

²⁰ Ростикус Р. П. Развитие и укрепление высшей школы в западных областях Украины в послевоенный период (1945—1955 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Черновцы, 1961, с. 9; ЦДАЖР УРСР, ф. 4849, оп. 1, спр. 71, арк. 68.

²¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 389, арк. 10.

²² Комс. правда, 1944, 28 мая.

²³ Укр. іст. журн., 1979, № 7, с. 66.

²⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 32, оп. 1, спр. 61, арк. 67.

²⁵ Круглянский М. Р. Указ. соч., с. 118; Вестн. высш. шк., 1945, № 3, с. 7; ЦДАЖР УРСР, ф. 4849, оп. 1, спр. 84, арк. 2; спр. 200, арк. 29; спр. 9, арк. 195.

вересня 1944 р. в республіці діяв 41 втуз, де навчалися 24 908 чол., а на 15 вересня 1945 р. вже — 43 втузи, кількість студентів у яких досягла 32 234²⁶. Відновлюється також заочна технічна освіта. Філіали Всесоюзного заочного індустріального інституту були відкриті в Дніпропетровську та Дніпродзержинську²⁷.

Отже, ще в період війни було не тільки відновлено, а й розширено мережу вищих технічних навчальних закладів України, що є неспростовним свідченням життєвості та великих можливостей соціалістичного суспільного ладу, його переваг над капіталістичним.

Більшість з цих втузів розпочали роботу при наявності лише 100—300 студентів. Так, у 1944/45 навчальному році в Одеському інституті зв'язку їх налічувалося 139, у харківських технологічному інституті будівельних матеріалів і автошляховому — відповідно 129 та 202, тобто набагато менше, ніж до війни. Щоправда, реєвакація втузів України, яку було в основному завершено в 1943/44 навчальному році, дала можливість зміцнити матеріальну базу інститутів, поповнити контингент студентів та професорсько-викладацький склад, що позитивно вплинуло на розгортання підготовки спеціалістів. Однак, незважаючи на заходи, вжиті до збільшення прийому у втузи республіки, на початок 1945/46 навчального року внаслідок величезних збитків, заподіяних фашистами, відновити довоєнну кількість студентів у них вдалося лише на 80%²⁸.

У роки війни відбулися істотні зміни в демографічному складі студентів. Насамперед різко скоротилася чисельність серед них чоловіків, значну частину яких було призвано до Червоної Армії, й збільшилася кількість жінок. Якщо напередодні Великої Вітчизняної війни останні у втузах України становили 20,6%, то в 1944/45 навчальному році їх чисельність зросла до 80%, а подекуди — навіть до 90%²⁹.

Зменшення випуску спеціалістів у середньому за кожен воєнний рік майже вдвічі порівняно з 1938—1940 рр. негативно позначилося на кількості інженерів, зайнятих у промисловості СРСР³⁰. На 1 січня 1941 р. їх у країні налічувалося 294,8 тис., а на 1 січня 1946 р. — 282,6 тис.³¹ В республіці на час закінчення війни становище із забезпеченням народного господарства інженерами було ще гіршим.

Перші випуски спеціалістів після відновлення своєї діяльності на Україні втузи республіки здійснили в 1944/45 навчальному році. Кількість випускників у той час була ще незначною і давала можливість задовольняти лише найважливіші потреби промисловості. В 1944—1945 рр. Донецький індустріальний, Дніпропетровський гірничий, харківські інженерів залізничного транспорту та авіаційний інститути випустили близько 170 інженерів³². Загалом протягом 1943—1945 рр. їх у втузах республіки було підготовлено 2312³³.

Розгортання підготовки спеціалістів у республіці значною мірою гальмувалося й тим, що відповідні навчальні заклади не були забезпечені необхідною кількістю викладачів. Частина з них ще перебувала в Червоній Армії, інші працювали на оборонних підприємствах та у вузах, що знаходилися за межами УРСР. Так, у Маріупольському

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 4849, оп. 1, спр. 147, арк. 46.

²⁷ Укр. іст. журн., 1974, № 11, с. 55.

²⁸ ЦДАЖР УРСР ф. 4849, оп. 1, спр. 2425, арк. 114—118; Вестн. высш. шк., 1945, № 3, с. 7.

²⁹ ЦДАЖР УРСР ф. 318, оп. 1, спр. 1273, арк. 1; ф. 4849, оп. 1, спр. 2425, арк. 114—118.

³⁰ История социалистической экономики СССР. М., 1978, т. 5, с. 213.

³¹ Труд в СССР: Стат. сб. — М., 1968, с. 262.

³² Круглянский М. Р. Указ. соч., с. 117; ЦДАЖР УРСР ф. 4849, оп. 1, спр. 85, арк. 7; спр. 82, арк. 13; спр. 77, арк. 4.

³³ Дорофеев В. Т. Деятельность Коммунистической партии по обеспечению народного хозяйства Украинской ССР инженерно-техническими кадрами в период Великой Отечественной войны (1943—1945 гг.). — Киев, 1981, с. 19.

металургійному інституті до війни налічувалося 40 професорів і викладачів, а в 1944/45 навчальному році — лише 17, у Харківському інституті інженерів залізничного транспорту в цей час не вистачало за штатом 8 професорів та 8 доцентів, а на всю Запорізьку область був лише один кандидат наук³⁴. Загалом на початок 1944/45 навчального року у вузах УРСР не вистачало 120 завідуючих кафедрами³⁵. Тому партійні організації на місцях, а також відповідні наркомати і відомства республіки докладали багатьох зусиль для виправлення такого становища. При цьому вони керувалися наказом Комітету у справах вищої школи при РНК СРСР від 19 серпня 1944 р. «Про заходи по добору та залученню професорсько-викладацьких кадрів до вищих навчальних закладів СРСР»³⁶. Було, зокрема, проведено роботу по реевакуації професорів і викладачів із східних областей країни. Крім того, в 1945 р. вузи УРСР поповнилися 113 викладачами, демобілізованими з Червоної Армії³⁷.

Одним з основних шляхів забезпечення вузів належними кадрами викладачів було підвищення їх кваліфікації. В 1944/45 навчальному році вчене звання «професор» та ступінь кандидата наук було присвоєно 162 науковим співробітникам республіки³⁸.

Велика увага приділялася також підготовці викладацьких кадрів через аспірантуру. Вже в 1944/45 навчальному році у вузах та науково-дослідних закладах України навчалися 265 аспірантів. На цей час вузуи республіки були забезпечені професорсько-викладацькими кадрами на 75%³⁹. Партійні організації дбали про якісний склад аспірантів. Їх ряди поповнили ідейно загартовані люди, учасники Великої Вітчизняної війни. Серед них збільшився партійний прошарок. Так, у 1945/46 навчальному році в аспірантурі вузів та науково-дослідних закладів УРСР навчалися 1079 чол., у тому числі 339 комуністів, 116 членів ВЛКСМ, 332 учасники Великої Вітчизняної війни⁴⁰.

Виявляючи постійне піклування про відбудову навчально-матеріальної бази вищої школи, партія і уряд, незважаючи на великі труднощі в країні з продовольством та житлом, робили водночас усе можливе, щоб створити нормальні побутові умови для студентської молоді.

Важливе значення щодо цього мало звільнення всіх вузівських будівель та гуртожитків організаціями, які займали їх не за призначенням⁴¹, а також налагодження з 1943 р. забезпечення студентів продовольчими товарами за нормами, встановленими для робітників промисловості, транспорту і зв'язку. Вищим навчальним закладам надавалося право мати підсобні господарства та створювати відділи робітничого постачання, що також сприяло поліпшенню харчування студентів і професорсько-викладацького складу. Партійні та радянські органи подбали про відкриття при вузах їдалень і магазинів, забезпечення безперебійного постачання вузівських колективів продуктами харчування, житлом, про створення для них амбулаторних та поліклінічних установ⁴².

З метою поліпшення матеріальних умов студентів та учнів від плати за навчання у вузах і технікумах звільнялися діти військовослужбовців, які загинули на фронтах Вітчизняної війни, а також діти інва-

³⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 4849, оп. 1, спр. 86, арк. 15; спр. 82, арк. 4; спр. 2425, арк. 77.

³⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 832, арк. 67.

³⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 4849, оп. 1, спр. 4, арк. 15; спр. 9, арк. 42—43.

³⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 389, арк. 8, 24.

³⁸ Там же, арк. 24.

³⁹ Научные труды по истории КПСС, Киев, 1980, вып. 109, с. 117.

⁴⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 4849, оп. 1, спр. 127, арк. 28.

⁴¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 3, арк. 21—23; Круглянський М. Р. Указ. соч., с. 134.

⁴² ЦДАЖР УРСР, ф. 4849, оп. 1, спр. 3, арк. 5; спр. 6, арк. 26—28, 78.

лідів Вітчизняної війни⁴³. Все це допомагало створенню сприятливих умов для розгортання підготовки інженерно-технічних кадрів.

В результаті заходів, вжитих Комуністичною партією і Радянським урядом, вищі навчальні заклади країни, в тому числі Української РСР, у тяжких умовах Великої Вітчизняної війни продовжували підготовку технічних кадрів для фронту і тилу. Протягом 1941—1945 рр. вузи країни підготували 70,8 тис. інженерів для промисловості, будівництва, транспорту та зв'язку⁴⁴, приблизно 10% з них закінчили навчальні заклади УРСР.

Велика Вітчизняна війна поставила вищу школу Української РСР у надзвичайно скрутне становище. Однак, долаючи незліченні труднощі, її працівники під керівництвом і при активній допомозі партійних і радянських органів та при підтримці широкої громадськості не тільки зберегли кістяк вузівських колективів, а й продовжили випуск висококваліфікованих, відданих справі партії спеціалістів.

У роки війни втузи УРСР внесли гідний вклад у загальну справу забезпечення потреб країни в кваліфікованих інженерних кадрах, у створення сприятливих умов для розгортання підготовки спеціалістів у післявоєнний час.

⁴³ Там же, спр. 2, арк. 76.

⁴⁴ Культурное строительство СССР : Стат. сб. ЦСУ СССР. — М., 1956, с. 216.

ДО ПИТАННЯ ПРО ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНУ АКТИВНІСТЬ МОЛОДІ УКРАЇНИ (1943—1945 рр.)

Т. В. ВРОНСЬКА (Київ)

У грізні дні Великої Вітчизняної війни радянський народ, керований Комуністичною партією, не шкодуючи нічого в ім'я перемоги над ненавистим ворогом, подав величезну допомогу своїй армії-визволителі. Як підкреслено у постанові ЦК КПРС «Про 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років», партія забезпечила міцну єдність армії і народу, фронту і тилу¹. Всенародна всебічна допомога фронту виявлялася з самого початку війни у численних патріотичних починаннях, масово-політичних кампаніях, набула найрізноманітніших форм.

У ході визволення окупованих ворогом територій нашої країни, у тому числі Радянської України, патріотичний рух, спрямований на подання допомоги Червоній Армії, розгорнувся з новою силою. Розвиваючи наступ, початий під Сталінградом, наші війська вже у грудні 1942 р. очистили від загарбників ряд районів Ворошиловградської області. Населення республіки з радістю зустрічало воїнів Червоної Армії, прагнучи допомогти їм у розгромі ворога. Відразу після визволення того чи іншого населеного пункту там починалася активна діяльність по відродженню народного господарства, налагодженню мирного життя, що в кінцевому підсумку сприяло посиленню могутності Радянської держави та армії.

Особливе поживавлення у справі подання всебічної допомоги фронтові відбувалося у дні підготовки до відзначення радянських та революційних свят, ювілейних дат, зокрема 25-ї річниці встановлення Радянської влади на Україні, річниці Червоної Армії та інших видатних подій в історії нашої країни.

¹ Див.: Комуніст України, 1984, № 8, с. 4.

У визволених районах одночасно з партійними, радянськими органами успішно відновлювали свою діяльність й комсомольські організації, які мобілізували підростаюче покоління на вирішення невідкладних завдань воєнної пори. Саме молоді на чолі з її передовим загоном — комсомолом, керуванням Комуністичною партією, налагодили авангардна роль у вирішенні й такого важливого завдання, як подання всебічної допомоги наступаючій Червоній Армії. Оцінюючи подвиг комсомолу у роки війни, М. І. Калінін зазначав: «Нема такого виду зброї, такої форми боротьби у Вітчизняній війні, де б не брав участі комсомол, де б він не був у перших рядах»².

Щоб допомогти комсомольцям розібратися у складному становищі, в якому їм доводилося діяти, націлити їх на виконання найважливіших і першочергових завдань, ЦК ЛКСМУ 20 лютого 1943 р. прийняв і розіслав в обкоми і райкоми комсомолу визволених областей постанову «Про відновлення і роботу комсомольських організацій в районах Української РСР, визволених від німецьких загарбників»³. Для подання практичної допомоги на місцях в райони були направлені керівні працівники ЦК ВЛКСМ і ЦК ЛКСМУ. На кінець 1943 р. в республіці працювало вже 4 обласних комітети комсомолу: Ворошиловградський, Сталінський, Харківський і Сумський⁴.

Керуючись настановами партії, Центральні Комітети ВЛКСМ та ЛКСМУ спрямовували комсомольську ініціативу на місцях, шукали і знаходили ефективні шляхи залучення молоді у патріотичний рух по наданню допомоги фронту. Значну роль у цій справі відіграли, зокрема, постанова ЦК ВЛКСМ «Про заходи по військовій роботі в комсомолі» від 23 червня 1941 р.⁵ і постанова ЦК ЛКСМУ від 1 грудня 1943 р. «Про військове навчання комсомольського активу»⁶.

Наступ Червоної Армії потребував постійного поповнення її частин і з'єднань підготовленими людськими резервами. За допомогою комсомольських організацій облаштовувалися мобілізаційні пункти, де відбувалися мітинги, читалися лекції й проводилися бесіди, присвячені Червоній Армії. Під керівництвом партійних і радянських органів вони успішно розв'язували завдання по військовому навчанню членів ВЛКСМ позаспілкової молоді. Воно відбувалося у пунктах всеобучу, винищувальних батальйонах, загонах по охороні населених пунктів, сандружинах, школах та базах Тсоавіахіму. Юнаки та дівчата, прагнучи із зброєю в руках прискорити перемогу над фашизмом, йшли на фронт. У перші дні визволення Ворошиловградської області понад 10 тис. молодих патріотів поповнили лави Червоної Армії⁷.

Як й під час оборонних боїв 1941—1942 рр., у 1943—1944 рр. на визволеній території міськкомрами і райкомрами комсомолу за допомогою армійських політорганів були створені комсомольсько-молодіжні батальйони для охорони прифронтового тилу діючої армії. Для охорони заводів, фабрик, складів, залізничних мостів, для боротьби з ворожими елементами з комсомольців та молоді створювалися спеціальні винищувальні заgonи. Виконуючи роль допоміжних підрозділів, ці формування дали змогу вивільнити значну частину регулярних військ для участі у бойових операціях. Мости, переправи, залізничні лінії, які охороняли молоді патріоти, були недосяжними для фашистських диверсантів. Крім того, винищувальні батальйони та заgonи, до

² Калінін М. І. О молодежи. — М., 1970, с. 288.

³ Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. — К., 1979, с. 431.

⁴ Парт. арх. Ін-ту історії партії (далі ПА ІП) при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1, арх. 58.

⁵ Огненные годы: Документы и материалы об участии комсомола в Великой Отечественной войне. Изд. 2-е. — М., 1971, с. 15—17.

⁶ Боевой отряд советских патриотов: Крат. очерк истории ДОСААФ Украины. — Киев, 1976, с. 136.

⁷ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 48, арх. 19.

складу яких входили комсомольці та молодь, разом з органами НКВС громил бандерівські банди та залишки фашистських військ на західноукраїнських землях. Лише за другу половину 1944 р. ними було затримано там 39 тис. гітлерівських солдатів і злочинних елементів, а в боях знищено понад 6 тис. бандерівців⁸.

Відступаючи під нищівними ударами Червоної Армії, німецько-фашистські загарбники намагалися будь-якими засобами затримати її просування вперед. Зокрема, вони мінували шляхи, мости, будинки, поля. У знешкодження ворожих мін разом з інженерними частинами значний вклад внесли й організації Тсоавіахіму, де молодь навчалася саперній справі. Так, у Харкові з 5 вересня 1943 р. (незабаром після його визволення) 80 тсоавіахімівців-добровольців почали навчатися на курсах мінерів⁹. Після закінчення курсів в кожному районі і місті республіки утворювалися спеціальні команди по 20—100 чол. Члени партії та комсомольці становили 40—45% цих команд¹⁰. Робота молоді по розмінуванню не тільки сприяла відбудові народного господарства, нормалізації життя на визволеній території республіки, а й вивільняла радянські інженерні війська для вирішення бойових завдань безпосередньо на фронті.

Комсомольські організації прифронтових областей республіки, відгукуючись на просьби командування Червоної Армії, залучали юнаків та дівчат до будівництва оборонних рубежів, шляхів, аеродромів тощо. Коли у зв'язку з тимчасовою стабілізацією лінії фронту на Ворошиловградщині виникла необхідність у спорудженні там оборонних об'єктів, на будівництво останніх пішли понад 10 тис. юнаків і дівчат¹¹. Протягом лютого і березня 1943 р. були відбудовані всі мости й переправи через р. Сіверський Донець. За самовіддану працю у спорудженні оборонних рубежів 400 юнаків і дівчат Ворошиловградської області були нагороджені орденами і медалями СРСР, грамотами ЦК ВЛКСМ¹².

Розуміючи, яку велику роль відіграють воєнні комунікації у сучасній війні, комсомольські організації у визволених містах і селах, на залізничних вузлах створювали спеціальні комсомольсько-молодіжні відбудовні бригади, завданням яких було якнайшвидше відновлення там всіляких пошкоджень та руйнувань. ЦК ЛКСМУ у постанові від 1 листопада 1943 р. «Про участь комсомольських організацій у відбудові народного господарства визволених районів України»¹³ поряд з вирішенням інших важливих народногосподарських завдань зоб'язав обкоми, міськкоми і райкоми комсомолу направити на відбудову залізничних об'єктів необхідну кількість людей, щоб допомогти транспортним організаціям. У день визволення Синельниківського району Дніпропетровської області комсомольці і молодь на мітингу поклялися всі сили віддати на відбудову народного господарства, на подання допомоги Червоній Армії. Незабаром юнаки і дівчата з усього району взяли участь у відбудові залізничної станції Синельникове. Поряд з цим вони врятували 300 тис. т вугілля, запаленого фашистами¹⁴.

Прифронтові Здолбунівський і Сарненський залізничні вузли були основними пунктами по перекиданню боеприпасів, продовольства та інших військових вантажів для 1-го Білоруського і 1-го Українського

⁸ Суспільно-політичне життя тудішніх Української РСР. У 2-х т. К., 1973, т. 1, с. 290.

⁹ Боевой отряд советских патриотов, с. 112.

¹⁰ Див.: Коваль М. В. Роль Тсоавіахіму в суцільному розмінуванні території УРСР. — Укр. іст. журн., 1974, № 2, с. 46.

¹¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1, арк. 61.

¹² Там же, ф. 7, оп. 10, спр. 79, арк. 36.

¹³ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945: Документы и материалы. В 3-х т. Киев, 1980, т. 2, с. 374.

¹⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 10, спр. 80, арк. 106.

фронтів, тому понад три місяці ці об'єкти зазнавали безперервних бомбардувань з боку фашистської авіації. Незважаючи на це, обидва вузли щоденно пропускали по 24—26 ешелонів, замість 12 пар поїздів за планом. Значний обсяг робіт виконали там комсомольці та молодь, які відпрацювали додатково 36 тис. людино-годин¹⁵.

Багато корисного для Червоної Армії зробили й сільські комсомольці. Зокрема, вони вели перед у роботі по очищенню шляхів від снігових заносів у зимовий час, ремонту розбитих автотранспортних шляхів під час весняного бездоріжжя.

Після того, як у визволені міста і села підходили другі ешелони й тили наступаючої Червоної Армії, молодь, школярі та піонери республіки починали збирати і здавати на приймальні пункти брухт кольорового і чорного металу, стріляні гільзи, розбиту техніку тощо. Організатором цієї корисної для зміцнення діючої армії справи виступив ЦК ЛКСМУ. Так, за його настановами організовувалися спеціальні молодіжні бригади, які у вільний від роботи час на подвір'ях, пустирях, на залізничних коліях збирали металобрухт. Їхнім девізом було: «Кожен кілограм металолomu — куля ворогові». Для збирання металевого брухту провадилися комсомольсько-молодіжні недільники. Тільки у Дніпропетровській області протягом 1943—1945 рр. було проведено 250 таких недільників. Найкращих результатів у цій справі досягла комсомольська організація заводу «Комуніст» м. Кривого Рога, яка зайняла у 1944 р. 3-є місце по Радянському Союзу. Її було нагороджено грамотою ЦК ВЛКСМ¹⁶. У Київській області в 46 недільниках по збиранню металолomu взяли участь 4780 юнаків і дівчат. Молоді робітники заводу «Ленінська кузня» за 1944 р. зібрали 250 т металевого брухту¹⁷. Всього по Радянському Союзу за роки Великої Вітчизняної війни його було зібрано понад 8 млн. т¹⁸.

У прифронтовій смузі, що поступово у 1943—1944 рр. відсувалася на захід, особливого значення набуло завдання організації догляду за пораненими, які прибували з фронту. В тих умовах значну частину турбот по підшукуванню приміщень для госпіталів, їх терміновому обладнанню, а також по поданню невідкладної допомоги пораненим червоноармійцям взяли на себе комсомольці та молодь. Характерним для цього патріотичного руху було те, що шефство над госпіталями брали цілі комсомольські організації, які ставали незамінними помічниками воєнно-медичних служб. У лютому 1944 р., схваливши ініціативу окремих організацій, ЦК ЛКСМУ прийняв рішення про участь комсомольців в обладнанні госпіталів та організації у них політосвітньої роботи. В райкомах і міськкомах комсомолу відразу ж після визволення створювалися ініціативні групи по поданню допомоги пораненим бійцям і командирам Червоної Армії. Так, у Дніпропетровській області юнаки і дівчата стали найактивнішими учасниками організації та обладнання тилкових госпіталів. Ними до кінця війни було організовано 41 госпіталь на 35 тис. ліжок. Дніпропетровському міськкому ЛКСМУ за відмінну роботу у цьому напрямі Військовою радою 46-ї армії була оголошена подяка¹⁹.

Значну роботу провели комсомольці та молодь по вивезенню поранених з фронтових і прифронтових селищ. З одного тільки Харкова у серпні 1943 р. дівчатами-дружинницями, яких налічувалося понад 900 чол., було вивезено і виведено більш як 2000 червоноармійців. Молоді патріоти з м. Старобільська своїми зусиллями допомогли обладнати й забезпечити всім необхідним 5 спеціальних ешелонів, в яких вивезли в тил для дальшого лікування

¹⁵ Там же, спр. 92, арк. 30—31.

¹⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 10, спр. 80, арк. 143.

¹⁷ Там же, спр. 86, арк. 302.

¹⁸ Центр. арх. ЦК ВЛКСМ, ф. 1, оп. 1, спр. 248, арк. 5.

¹⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 10, спр. 80, арк. 276.

3890 чол.²⁰ Вони проводили у госпіталях велику культурно-масову роботу, зокрема, організовували читання газет, концерти художньої самодіяльності, писали для поранених листи додому.

Нових якісних рис набула і шефська діяльність над госпіталями піонерів-тимурівців, які своїми хоча й скромними, але важливими справами подавали значну допомогу воїнам, що лікувалися, підтримували їх моральний дух. Так, проводячи серед поранених бійців культурно-масову роботу, піонери м. Києва лише за один місяць дали 293 концерти художньої самодіяльності²¹. З числа тимурівців спеціально виділялися ті, хто в госпіталях читав червоноармійцям газети, художню літературу, регулярно чергував там. Молоді патріоти республіки наприкінці 1943 — на початку 1944 рр. виконали переважну частину обов'язків по обладнанню і забезпеченню продуктами харчування 272 госпіталів²².

Велику допомогу подали комсомольці організаціям Червоного Хреста в обладнанні станцій переливання крові, в організації широкої роз'яснювальної роботи серед молоді по залученню її в ряди донорів. З 5,5 млн. донорів у роки війни понад 70% становила молодь²³.

Одним з важливих напрямів суспільно-корисної діяльності підрастаючого покоління під час війни була його активна участь у збиранні лікарських рослин. Прагнучи внести свій посильний вклад у справу розгрому ворога, допомогти видужати і повернутися до лав Червоної Армії пораненим воїнам, наймолодші патріоти Радянської України — піонери і школярі з 16 областей здали до аптек республіки 92 т лікарських рослин²⁴.

Комсомольці країни, у тому числі нашої республіки, були в авангарді патріотичного руху трудящих по збиранню подарунків для бійців Червоної Армії. Організатором цього руху серед молоді виступив ЦК ВЛКСМ, який, зокрема, у своїх рішеннях «Про виготовлення кишетів і носових хустинок для бійців і командирів Червоної Армії» (25 вересня 1942 р.) і «Про збирання подарунків для партизанських загонів і Червоної Армії» (19 лютого 1943 р.)²⁵ намітив основні завдання для юнаків і дівчат у цій благородній справі. Характерним для такого роду ініціатив комсомольців і молоді республіки у 1943—1944 рр. було те, що вони посилали колективні та індивідуальні подарунки на фронт дивізіям, які брали участь у визволенні їх рідних міст і сіл. Так, лише з Дніпропетровської області було відправлено понад 100 тис. індивідуальних подарунків бійцям, які визволяли її територію²⁶.

Яскравим виявом єдності радянських воїнів і трудящих тилу став масовий всенародний рух за збирання коштів для виготовлення зброї і бойової техніки Червоній Армії. Народившись ще в перші дні війни, цей рух під час визволення території республіки набув якісно нових рис. Знаменним було те, що, крім поповнення фонду оборони, населення, у тому числі молодь, перераховувало кошти на будівництво військової техніки, спеціально призначеної для тієї чи іншої військової частини або ж для своїх земляків. З великим піднесенням проходило збирання коштів в одному з перших визволених від німецько-фашистських окупантів Марківському районі Ворошиловградської області. Протягом кількох днів комсомольці і молодь внесли на будівництво танкової колони «За Радянську Україну!» 312 тис. крб. Благородний

²⁰ Там же, оп. 3, спр. 1, арк. 54.

²¹ Там же, спр. 1289, арк. 12.

²² Там же.

²³ Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. — Киев, 1977, с. 123.

²⁴ Там же.

²⁵ Ленинский комсомол в Великой Отечественной войне. — М., 1975, с. 201.

²⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 10, спр. 80, арк. 278.

приклад радянського патріотизму продемонстрували юнаки і дівчата з районного центру Станично-Луганськ. Вже першого дня після визволення цього населеного пункту молодь зібрала 30 тис. крб.²⁷ В цілому по Ворошиловградській області на танкову колону «За Радянську Україну!» було зібрано комсомольцями і молоддю 3 084 939 крб. грошима і 602 374 крб. в облігаціях, а на авіаескадрилью «Комсомол України» — відповідно 142 тис. і близько 13 тис. крб.²⁸ Загалом на виготовлення техніки і озброєння для названих нових підрозділів Червоної Армії ЦК ЛКСМУ перерахував Наркомату оборони СРСР понад 6 млн. крб.²⁹

Намагалися не відставати від своїх старших товаришів піонери та школярі. Свої скромні кошти (за трудодні, збирання металолому, лікарських рослин тощо) вони вносили на виготовлення військової техніки. Зокрема, на них були побудовані танки «Піонер Полтавщини», «Кримський школяр», «Учень Станіславщини».

Комсомольські організації Радянського Союзу за роки Великої Вітчизняної війни на будівництво танкових колон і авіаескадрилей перерахували загалом 541 166 тис. крб.³⁰ Причому комсомольці і молодь Української РСР зібрали у фонд оборони країни понад 167 млн. крб.³¹ Своєю участю у збиранні коштів молоді патріоти допомогли виготовити для діючої армії 2,5 тис. бойових літаків, кілька тисяч танків, артилерійських гармат, понад 20 підводних човнів і військових катерів, багато іншої військової техніки та озброєння.³²

Виявляючи повсякденне піклування про Червону Армію, молоді патріоти не обмежувалися збиранням грошових внесків. Комсомольці з колгоспу «1-е Травня» Малодівицького району Чернігівської області виступили з ініціативою подання конкретної допомоги радянським воїнам продовольством. З цією метою вони засіяли понад план два «комсомольські гектари» для Червоної Армії. Бюро обкому ЛКСМУ своїм рішенням схвалило цей почин і зобов'язало райкоми комсомолу, первинні організації підтримати його. В результаті у більшості колгоспів області були засіяні «комсомольські гектари». З них зібрали і відправили у фонд Червоної Армії близько 4 тис. т хліба.³³

В період масового вигнання фашистських загарбників з радянської території широкого розмаху набув патріотичний рух за подання допомоги інвалідам війни та сім'ям фронтовиків. Активним помічником партії та уряду у цій справі також був Ленінський комсомол. Організації ЛКСМУ стали, зокрема, ініціаторами утворення фонду допомоги інвалідам Великої Вітчизняної війни. Одними з перших з цим благородним починанням виступили комсомольці та молодь колгоспів «2-а п'ятирічка» та ім. Т. Г. Шевченка з с. Моринці Вільшанського району Київської області, які відпрацювали на користь свого земляка інваліда Вітчизняної війни 1-ї групи С. Кириченка 1000 трудоднів.³⁴ ЦК ЛКСМУ рішенням бюро від 6 жовтня 1944 р. підтримав цю ініціативу і зобов'язав міськкоми, обкоми, райкоми ЛКСМУ, всі первинні комсомольські організації колгоспів, радгоспів, підприємств наслідувати приклад моринчан й розпочати збирання коштів у фонд допомоги інвалідам війни. Патріотичний почин комсомольців з с. Моринці знайшов гарячий відгук серед молоді Радянської України. За неповними даними, комсомольцями та молоддю шести областей (Чернігівської, Одесь-

²⁷ Там же, оп. 2, спр. 65, арк. 4.

²⁸ Там же, оп. 3, спр. 1, арк. 65—66.

²⁹ Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України, с. 441.

³⁰ ЦА ЦК ВЛКСМ, ф. 1, оп. 1, спр. 256, арк. 85.

³¹ Буцько М. О., Бовсунівський М. С. Всенародна допомога трудящих України фронту в 1943—1945 рр. — Укр. іст. журн., 1974, № 7, с. 62.

³² Ленінський комсомол в Великій Отечественній війне, с. 200.

³³ ПА ІПІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 10, спр. 100, арк. 116.

³⁴ Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР., с. 128.

кої, Житомирської, Вінницької, Запорізької і Київської) було відраховано у фонд допомоги інвалідам війни майже 166 тис. крб.³⁵

Значну роль відіграли юнаки і дівчата у розгортанні шефства над інвалідами та сім'ями фронтовиків. Комсомольські організації допомагали відділам соцзабезпечення проводити їх облік, виявляти серед них тих, хто перебував у скрутному матеріальному становищі. Значну допомогу подавала молодь сім'ям військовослужбовців та інвалідам війни в обробці городів, ремонті квартир, заготівлі палива. В перші дні після визволення Запоріжжя з ініціативи Ленінського райкому комсомолу в місті було організовано їдальню, у якій харчувалися 394 члени сімей фронтовиків та інвалідів війни³⁶.

Не залишалися осторонь від цієї справи й піонери та школярі, об'єднані в тимурівські команди. Вони гідно виконували свою клятву: «Допомагати в міру сил сім'ям червоноармійців, полегшувати їх працю, охороняти спокій; пам'ятати, що їх батьки і брати, сини захищають Вітчизну». Тимурівці Олександрівської школи Мар'їнського району Сталінської області 10 сім'ям фронтовиків налагодили електричне освітлення, привезли паливо, відремонтували 2 дахи. На ім'я директора цієї школи надійшло кілька листів з фронту, в яких червоноармійці висловлювали подяку тимурівцям за допомогу³⁷.

У ході Великої Вітчизняної війни з її незліченними людськими втратами значна кількість дітей осиротіла. Усвідомлюючи свій обов'язок щодо сімей загиблих воїнів, комсомольські організації всієї країни, у тому числі нашої республіки, допомагали Радянській владі зберегти сиріт, виховати їх відданими справі соціалізму громадянами.

Молоді патріоти, прагнучи віддячити воїнам, які постраждали від рук фашистів, оточували їх повсякденною турботою. Тепло своїх юних сердець вони віддавали людям, що опинилися внаслідок воєнних дій в скрутному становищі, намагалися допомогти їм якнайшвидше відчутти себе потрібними і корисними своїй Вітчизні. Їхня щира і безкорислива допомога мала велике значення у справі нормалізації життя на визволеній території Української РСР.

Таким чином, активна діяльність радянської молоді, що спрямовувалася у 1943—1945 рр. на посилення могутності Червоної Армії, нормалізацію життя на визволеній території нашої країни, у тому числі Української РСР, відповідала загальнонародному прагненню прискорити і наблизити Перемогу над ненависним ворогом. Патріотичні справи юнаків і дівчат республіки допомагали червоноармійцям долати злигодні фронтового життя, надихали бійців на нові героїчні звершення. Це й про їхній вклад у зміцнення армії-визволительки згадувала у передовій статті газета «Красная звезда» від 10 лютого 1944 р.: «Червона Армія високо цінує самовіддану підтримку трудящих визволених районів України. Всенародна любов і піклування про Червону Армію надають багатирські сили нашим воїнам. Вони знають, що за їхньою спиною стоять мільйони людей, готових усіма силами й засобами підтримати фронт, віддати їм усе, що в них є».

У роки Великої Вітчизняної війни комсомольські і молодь Української РСР з честю виконали ленінські заповіді щодо захисту соціалістичної Вітчизни. Патріотична робота комсомолу у роки війни характеризувалася цілеспрямованістю, мала масовий характер, була сповнена багатьох починань, відповідала загальнонародним інтересам. Вона мала не тільки політичне та економічне, а й велике ідеологічне значення, стала для молоді справжньою школою виховання радянського патріотизму, який надихає нові покоління будівників комунізму на героїчні трудові звершення в ім'я розквіту рідної Батьківщини.

* * *

³⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1289, арк. 7.

³⁶ Там же, оп. 10, спр. 83, арк. 21.

³⁷ Там же, оп. 3, спр. 1200, арк. 45.

СПОЖИВЧА КООПЕРАЦІЯ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ

Л. М. ЗЕНКОВА (Полтава)

Після перемоги Жовтневої революції перед Комуністичною партією постали завдання, пов'язані із зміцненням Радянської влади, здійсненням соціально-економічних перетворень, створенням основ соціалістичної економіки. До участі у цій важливій справі партія залучила масові організації трудящих, згуртовуючи їх навколо робітничого класу і мобілізуючи на боротьбу за соціалізм.

Однією з таких організацій була споживча кооперація, яка в 1917 р. обслуговувала понад 24 млн. пайщиків¹. Необхідність використання її у соціалістичній перебудові країни зумовлювалася не тільки тим, що кооперація об'єднувала значні маси трудящих, а й наявністю у неї багатого досвіду у сфері розподілу продовольства серед населення. Цей досвід став особливо потрібним у роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції, коли партія перейшла до ліквідації приватноторгового апарату і заміни його державним розподілом.

Питання про перетворення буржуазної кооперації в соціалістичну та використання її в інтересах зміцнення диктатури пролетаріату в період воєнного комунізму досить широко висвітлене в історико-партійній літературі². Що ж до реорганізації споживчої кооперації на Україні та ролі КП(б)У в цьому складному процесі, то зазначений аспект проблеми ще не дістав належного відображення. В даній статті і зроблено спробу розкрити деякі сторони багатогранної діяльності КП(б)У по більшовизації споживчої кооперації, показати форми й методи партійного керівництва, що використовувалися для залучення цієї організації до розв'язання важливих економічних завдань.

У своїй діяльності по перетворенню та використанню споживчої кооперації Компартія України керувалася відповідними ленінськими ідеями та досвідом РКП(б). В умовах надзвичайно гострої продовольчої кризи, посиленої громадянською війною та іноземною воєнною інтервенцією, партія більшовиків поставила завдання взяти на облік кожний фунт продовольства й організувати його розподіл у державному масштабі. Оскільки ж радянського розподільчого апарату ще не існувало і створити його в найкоротші строки через відсутність необхідних кадрів і досвіду було неможливо, В. І. Ленін запропонував використати з цією метою той апарат обліку та розподілу, який дістався Радянській владі від капіталізму, а саме споживчу кооперацію³. Володимир Ілліч вважав, що повалення влади експлуататорських класів, встановлення диктатури пролетаріату і докорінні перетворення в економічному й політичному житті країни, які розгорнулися в результаті перемоги соціалістичної революції, вирішальним чином змінювали становище кооперації та її соціальну роль у житті суспільства⁴.

На необхідність використання кооперативного апарату в організації постачання населення В. І. Ленін неодноразово вказував у своїх

¹ Кабанов В. В. Октябрьская революция и кооперация (1917 — март 1919 гг.). — М., 1973, с. 59.

² Морозов Л. Ф. От кооперации буржуазной к кооперации социалистической. — М., 1969. — 240 с.; Файн Л. Е. История разработки В. И. Лениным кооперативного плана. — М., 1970. — 332 с.; Фарутин И. А. Из истории борьбы КПСС за реорганизацию буржуазной кооперации в социалистическую (1919—1920 гг.). — Калининград, 1970. — 144 с.; Дмитренко В. П., Морозов Л. Ф., Погудин В. И. Партия и кооперация. — М., 1978. — 296 с. та ін.

³ Див.: Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади. — Повне збір. творів, т. 36, с. 174—175.

⁴ Див.: Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади». — Там же, с. 152.

численних виступах перед трудящими. «Всім вам ясно,— говорив він, наприклад, у промові на зборах уповноважених Московського центрального робітничого кооперативу 26 листопада 1918 р.,— що одно з основних завдань пролетаріату — зараз же правильно поставити справу постачання і розподілу продуктів. І коли ми маємо апарат, який володіє таким досвідом і який, головне, оснований на самодіяльності мас, ми повинні його спрямувати до здійснення цих завдань»⁵. Деякі продовольчі працівники виступали проти залучення кооперації до господарської діяльності Радянської держави на тій підставі, що в кооперативах окопалися представники буржуазії, есери та меншовики, які прикривають своїми фінансовими оборотами допомогу білогвардійцям. Заперечуючи їм, Володимир Ілліч вказував, що як буржуазний апарат кооперація не заслуговує політичного довір'я, однак це аж ніяк не означає, що слід відмовитися від завдання використати її з метою управління і будівництва⁶. Комуністи, вчив він, ведучи боротьбу з контрреволюційною кооперативною верхівкою, сам апарат повинні що б то не стало зберегти й розвинути, поступово перетворюючи його в соціалістичний орган господарювання⁷.

Ленінська оцінка ролі споживчої кооперації була покладена в основу кооперативної політики Комуністичної партії. У прийнятій VIII з'їздом РКП(б) Програмі партії визначалися основні напрями її діяльності в галузі кооперативного будівництва. Передбачалося, зокрема, створення мережі споживчих комун і залучення в них усього населення з метою планомірного розподілу продуктів; дальший розвиток кооперативного апарату і забезпечення переважного впливу у ньому пролетаріату на всі інші верстви трудящих; активна участь усіх комуністів, партійних і радянських органів у роботі кооперації⁸.

Більшовики України сприйняли вказівки В. І. Леніна і рішення VIII з'їзду РКП(б) з питань кооперативного будівництва як програму дій у справі перетворення й розвитку споживчої кооперації в республіці. На IV конференції КП(б)У, яка проходила у березні 1920 р., наголошувалося, що для успішного розв'язання на Україні продовольчих завдань необхідно здійснити реорганізацію української кооперації на основі декрету Раднаркому РСФРР від 20 березня 1919 р.⁹, схваленого VIII з'їздом РКП(б). Суть цього документа полягала в тому, щоб, вигнавши з керівних кооперативних органів представників дрібнобуржуазних партій, перетворити кооперацію на класову організацію пролетаріату й біднішого селянства, яка б виконувала завдання Радянської влади щодо розподілу продовольства під контролем держави¹⁰.

Виконуючи рішення конференції, більшовики України розгорнули боротьбу за єдність РСФРР і УСРР не тільки в державному, а й кооперативному будівництві. Було розроблено програму реорганізації української кооперації. Нею передбачалося вигнання з кооперативного апарату ворожих Радянській владі елементів, розгортання широкої пропаганди принципів комуністичної кооперації, підготовка кооперативних кадрів, створення центру української кооперації, який мав

⁵ Там же, т. 37, с. 197.

⁶ Див.: Ленін В. І. Маленька картинка для з'ясування великих питань. — Там же, с. 392—393.

⁷ Див.: Ленін В. І. Доповідь про партійну програму 19 березня: VIII з'їзд РКП(б), 18—23 берез. 1919 р. — Там же, т. 38, с. 161.

⁸ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК К., 1979, т. 2, с. 54.

⁹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК К., 1976, т. 1, с. 75.

¹⁰ Рішення партії и правительства по хозяйственным вопросам. — М., 1967, т. 1, с. 129—130.

статі складовою частиною Центроспілки на основі спільної угоди між економічними органами РСФРР та УСРР¹¹.

Перебудова на нових засадах кооперації на Україні відбувалася в умовах гострої класової боротьби, викликаній не тільки внутрішнім становищем республіки, а й місцевими особливостями кооперативного руху. Дореволюційна кооперація тут являла собою велику економічну силу, що за роки громадянської війни стала майже монополюючим господарем українського ринку¹². В республіці важко було знайти село, де б кооперація не мала свого впливу. В її розпорядженні налічувалися десятки тисяч агентів в особі духовенства та зв'язаної з селом частини інтелігенції. Д. З. Мануїльський відзначав, що в той час на Україні не було жодної політичної партії, жодної економічної організації, яка б так зміцнила своє становище на селі, як це зробила кооперація¹³. Оскільки вона була тісно зв'язана саме з дрібним власником — останньою надією капіталістичного ладу на селі, оволодіння кооперацією значило втягти її в орбіту соціалістичного господарства, подолати дрібнобуржуазну стихію, покінчити із спекуляцією.

Залучення кооперації на бік Радянської влади дало б також змогу швидше вибити ґрунт у буржуазних націоналістів. Адже майже всі міністри петлюрівського уряду пройшли свого часу школу кооперації, а сама вона була політичною агентурою та економічною основою останнього¹⁴. «Без підтримки кооперативів Петлюра давно змушений був би відмовитися від своїх авантюристських спроб оволодіти Україною», — писала газета «Коммунист»¹⁵. З цих причин кооперація стала центром українського буржуазного націоналізму. Будь-які спроби партії пролетаризувати кооперативний апарат інтерпретувалися петлюрівськими елементами, що засіли в ньому, як «похід Москви проти України». Вони прямо заявляли, що український націоналізм буде повністю усунутий з політичної арени, якщо не знайде опори в кооперації та інших сільськогосподарських товариствах¹⁶.

Завоювання комуністами впливу в кооперації ускладнювалося ще й тим, що ні до революції, ні після неї українська кооперація не мала свого єдиного центру, оволодівши яким, партія могла б проводити свою політику на місцях. Найбільшими і найвпливовішими кооперативними організаціями на Україні були Спілка споживчих товариств Півдня Росії («Поюр»), що обслуговувала населення Лівобережної України, з центром у Харкові та Спілка споживчих товариств Правобережної України («Дніпроспілка») з центром у Києві. Однак між ними йшла боротьба як за керівну роль у господарській діяльності кооперації, так і через політичні мотиви, оскільки перша з цих організацій орієнтувалася на Центроспілку і, будучи тісно зв'язаною з нею торговельною діяльністю ще з дореволюційного періоду, вважала себе її складовою частиною, а друга, втягнувши в орбіту свого впливу буржуазію та куркулів, була опорою українського буржуазного націоналізму¹⁷. Тому завоювання кооперації на свій бік було завданням першорядного значення як з економічної, так і з політичної точок зору. Завоювати кооперацію, вказувала партія, означає проникнути в те село, яке відділене поки що від Радянської влади куркульськими гвинтівками¹⁸.

З цією метою Компартія України вжила цілий ряд важливих організаційних заходів, спрямованих на перебудову кооперативного апа-

¹¹ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України (далі — ПА ІІП при ЦК Компартії України), ф. 1, оп. 20, спр. 380, арк. 53—54.

¹² Полтавський кооператор, 1919, № 3—4, с. 20.

¹³ Коммунист, 1920, 23 мая.

¹⁴ Союз потребителей, 1920, № 2, с. 3—4.

¹⁵ Коммунист, 1920, 23 мая.

¹⁶ Полтавський кооператор, 1919, № 14—15, с. 15—16.

¹⁷ Продовольственное дело, 1919, № 10, с. 14.

¹⁸ Коммунист, 1920, 23 мая.

рату і підпорядкування його органам Радянської влади. Ще в січні 1920 р. при ЦК КП(б)У були створені Кооперативний відділ і Партійна Кооперативна комісія, що діяли до прийняття партією нової економічної політики. Їх завдання полягало в розробці політико-організаційних заходів щодо оволодіння кооперацією та проведенні організаційно-пропагандистської і кадрової роботи¹⁹. У Комісію та Відділ, призначалися комуністи, які були добре обізнані з діяльністю кооперації²⁰.

Враховуючи той факт, що в споживчій кооперації переважав вплив дрібнобуржуазних течій і партій, КП(б)У перш ніж приступити до реорганізації кооперативного апарату розгорнула величезну підготовчу роботу, спрямовану на очищення його від ворожих елементів та підготовку радянських кооперативних сил²¹.

Конкретизуючи шляхи перебудови кооперації і керуючись ленинським положенням про провідну роль робітничої кооперації в кооперативному русі²², КП(б)У подбала про підпорядкування своєму впливу насамперед робітничих кооперативів. «Головним завданням зараз,— вказувалося в друкованому органі її Центрального Комітету,— є термінове оволодіння комуністами робітничою кооперацією»²³. Більшовикам республіки необхідно було зв'язати робітничу кооперацію з революційним класовим рухом, перетворити її в таку ж базу комуністичного будівництва як і профспілки й, спираючись на неї, оволодіти всім кооперативним рухом²⁴.

Партія не лише вказала шляхи завоювання кооперації, а й визначила методи роботи комуністів у кооперативних організаціях. Було передбачено, зокрема, вступ усіх комуністів у члени робітничих кооперативів, проведення перевиборів керівних органів робітничої кооперації та обрання до них представників пролетаріату, залучення до роботи в кооперативах членів профспілок і фабзавкомів²⁵.

Для безпосереднього керівництва діяльністю парторганізацій по завоюванню впливу в кооперації при губернських комітетах партії створювалися кооперативні відділи, які мали стати базою організаційно-політичної роботи партії по перебудові кооперації на місцях²⁶.

Першим кроком до залучення робітничої кооперації на бік Радянської влади стало оволодіння одним з найбільших кооперативів Донецького краю, яким був Союздонбасейн. Для подання допомоги місцевим комуністам у цій справі Кооперативний відділ ЦК КП(б)У направив інструкторами на Донбас своїх членів, які мали допомогти губпарткому в проведенні перевиборів правління Союздонбасейну та в забезпеченні у ньому впливу більшовиків²⁷.

Комуністи Донбасу розгорнули широку організаційну та політико-виховну роботу в масах. Вони агітували трудящих за обрання до нового складу правління Союздонбасейну членів РКП(б), роз'яснювали значення кооперації для розв'язання продовольчого питання, переконували членів профспілок вступати в робітничі кооперативи, на зборах представників Рад робітничих депутатів, фабзавкомів і кооперативних організацій викривали антирадянські дії старих кооперативних лідерів²⁸.

¹⁹ Там же, 18 янв.

²⁰ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 372, арк. 80.

²¹ Там же, спр. 371, арк. 16—17.

²² Див.: Ленін В. І. Промова на зборах уповноважених Московського центрального робітничого кооперативу. — Повне збір. творів, т. 37, с. 197.

²³ Коммунист, 1920, 18 янв.

²⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 372, арк. 81.

²⁵ Там же, спр. 371, арк. 45.

²⁶ Там же, спр. 372, арк. 88.

²⁷ Там же, арк. 33.

²⁸ Там же, спр. 374, арк. 13—15.

Питанням перебудови кооперації була присвячена й губернська партійна конференція, що відбулася в березні 1920 р. На ній були піддані гострій критиці ті комуністи, які, не розуміючи значення покладених на кооперацію завдань, виступили за негайний розрив із старими її працівниками, створюючи тим самим загрозу розвалу кооперативного апарату, вкрай необхідного для організації системи постачання населення. Конференція прийняла резолюцію, в якій вказувалося, що завдання комуністів полягає в дальшому розвитку кооперативного апарату для виконання ним державних завдань, у залученні до роботи старих спеціалістів-кооператорів з метою використання їх досвіду і знань, у боротьбі за більшовизацію керівних кооперативних органів. На конференції були обрані делегати на з'їзд уповноважених Союздонбасейну, на якому намічалось провести перевибори його правління і визначити завдання робітничої кооперації Донбасу²⁹.

З'їзд уповноважених Союздонбасейну відкрився 22 квітня 1920 р. За пропозицією більшовиків, його почесним головою було обрано В. І. Леніна³⁰. На з'їзді розгорілася гостра боротьба між меншовиками — прихильниками «незалежності» кооперації від Радянської держави та більшовиками, які вважали, що кооперація повинна стати однією з ланок політичної системи диктатури пролетаріату³¹. Більшістю голосів була прийнята більшовицька резолюція, яка підтверджувала необхідність для кооперативних організацій працювати в тісному контакті з органами Радянської влади і під їх контролем³². Увінчалася успіхом і величезна організаційно-політична робота більшовиків, проведена ними у період передвиборної кампанії. До складу нового правління Союздонбасейну, яке налічувало 11 чол., ввійшло 9 комуністів³³. У правління місцевих кооперативів їх було обрано 143³⁴.

Це була значна перемога більшовицької партії. Завоювання на бік Радянської влади однієї з найсильніших робітничих спілок справило вирішальний вплив на весь дальший хід перебудови української кооперації.

Велика робота, спрямована на оволодіння робітничою кооперацією, була здійснена й парторганізаціями інших губерній республіки. Звіти з місць свідчать, що кооперативні відділи губкомів КП(б)У з усією відповідальністю підійшли до поставленого перед ними завдання і проводили свою організаційно-політичну діяльність з урахуванням особливостей всіх груп населення. Так, кооперативний відділ Харківського губпарткому повідомляв, що в губернії були проведені партійні збори, на яких обговорювалися питання про роботу комуністів у кооперації; організована лекторська група для виступів у робітничих колективах та місцевій пресі з роз'ясненням кооперативної політики партії; при споживчих товариствах створені партійні осередки з числа комуністів, які вступили в робітничі кооперативи. В результаті проведеної роботи до складу правління робітничого кооперативу м. Харкова було обрано 8 кандидатів у члени партії більшовиків і лише 1 анархіст³⁵.

Катеринославський губком партії повідомляв, що 9 квітня 1920 р. кооперативний відділ провів загальноміську партійну конференцію, на якій розгорнулася гостра боротьба між більшовиками та «незалеж-

²⁹ Там же, спр. 372, арк. 186—186 зв.

³⁰ Там же, спр. 374, арк. 18.

³¹ Коммунист, 1920, 28 апр.

³² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 371, арк. 145—145 зв.

³³ Там же, спр. 372, арк. 96.

³⁴ Потребитель, 1920, 6 июня.

³⁵ Парт. арх. Харків. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 337, арк. 10; спр. 335, арк. 17 зв.

никами». Під впливом комуністів була прийнята резолюція про роботу кооперації під контролем держави, за яку проголосували 63 делегати, тимчасом як за меншовицьку резолюцію — тільки 33. За більшістю голосів до правління робітничого кооперативу ввійшли кандидатури, запропоновані більшовиками³⁶.

Активну участь у перебудові кооперації взяли профспілки. З їх ініціативи проводилися спільні конференції уповноважених споживчих товариств і профспілок, що в ряді випадків замінювали собою збори робітничих кооперативів. На них розглядалися питання господарської діяльності кооперації³⁷.

Таким чином, завдяки величезній роботі партійних органів на місцях зміцнювалася єдність масових організацій, збільшувалася ізоляція реакційно настроєних кооператорів, а кооперативна діяльність ставала справою всіх трудящих.

Кооперативний відділ ЦК КП(б)У уважно стежив за політичною та організаторською роботою парторганізацій, вивчав і контролював хід виконання відповідних рішень партії. На розширених засіданнях Кооперативного відділу ЦК і Партійної Кооперативної комісії заслуховувалися звіти працівників кооперативних відділів губкомів партії. Зокрема, у лютому 1920 р. про свою роботу звітували комуністи Донбасу, а в березні — Катеринослава³⁸.

Успіхи КП(б)У в оволодінні робітничою кооперацією були закріплені на Всеукраїнському з'їзді робітничої кооперації (квітень 1920 р.), три чверті делегатів якого становили комуністи³⁹. У привітанні, надісланому його учасниками В. І. Леніну, зазначалося: «ІV-й з'їзд робітничих кооперативів України вітає у Вашій особі, товаришу Ленін, великого вождя Великої світової соціалістичної революції. Вітаючи Вас, з'їзд бажає цим підкреслити свою цілковиту солідарність з тією лінією, яку проводить революційний пролетаріат в останньому бою з колючим капіталізмом під Вашим твердим і геніальним керівництвом»⁴⁰.

На пропозицію донецької делегації з'їзд ухвалив рішення про приєднання робітничої кооперації України до платформи ІІІ Комуністичного Інтернаціоналу. У прийнятій резолюції говорилося, що робітнича кооперація працюватиме в одному напрямі з Радянською владою, сприятиме розв'язанню висунутих нею господарських завдань⁴¹.

На з'їзді було обрано керівний центр робітничої кооперації — Українська робітничка секція (Уробсекція), яка функціонувала до утворення Всеукраїнського кооперативного центру (Вукоспілки), входила до складу Центроспілки і була зв'язана з нею єдністю кооперативної політики партії⁴².

Всеукраїнський з'їзд робітничої кооперації знаменував собою завершення першої фази діяльності партії по оволодінню кооперацією — створення комуністичної більшості у керівництві робітничої кооперації та її головних об'єднаннях. Безперечним успіхом партії стало створення центру робітничої кооперації, переважна більшість у складі якого належала комуністам⁴³.

Рішуче порвавши під впливом більшовиків з традиціями старого кооперативізму, носіями якого були дрібнобуржуазні кооператори, робітничі кооперативи переходили на соціалістичні рейки і ставали

³⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 374, арк. 87, 90.

³⁷ Парт. арх. Полт. обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 49, арк. 6.

³⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 372, арк. 16, 19.

³⁹ Коммунист, 1920, 29 апр.

⁴⁰ Центр. держ. арх. Жовт. революції і соц. буд-ва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 296, оп. 1, спр. 10, арк. 2.

⁴¹ Коммунист, 1920, 2 мая.

⁴² ЦДАЖР УРСР, ф. 204, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

⁴³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 371, арк. 49—49 зв.

міцною опорою партії у боротьбі за перебудову всієї споживчої кооперації.

Свої позиції в кооперативному русі партія закріплювала і розширювала шляхом підготовки радянських кооперативних кадрів, що здійснювалася в радпартшколах, а також на спеціально створюваних курсах за програмою, розробленою Кооперативним відділом ЦК КП(б)У⁴⁴. Направлення на навчання видавали профспілки та фабзавкоми за рекомендаціями партійних осередків⁴⁵.

Наступним кроком у залученні кооперації на бік Радянської влади була робота по створенню Всеукраїнського кооперативного центру, який мав стати провідником політики партії в галузі господарського будівництва, підпорядкувавши своєму впливу старі кооперативні спілки.

У той час націоналістична верхівка буржуазних кооператорів, спираючись на Дніпроспілку, в якій вона користувалася безроздільним впливом, всіляко протиставляла кооперацію Радянській владі, ігнорувала її політику і законодавство, намагалася перетворити кооперацію у сильний господарсько-політичний центр націоналістичної контрреволюції.

З цією метою кооперативні лідери зробили спробу на основі змови між правліннями Дніпроспілки, Централу (сільськогосподарської кооперації), Українбанку, Книгоспілки та Страхспілки організувати загальноукраїнський центр — Центроспілку⁴⁶.

Партія наголошувала, що утворення цього органу, спрямоване на розрив військово-політичного союзу між УСРР та РСФРР і створення ізольованого національного господарства, суперечило рішенням IV конференції КП(б)У і загрожувало Україні загибеллю⁴⁷. Тому комуністи повели рішучу боротьбу проти організаційного оформлення націоналістичного кооперативного центру.

Питання про ставлення до націоналістичної Центроспілки розглядалося на засіданні Кооперативного комітету Раднаркому УСРР 14 травня 1920 р. В його постанові вказувалося, що ця організація утворилася із старих буржуазних кооперативів з порушенням радянських законів, які позбавили експлуататорів виборчих прав, до її правління не була включена робітничка кооперація, а тому Центроспілка не має юридичного права на існування і оголошується розпущеною⁴⁸. Одночасно Комітет створив комісію для проведення підготовчої роботи по організації радянського центру споживчої кооперації, куди ввійшли досвідчені комуністи-кооператори⁴⁹.

Діяльність цієї комісії увінчалась постановою Кооперативного комітету РНК УСРР від 15 червня 1920 р., яка затвердила створення в республіці єдиного господарського центру споживчої кооперації — Вукоспілки. В основу її діяльності були покладені такі принципи: єдність кооперативної політики, господарського плану і тісний організаційний зв'язок російської та української кооперації, підпорядкування кооперативного апарату завданням соціалістичного будівництва та реорганізація кооперації на основі створення мережі єдиних споживчих товариств, що обслуговують усе населення України⁵⁰.

Значною політичною подією в житті Країни Рад був вступ Вукоспілки до складу Центроспілки РСФРР. Він сприяв зміцненню єдності кооперації та успішному виконанню нею поставлених Комуні-

⁴⁴ Там же, спр. 372, арк. 3, 6.

⁴⁵ Парт. арх. Харків. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 355, арк. 17 зв.

⁴⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 296, оп. 1, спр. 60, арк. 3—4.

⁴⁷ Коммунист, 1920, 9 юнія.

⁴⁸ Сборник декретов, распоряжений и циркуляров Наркомпрода УССР. — 1920, ч. 2, с. 18—19.

⁴⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 296, оп. 1, спр. 60, арк. 6 зв.

⁵⁰ Сборник декретов, распоряжений и циркуляров Наркомпрода УССР, ч. 2, с. 77.

стичною партією і Радянським урядом завдань як на Україні, так і в РСФРР.

18 червня 1920 р. відбулося перше засідання Тимчасового Правління Вукоспілки, до складу якого ввійшли 6 комуністів і 3 безпартійні⁵¹. На ньому було прийнято «Звернення до всіх кооперативних організацій і робітничо-селянських трудящих мас України», де пояснювалися цілі, завдання і принципи діяльності Вукоспілки. Правління закликало робітників і селян до активної участі в кооперативному будівництві і розв'язанні господарських завдань, що стояли перед Радянською владою. «День 18 червня,— говорилося у зверненні,— знаменує собою народження української кооперації на нових, соціалістичних засадах. Ставши на шлях соціалістичного будівництва, кооператори мають подати органам робітничо-селянської влади активне сприяння у боротьбі з економічною розрухою, передати свій досвід і знання новим мільйонам трудящих, відродити колективну організовану працю»⁵².

Створення Всеукраїнського кооперативного центру, що стояв на платформі Радянської влади, стало значним успіхом соціальної і господарської політики партії. Кооперація перетворилася на невід'ємну частину політичної системи диктатури пролетаріату, на один із засобів впливу партії на маси. Організація кооперативного центру прискорила також перебудову кооперації на місцях, яка проходила під керівництвом і за безпосередньою участю губернських, повітових і волосних комітетів партії.

Її результатом стало зростання питомої ваги комуністів у правліннях кооперативів⁵³.

Політичне оволодіння керівними органами кооперації значно зміцнило вплив Комуністичної партії в кооперативних організаціях і дало змогу залучити їх до активного виконання продовольчих завдань. Загальним підсумком діяльності КП(б)У в період воєнного комунізму стало забезпечення комуністичної більшості у керівних центрах кооперативних органів і використання їх у господарському будівництві під контролем держави в особі Наркомпроду.

Велике значення для становлення Української споживчої кооперації мала допомога ЦК РКП(б), який направив на Україну досвідчені, віддані справі революції кадри. Так, за вказівкою В. І. Леніна сюди прибув член Правління Центроспілки І. А. Саммер, у минулому професіональний революціонер, талановитий організатор кооперативного руху в Росії. Очолюючи Кооперативний комітет Наркомпроду УСРР та працюючи членом Кооперативного відділу при ЦК КП(б)У, він доклав чимало зусиль для перебудови споживчої кооперації і був обраний першим головою Правління Вукоспілки. Як згадували пізніше його товариші по роботі, І. А. Саммер «умів згуртувати комуністів і безпартійних, умів залучити до творчої роботи навіть далеких від нашої справи людей. І безпартійні, і комуністи бачили в ньому свого кооперативного вождя»⁵⁴. Помер І. А. Саммер у 1921 р. Його заслуги перед Комуністичною партією й Радянською державою високо оцінив В. І. Ленін. «Я добре знав... покійного Івана Адамовича Саммера,— писав він.— Старий революціонер — більшовик. Це кіст ще до першої (1905) революції. Помер на Україні..., надірвавшись на роботі»⁵⁵.

Таким чином, керуючись ідеями В. І. Леніна та використовуючи досвід і допомогу РКП(б), уряду Радянської Росії, КП(б)У провела

⁵¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 372, арк. 106 зв.

⁵² ЦДАЖР УРСР, ф. 296, оп. 1, спр. 65, арк. 2.

⁵³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 373, арк. 25, 26, 56.

⁵⁴ Кооперативный бюллетень, 1925, № 18/19, с. 1.

⁵⁵ Ленін В. І. В. М. Молотову для секретаріату ЦК РКП(б). — Повне зібр. творів, т. 54, с. 125.

велику організаційно-політичну роботу по перебудові споживчої кооперації, в результаті чого остання втратила риси буржуазної організації і під керівництвом партії стала на шлях соціалістичного будівництва.

Нині споживча кооперація Української РСР перетворилася на широку громадсько-господарську організацію, що об'єднує більш як 14 млн. членів і, як відзначалося на її XIV з'їзді, відіграє важливу роль у здійсненні накреслених Комуністичною партією планів соціально-економічного розвитку нашої країни⁵⁶.

⁵⁶ Рад. Україна, 1984, 25 листоп.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ НАУКОВИХ УСТАНОВ УКРАЇНИ ПО РОЗВИТКУ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА В РАМКАХ РЕВ (1971—1975 рр.)

О. М. ЯЗВІНСЬКА (Київ)

Комуністична партія Радянського Союзу постійно приділяє неослабну увагу дальшому зміцненню та розширенню економічного і науково-технічного співробітництва між країнами — членами РЕВ на багатосторонній та двосторонній основі. При цьому КПРС, як й інші марксистсько-ленінські партії братніх країн, керується ленінськими положеннями про неминучість об'єднання народів, що стали на шлях соціалізму, зокрема, про зростання тенденції до створення «...єдиного, за загальним планом регульованого пролетаріатом усіх націй, всесвітнього господарства як цілого...»¹.

На нинішньому етапі розвитку соціалістичної співдружності склався ефективний механізм господарського і науково-технічного співробітництва, який, дедалі вдосконалюючись, служить могутньою підмогою у вирішенні завдань, що постають перед братніми країнами на шляху їх соціально-економічного прогресу. Значною мірою цьому сприяє реалізація Комплексної програми дальшого поглиблення й удосконалення співробітництва і розвитку соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ, прийнятої XXV сесією РЕВ у липні 1971 р. Сьогодні КПРС, інші братні партії, як першочергове висунули завдання дальшого поглиблення соціалістичної економічної інтеграції на базі довгострокових цільових програм. «Тепер ці програми, — підкреслювалося на XXVI з'їзді КПРС, — втілюються в конкретні справи. Інтеграція набирає темпів»².

Одним із найважливіших напрямів розвитку взаємозв'язку між країнами соціалізму є всебічне розширення науково-технічного співробітництва. Це впливає з характеру розвитку сучасної науки, що перетворилася на безпосередню продуктивну силу суспільства. Від ступеню її розвитку і від масштабів використання в народному господарстві наслідків наукових досліджень значною мірою залежить хід змагання між капіталізмом і соціалізмом.

Етапною у розвитку науково-технічного співробітництва братніх країн стала московська Економічна нарада країн — членів РЕВ на найвищому рівні (червень 1984 р.), на якій було прийнято рішення про

¹ Ленін В. І. Первісний начерк тез по національному і колоніальному питаннях (Для Другого з'їзду Комуністичного Інтернаціоналу). — Повне зібр. творів, т. 41, с. 156.

² Матеріали XXVI з'їзду КПРС. — К., 1981, с. 8.

спільну розробку Комплексної програми науково-технічного прогресу (НТП) на 15—20 років. Вона стане основою для вироблення погодженої, а в деяких галузях і єдиної науково-технічної політики³.

У даному повідомленні зроблено спробу показати вклад партійних організацій наукових установ республіки у справу вдосконалення форм і методів взаємодії країн соціалізму в галузі науки і техніки у період першого п'ятиріччя здійснення Комплексної програми соціалістичної економічної інтеграції (1971—1975 рр.).

Саме у той час відбулася всебічна перевірка дієвості якісно нового рівня взаємозв'язків між країнами — членами РЕВ на практиці. Завдяки постійному піклуванню КПРС, інших братніх партій у ті роки набули ефективного розвитку важливі комплексні форми співробітництва, в тому числі й у галузі науки та техніки.

На з'їздах братніх марксистсько-ленінських партій, що відбулися на початку 70-х років, було підкреслено важливе значення дальшого нарощування науково-технічного потенціалу для розв'язання як поточних, так і перспективних завдань будівництва нового життя в країнах соціалістичної співдружності. Особливо наголошувалося на необхідності посилення взаємозв'язків між останніми у галузі науки і техніки⁴.

Відповідно до рішень цих з'їздів у братніх країнах зросли асигнування, які направлялися на розв'язання завдань прискорення НТП. В досліджуваний період у Болгарії, Польщі, Румунії вони становили більш як 2%, а в СРСР, НДР, Чехословаччині — 3,8—4,5% національного прибутку (для порівняння: в США цей показник дорівнював 2,3, а в державах «Спільного ринку» — 1,2%). В цілому в 1971—1975 рр. витрати на розвиток науки в країнах — членах РЕВ збільшилися на 60—80% проти попереднього п'ятиріччя⁵.

КПРС у 1971—1975 рр. приділяла велику увагу забезпеченню активної участі СРСР у розвитку традиційних та поглибленні нових форм науково-технічного співробітництва в рамках РЕВ, зокрема, у здійсненні інтеграційних заходів на основі Зведеного плану координації наукових і технічних досліджень на 1971—1975 рр. Зазначимо, що в результаті його виконання науковцями братніх країн було завершено понад 5000 теоретичних та прикладних робіт проти 1500 у 1964—1970 рр. Ними було створено близько 150 нових конструкцій машин і приладів, вдосконалено понад 200 технологічних процесів тощо⁶.

Глибша координація наукових розробок у рамках РЕВ стала передумовою розвитку таких складних форм співробітництва, як кооперація у проведенні досліджень, що передбачають взаємодію і між національними, і міжнародними науковими організаціями за погодженими програмами на основі розподілу праці; спільні розв'язання окремих науково-технічних проблем шляхом створення спеціальних наукових інтернаціональних колективів (науково-дослідних інститутів, лабораторій, науково-виробничих об'єднань тощо). Так, у 1971—1975 рр. між країнами — членами РЕВ було укладено понад 80 багатосторонніх угод науково-технічного характеру, в реалізації яких брали участь майже 1800 науково-дослідних та проектно-конструкторських організацій, у тому числі 200 установ академій наук, 47 координаційних центрів тощо⁷. Важливе місце у поглибленні науково-технічного співробітництва між соціалістичними країнами у досліджуваний період займав обмін

³ Рад. Україна, 1984, 16 черв.

⁴ Див., наприклад: Матеріали XXIV з'їзду КПРС. — К., 1971, с. 158, 233; X съезд Болгарской коммунистической партии, София, 20—25 апр. 1971 г. — М., 1972, с. 338; XIV съезд Коммунистической партии Чехословакии, Прага, 25—29 мая 1971 г. — М., 1971, с. 49—51; та ін.

⁵ Экон. сотрудничество стран — членов СЭВ, 1975, № 2, с. 9; Проблемы мира и социализма, 1976, № 11, с. 47—48; 1977, № 8, с. 93.

⁶ Экон. сотрудничество стран — членов СЭВ, 1976, № 2, с. 44; Экон. газ., 1979, № 27, с. 20.

⁷ Правда, 1976, 7 июля; Проблемы мира и социализма, 1977, № 8, с. 93.

науково-технічними досягненнями і передовим досвідом. Посилилася взаємодія у сфері науково-технічної інформації та патентно-ліцензійної справи, розширилося співробітництво у підготовці наукових кадрів тощо.

Відповідно до загальносоюзної політики співробітництва в рамках РЕВ у 1971—1975 рр. активну участь у розвитку всебічних науково-технічних зв'язків з країнами соціалістичної співдружності брали наукові центри Української РСР. У роки дев'ятої п'ятирічки лише до складу Академії наук УРСР — невід'ємної складової частини всієї радянської науки — входили 82 наукові установи та 54 підприємства дослідно-виробничої бази, в яких працювали 60 тис. чол., у тому числі 12,6 тис. наукових співробітників, що мали вчену ступінь кандидатів і докторів наук⁸. Міжнародні наукові зв'язки АН УРСР розвивалися відповідно до планів Академії наук СРСР і Держкомітету Ради Міністрів СРСР по науці та техніці, а також на основі Комплексної програми соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ⁹.

В процесі посилення взаємодії науковців братніх країн зростала організаторська та політико-виховна роль партійних організацій тих науково-дослідних та проектно-конструкторських закладів, що залучалися до реалізації інтеграційних завдань. Комуністи цих установ забезпечували дійовий контроль за ходом проведення досліджень за загальними програмами науково-технічного співробітництва, якістю та термінами виконання робіт по контрактам і ліцензійним угодам, плідотворним використанням спільних досягнень для піднесення ефективності таких робіт тощо.

Значну роботу в цьому напрямі проводила партійна організація Президії АН УРСР, яка постійно приділяла велику увагу питанням дальшого розширення і зміцнення міжнародних наукових контактів. Перед комуністами і колективом відділу наукових зв'язків із зарубіжними організаціями та сектором наукової інформації керівного органу республіканської Академії наук були поставлені серйозні завдання у напрямі вивчення та впровадження передового досвіду, набутого в процесі науково-технічної взаємодії в рамках РЕВ. Зокрема, йшлося про поліпшення координації у підготовці планів взаємного співробітництва, більш глибокий аналіз наукової інформації, що надходить у ході такого співробітництва, розробку та здійснення конкретних заходів по вивченню та використанню творчого досвіду колег з країн соціалістичної співдружності¹⁰.

Завдяки постійній увазі партбюро, всіх комуністів Президія АН УРСР у роки дев'ятої п'ятирічки виступала з ініціативами, спрямованими на зміцнення творчих зв'язків учених України з науковими колективами братніх соціалістичних країн. В результаті лише у багатосторонньому співробітництві академій наук країн соціалізму по лінії РЕВ брали участь 11 науково-дослідних інститутів АН республіки¹¹. За роки п'ятирічки в братніх країнах у наукових відрядженнях побував 1351 співробітник підрозділів Академії наук УРСР. А понад 3,6 тис. вчених із соціалістичних країн працювали на Україні¹².

В досліджуваний період значний досвід керівництва за ходом виконання міжнародних наукових програм у рамках РЕВ накопили парторганізації багатьох наукових закладів Української РСР, і насамперед Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР,

⁸ Правда України, 1976, 3 апр.

⁹ Арх. Президії АН УРСР: Звіт про діяльність Академії наук Української РСР у 1975 р., с. 180—181.

¹⁰ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України ф. 8177, оп. 4, спр. 14, арк. 9—10; спр. 15, арк. 32; спр. 17, арк. 35—36; спр. 18, арк. 78—79, 88—89.

¹¹ Арх. Президії АН УРСР: Звіт про діяльність Академії наук Української РСР у 1975 р., с. 182.

¹² Там же, с. 186.

який з 1972 р. здійснював функції координаційного центру у виконанні цільової програми «Зварка». Проблеми дальшого розвитку науково-технічного співробітництва з соціалістичними країнами постійно перебували на порядку денному партійних зборів, конференцій, засідань парткому, зборів партійно-господарського активу цього інституту. Конкретні висновки та рекомендації, що вироблялися на них, ставали предметом всебічного обговорення у низових парторганізаціях.

Це сприяло активній участі всіх наукових співробітників інституту у реалізації накреслених завдань по розвитку контактів з ученими братніх країн¹³.

Велику увагу приділяла партійна організація Інституту електрозварювання підготовці співробітників до відрядження в країни — члени РЕВ з метою обміну досвідом та інформацією, читання лекцій і проведення консультацій, подання технічної допомоги й участі у міжнародних наукових форумах тощо. Наприклад, у 1974 р. на засіданнях парткому 26 лютого і 30 грудня під час обговорення цих питань вказувалося на необхідність відрядження у братні країни спеціалістів з високою науковою й технічною підготовкою, які б змогли максимально використати результати обміну науково-технічною інформацією, зробити конкретні, цінні висновки та рекомендації з метою ефективного впровадження набутих знань у практичній діяльності Інституту, інших наукових установ республіки та країни в цілому¹⁴. Значна увага парторганізацією цього науково-дослідного закладу приділялася також підготовці до прийому науковців з країн — членів РЕВ. Досить сказати, що лише в 1971—1973 рр. Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона відвідали 676 вчених та спеціалістів з країн соціалістичної співдружності, а виїжджали у творчі відрядження в братні країни 77 співробітників інституту¹⁵.

Підвищенню ефективності реалізації спільних планів співробітництва, безперечно, сприяло посилення прямих зв'язків парторганізації Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона з парторганізаціями відповідних інститутів та науково-виробничих об'єднань країн — членів РЕВ, які брали участь у розробці цільової проблеми «Зварка». Так, у роки дев'ятої п'ятирічки в процесі розвитку товариського співробітництва парторганізації Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона з парторганізацією Центрального інституту зварювання НДР практикувався обмін партійними, профспілковими, молодіжними делегаціями, інформацією про наукові досягнення обох творчих колективів тощо¹⁶.

Внаслідок наполегливої праці комуністів, всього колективу Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона у дев'ятій п'ятирічці були успішно реалізовані програми науково-технічного співробітництва з вченими братніх держав. Так, зусиллями спеціалістів СРСР, НРБ, УНР, НДР, ПНР, СРР, ЧССР були розв'язані завдання розробки нових технологічних процесів зварювання, знайдені ефективні зварні матеріали, виготовлено понад 30 нових типів зварних конструкцій й устаткування для застосування у промисловості, зокрема, в енергомашинобудуванні. Колективно було розроблено методику прогнозування розвитку основних напрямів НТП у галузі зварювання тощо¹⁷.

Велику роботу по мобілізації колективу на ефективне виконання планів науково-технічного співробітництва в рамках РЕВ у досліджуваний період провела й парторганізація Інституту проблем литва АН УРСР. Дослідники цього закладу спільно з спеціалістами НРБ, НДР і

¹³ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 1458, оп. 2, спр. 16, арк. 189—191; спр. 22, арк. 177; спр. 23, арк. 140, 157—158; спр. 29, арк. 76; спр. 42, арк. 64.

¹⁴ Там же, спр. 35, арк. 118; спр. 36, арк. 147.

¹⁵ Там же, спр. 29, арк. 76. (Підрахунки автора).

¹⁶ Там же, спр. 23, арк. 73; спр. 29, арк. 76.

¹⁷ Правда, 1979, 17 люля; Экон. сотрудничество стран — членов СЭВ, 1975, № 2, с. 11—12.

ПНР успішно працювали над створенням та впровадженням у виробництво нових методів литва з протитиском, що, зокрема, мало велике значення у справі виготовлення дисків коліс для автомобіля «Жигулі»¹⁸. На зборах комуністів та засіданнях партбюро інституту неодноразово підкреслювалося, що постійні контакти з ученими братніх країн підвищують авторитет інституту, розширюють кругозір його спеціалістів, дають змогу найбільш вірно визначити перспективи дальшого розвитку наукових проблем¹⁹.

Наполегливу роботу по дальшому зміцненню творчих контактів з ученими країн — членів РЕВ проводили також парторганізації таких науково-дослідних інститутів АН УРСР, як проблем міцності, кібернетики, надтвердих матеріалів, механіки, а також Всесоюзного науково-дослідного конструкторсько-технологічного інституту по машинах для комплексної механізації й автоматизації тваринницьких ферм (м. Київ), Всесоюзного науково-дослідного проектно-конструкторського та технологічного інституту вибуховозахисного і рудникового електрообладнання (м. Донецьк), Науково-дослідного інституту сільськогосподарського машинобудування (м. Харків) та багатьох інших наукових закладів республіки, що були залучені до процесу соціалістичної економічної інтеграції.

У ході вдосконалення форм і методів співробітництва країн — членів РЕВ в галузі науки й техніки важливе місце в досліджуваній період відводилося проведенню спільних наукових з'їздів, конференцій, симпозіумів, нарад, семінарів тощо, ініціаторами скликання яких були, зокрема, партійні організації наукових установ. Увага комуністів зосереджувалася на старанній підготовці до цих наукових форумів, своєчасному і якісному відборі доповідей і повідомлень, критерієм для яких служила їх наукова новизна, актуальність, наявність конкретних рекомендацій, вклад у спільне розв'язання практичних завдань розвитку промислового виробництва братніх держав та ін. Так, у 1975 р. з ініціативи парторганізації Інституту напівпровідників АН УРСР було скликано нараду, у ході якої спеціалісти країн соціалістичної співдружності проаналізували основні напрями розвитку досліджень в галузі напівпровідникової техніки. Партійна організація Інституту проблем литва АН УРСР виступила ініціатором скликання наради з проблем автоматизації та механізації ливарного виробництва. Комуністи Інституту електродинаміки АН УРСР організували конференції на теми «Сучасні завдання перетворювальної техніки» та «Подібні обчислювальні системи», на яких було розглянуто питання розвитку перетворювальної техніки, практичного застосування сучасних заходів обчислювальної техніки²⁰ тощо.

Одним з важливих факторів розвитку науково-технічного прогресу в державах — членах РЕВ була винахідницька та патентно-ліцензійна діяльність. Так, кожна третя заявка в світі на винахід була заявкою з країн соціалізму. За період з 1965 р. по 1975 р. кількість винаходів у країнах РЕВ збільшилася в 2,5 раза (з 23 442 до 58 988)²¹. В СРСР, зокрема, протягом 1971—1975 рр. було зафіксовано 200 тис. винаходів. Кількість впроваджених у виробництво нових видів промислової продукції зросла в країні майже в 2 рази (з 8,4 тис. у 1966—1970 рр. до 16,5 тис. в 1971—1975 рр.)²². До передових держав світу за числом

¹⁸ Парт. арх. Ін-ту історії партії (далі — ПА ІП) при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 859, арк. 6, 15.

¹⁹ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 1293, оп. 1, спр. 11, арк. 160; спр. 16, арк. 104, 106, 118.

²⁰ Арх. Президії АН УРСР: Звіт про діяльність Академії наук Української РСР в 1975 р., с. 211—214.

²¹ Екон. сотрудничество стран — членов СЭВ, 1976, № 1, с. 39; Вопросы экономики, 1978, № 6, с. 84.

²² Внешняя торговля, 1977, № 8, с. 9—10; Международная жизнь, 1977, № 12, с. 25.

заявок на винаходи та експортом ліцензій належали також НДР, Польща й Чехословаччина²³.

Всебічно розширювався винахідницький рух і на Україні. В роки дев'ятої п'ятирічки лише колективи установ Академії наук республіки у співдружності з виробничниками впровадили в практику 2700 робіт з підтвердженням економічним ефектом майже 900 млн. крб. Вчені УРСР одержали 5600 авторських свідоцтв²⁴. В республіці було здійснено понад 500 тис. заходів по впровадженню нової техніки, освоєно серійне виробництво майже 5 тис. найменувань нових видів продукції²⁵. Зовнішньоторговельними організаціями Радянського Союзу було підписано 20 ліцензійних угод на використання багатьох винаходів, що належали вченим і співробітникам Академії наук Української РСР²⁶.

Закономірно, що в полі зору партійних організацій наукових установ республіки перебували проблеми всебічного стимулювання винахідницької та патентно-ліцензійної справи, зокрема, забезпечення поглибленого вивчення вітчизняних та іноземних патентно-інформаційних матеріалів, підвищення якості заявок на винаходи, здійснення постійного контролю за процесом впровадження винаходів у виробництво та подання необхідної технічної допомоги організаціям і підприємствам інших соціалістичних країн в освоєнні винаходів співробітників наукових центрів Української РСР.

На засіданні парткому 27 липня 1971 р. обговорювалося питання «Про стан винахідницької й патентно-ліцензійної роботи в інституті». Було прийнято рішення про необхідність і надалі вживати заходів щодо оперативного відбору найбільш важливих і цінних винаходів для патентування за кордоном з метою максимального захисту державних інтересів, пов'язаних з продажом ліцензій, експортом продукції та розвитком науково-технічного співробітництва, насамперед з державами—членами РЕВ^{27–28}.

Питання поліпшення винахідницької та патентно-ліцензійної роботи систематично аналізувалися на засіданнях парткому і партійних зборах Інституту проблем матеріалознавства АН УРСР, колектив якого у співдружності з вченими НДР і ЧССР працював над створенням сучасного обладнання для виробництва металічного порошку, що застосовувався в багатьох галузях народного господарства країн—членів РЕВ²⁹. Так, на засіданні парткому 3 січня 1974 р. розглядалися завдання інституту щодо дальшого розвитку винахідницької справи. Було зазначено, що в галузі патентно-ліцензійної роботи інституту матеріалознавства, електрозварювання ім. Є. О. Патона та кібернетики займають провідні місця в системі АН УРСР. Було розроблено заходи по дальшому підвищенню відповідальності наукових та інженерно-технічних працівників за досягнення високого рівня розв'язання сучасних науково-технічних проблем, орієнтацію досліджень на створення нових технологічних процесів, апаратів, матеріалів, що відповідають кращим вітчизняним і зарубіжним зразкам³⁰. В процесі втілення цих заходів у життя з метою підвищення кваліфікації співробітників інституту в справі патентування було створено економічну школу для керівного, наукового та інженерно-технічного складу, а також було налагодже-

²³ Внешняя торговля, 1980, № 2, с. 20.

²⁴ Правда Украины, 1976, 3 апр.; Арх. Президії АН УРСР: Звіт про діяльність Академії наук Української РСР в 1975 р., с. 175.

²⁵ Матвійчук М. М., Остафійчук В. Ф. Роль радянської науки в розвитку науково-технічного прогресу. — К., 1977, с. 47.

²⁶ Арх. Президії АН УРСР: Звіт про діяльність Академії наук Української РСР в 1975 р., с. 175.

^{27–28} Там же, спр. 41, арк. 47, 50—51.

²⁹ Арх. Президії АН УРСР: Звіт про діяльність Академії наук Української РСР в 1975 р., с. 183.

³⁰ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 1358, оп. 1, спр. 27, арк. 2—5.

но навчання патентної справи позаштатних спеціалістів. Активно працювала також комісія аналізу можливостей інституту по продажу ліцензій та розробці заходів щодо поліпшення патентно-ліцензійної роботи³¹.

Постійний контроль за якістю заявок на винаходи в роки дев'ятої п'ятирічки здійснювали також комуністи і таких академічних інститутів, як металофізики, гідромеханіки, електродинаміки, надтвердих матеріалів³², Українського науково-дослідного інституту верстатів та інструментів (м. Одеса)³³, багатьох інших наукових установ республіки.

В процесі поглиблення науково-технічного співробітництва у рамках РЕВ, розширення винахідницької, патентно-ліцензійної діяльності зростала роль інформаційних зв'язків. Для організації взаємного ефективного доступу до інформаційних ресурсів країн — членів РЕВ, а також створення централізованої інформаційної бази науково-технічного співробітництва в 1969 р. країнами РЕВ був заснований Міжнародний центр наукової й технічної інформації (МЦНТІ). До кінця 70-х років у його фондах містилися відомості майже про чверть мільйона документів. МЦНТІ налагодив широке інформаційне обслуговування організацій країн — учасниць. Крім того, на його базі здійснювалися самостійні дослідження в галузі теорії й практики науково-технічної інформації, а також був проведений ряд експериментів з центрами науково-технічної інформації країн — членів Ради Економічної Взаємодопомоги³⁴.

У роботі по вдосконаленню методів інформаційних зв'язків в рамках РЕВ на багатосторонній та двосторонній основі в роки дев'ятої п'ятирічки брали участь спеціалізовані та галузеві системи науково-технічної інформації Радянського Союзу. Заслуговує на увагу у цьому зв'язку досвід Українського науково-дослідного інституту науково-технічної інформації й техніко-економічних досліджень Держплану УРСР (УкрНДІНТІ). В 1971—1975 рр. УкрНДІНТІ разом з Центральним інститутом науково-технічної інформації НРБ та Центром електронно-обчислювальної техніки ПНР проводив спільні дослідження з проблем створення єдиної системи науково-технічної інформації, що застосовувалася при використанні машинних методів обробки, розмноженні інформаційних матеріалів, видачі й передаванні їх на відстань³⁵. У співдружності з Інститутом обчислювальної техніки і механізації управлінських робіт в будівництві УНР, а також з Інститутом організації й механізації будівництва ПНР опрацьовувалися проблеми застосування математичних методів і електронно-обчислювальних машин у будівництві та інтенсивному розвитку автоматизації диспетчерської служби³⁶ тощо.

В досліджуваній період активно використовувалися такі форми співробітництва, як обмін спеціалістами, проведення міжнародних конференцій, нарад працівників бібліотек та інформаційних служб. Зокрема, в 1972 р. співробітники УкрНДІНТІ брали участь у міжнародній конференції на тему «Проблеми науково-технічного прогнозування» (ПНР), а в 1973 р. — у конференції «500-річчя угорського друкарства і шляхи дальшого розвитку поліграфічної промисловості» (УНР)³⁷.

³¹ Там же, арк. 3—6.

³² Там же, ф. 5571, оп. 1, спр. 18, арк. 32—35; спр. 28, арк. 40, 176—177; спр. 29, арк. 75—76; спр. 36, арк. 80; ф. 1768, оп. 1, спр. 12, арк. 31, 55, 59; ф. 9216, оп. 1, спр. 11, арк. 106; спр. 13, арк. 29; ф. 10128, оп. 1, спр. 36, арк. 76; спр. 45, арк. 7.

³³ Парт. арх. Одес. обкому Компартії України, ф. 12 050, оп. 1, спр. 3, арк. 85.

³⁴ Правда, 1979, 29 сент.

³⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 858, арк. 12, 42.

³⁶ Там же, арк. 14.

³⁷ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 9384, оп. 2, спр. 26, арк. 146; спр. 28, арк. 142.

Широко використовувалися також можливості по лінії Українського відділення Товариства дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами.

Так, лише в 1974 р. 6 співробітників інституту в складі групи бібліотечних працівників побували в НДР з метою обміну досвідом організації довідково-інформаційної служби³⁸.

Парторганізація та керівництво УкрНДІНТІ приділяли велику увагу дальшому поліпшенню справи вивчення та узагальнення зарубіжних інформаційних матеріалів. З цією метою в інституті було створено єдиний фонд зарубіжної науково-технічної документації³⁹. Лише в 1972 р., наприклад, інститут одержував 428 найменувань іноземних журналів (понад 5 тис. примірників). Його співробітники займалися перекладом зарубіжної інформаційної літератури. У порівнянні з 1969 р. обсяг перекладених матеріалів збільшився в 5 разів⁴⁰. З метою упорядкування роботи з іноземними виданнями і підвищення якості обробки зарубіжної інформації в липні 1972 р. з ініціативи парторганізації в УкрНДІНТІ був створений спеціальний відділ зовнішніх зв'язків, діяльність якого перебувала під контролем партійного бюро. Так, на його засіданнях неодноразово обговорювалися питання виконання планів обробки інформації, строків її доставки, підвищення кваліфікації спеціалістів-перекладачів тощо⁴¹.

Завдяки постійному піклуванню парторганізації в роки дев'ятої п'ятирічки УкрНДІНТІ ефективно забезпечував інформацією керівні та планові органи, об'єднання, підприємства та організації УРСР, проводив техніко-економічні дослідження з метою підготовки узагальненої інформації, необхідної для прийняття оптимальних управлінських рішень, організовував науково-технічну пропаганду в республіці. Наприкінці п'ятирічки на інформаційному обслуговуванні УкрНДІНТІ знаходилося майже 3,6 тис. організацій і підприємств. Відділ зовнішніх зв'язків інституту забезпечував інформаційною літературою щорічні статистичні служби країн — членів РЕВ⁴².

Постійну увагу до проблем підвищення ефективності наукових розробок, зміцнення і дальшого розвитку творчого співробітництва з вченими братніх країн — членів РЕВ партійні організації наукових установ Радянської України виявляли і в наступні роки. Так, Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР лише у 1980 р. проводив спільні дослідження у системі РЕВ з 19 тем. У ході взаємодії з Інститутом технічної кібернетики і робототехніки Академії наук Болгарії був створений, наприклад, роботизований комплекс для дугового зварювання, відзначений медаллю на Пловдивській ярмарці в НРБ⁴³. Разом з ученими НРБ, УНР, НДР, ПНР, СРР, ЧССР створюються обладнання й технологія, відпрацьовуються нормативи електронно-променевого зварювання⁴⁴ тощо. Плідна діяльність парторганізації та колективу Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона по розвитку взаємозв'язків з ученими братніх країн, прискореному впровадженню у виробництво наукових винаходів та відкриттів дістала позитивну оцінку на XXVI з'їзді КПРС⁴⁵.

Таким чином, у роки дев'ятої п'ятирічки Комуністична партія Радянського Союзу здійснювала цілеспрямовану політику розвитку науково-технічного співробітництва з країнами соціалістичної співдружності на основі Комплексної програми РЕВ. КПРС, інші братні партії

³⁸ Там же, спр. 33, арк. 72—75, 87 (Підрахунки автора).

³⁹ Там же, спр. 27, арк. 187.

⁴⁰ Там же, арк. 34.

⁴¹ Там же, спр. 28, арк. 87—93; спр. 33, арк. 172—176.

⁴² Там же, спр. 32, арк. 5, 82.

⁴³ Правда України, 1980, 30 авг.; Экон. газ., 1981, № 43, с. 20.

⁴⁴ Правда, 1984, 20 дек.

⁴⁵ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 51.

надавали першорядного значення проблемам органічного поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарювання, підвищення ефективності виробництва та якості продукції і більш повного задоволення на цій основі матеріальних та духовних потреб членів суспільства. Ефективність реалізації накреслених завдань значною мірою залежала від оперативної, чіткої й злагодженої роботи партійних організацій науково-дослідних та проектно-конструкторських установ. Вивчення цієї проблеми на прикладах діяльності парторганізацій наукових центрів Української РСР, які через всесоюзну систему співробітництва мали тісні контакти з науковими колективами країн — членів РЕВ, показало, що їх організаторська і політико-виховна робота була спрямована на забезпечення ефективного виконання планів науково-технічного співробітництва, накреслених Комплексною програмою РЕВ.

Курс КПРС на поглиблення економічної та науково-технічної інтеграції братніх країн продовжується. «Перша заповідь партії і держави,— підкреслювалося на березневому (1985 р.) Пленумі Центрального Комітету КПРС,— берегти і всемірно зміцнювати братерську дружбу з нашими найближчими соратниками і союзниками — країнами великої соціалістичної співдружності»⁴⁶.

⁴⁶ Рад. Україна, 1985, 12 берез.

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В ІСПАНІЇ ТА ВНУТРІШНІ МІГРАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ

О. Б. РОМАНОВ (Київ)

В епоху загальної кризи капіталізму відбувається загострення суперечностей в усіх сферах життя буржуазного суспільства, зокрема і в галузі міжнаціональних відносин. В наші дні національні конфлікти набули значної сили не тільки в країнах, що визволилися, де проходить процес консолідації націй, а й у колишніх метрополіях, в яких, здавалося б, давно вже було досягнуто єдності під егідою пануючої нації. Тривалий час вважалося, що для Західної Європи типовими є мононаціональні держави. Однак після того, як по закінченні другої світової війни в ряді країн Східної та Центральної Європи були здійснені докорінні соціальні перетворення, у тому числі ліквідовані всі форми національного гноблення, посилилися міжнаціональні суперечності й на заході континенту, оскільки останні притаманні всім капіталістичним країнам. У кожній з них є меншості, що борються за своє національне рівноправ'я (датчани у ФРН, хорвати в Австрії та ін.), або малі народи, які, незважаючи на значний ступінь асиміляції, докладають зусиль до того, щоб зберегти здобутки власної національної культури, свою мову (уельські у Великобританії, бретонці у Франції та ін.). Існує національне питання і в Іспанії.

Його особливості полягають у тому, що, по-перше, в цій країні не проживають такі корінні народності, які б мали за її межами свою національну державу. Всі три некастільські народності Іспанії — каталонці*, галісійці, баски — це малі народи, які належать до корінного

* Мається на увазі все каталанськомовне населення: власне каталонці, валенсійці й жителі Балеарських островів.

населення, але порівняно з кастільцями їхня кількість є незначною. По-друге, дві з цих націй — каталонська і баскська — мають високий рівень економічного й культурного розвитку, який у деяких відношеннях навіть перевищує загальноіспанський, зокрема, досягнутий кастільцями.

Таке становище, при якому нерівність не завжди складається на користь пануючої нації (а Каталонія і Еускаді * мають перевагу в такому істотному аспекті, як ступінь індустріалізації), є наслідком особливостей історичного розвитку країни. Як відомо, основи єдиної Іспанської держави закладалися в ході Реконквісти (VIII—XV ст.), тобто відвоювання Піренейського півострова у маврів. Водночас Галісія, наприклад, зовсім не знала іноземного панування, як і більша частина Еускаді, а в Каталонії воно тривало недовго. Тому населення зазначених областей змогло раніше консолидуватися для самостійного розвитку. Цьому сприяло й те, що вони знаходилися на узбережжі і могли встановлювати торговельні зв'язки з іншими країнами, а також бути посередниками в торгівлі між внутрішніми кастільськими областями й зовнішнім світом. Навіть коли вся Іспанська держава об'єдналася під кастільською короною, нинішні національні області й далі користувалися широкими правами щодо самоврядування.

Перехід іспанського суспільства до капіталізму гальмувався сильними феодалними пережитками, покласти край яким не змогли навіть п'ять революцій XIX ст. У цей період, як писав К. Маркс, в абсолютистській Іспанії «...аристократія занепадала, зберігаючи свої найгірші привілеї, а міста втрачали свою середньовічну владу, не набуваючи значення, властивого сучасним містам»¹. Саме тоді виявилися природні й історичні переваги Каталонії та Еускаді. В останній з другої половини XIX ст. розпочалися розробки покладів залізної руди, яка широко використовувалася в металургійній промисловості завдяки впровадженню бесемерівського процесу. Наприкінці століття відбувається бурхливе зростання металообробної, паперової, текстильної, меблевої, харчової та інших галузей промисловості. У Каталонії, яка хоч і не має таких цінних корисних копалин, як Еускаді, індустріальний розвиток почався уже в першій третині минулого століття. Тут в основному виникали підприємства текстильної промисловості, металообробки, а також галузей, що використовували місцеву сировину — корок, вапняк, шкіри тощо. Після того, як промисловість цієї області завоювала текстильний ринок Іспанії, у Каталонії починають розвиватися металургійна, хімічна індустрія, переробка сільськогосподарських і лісових продуктів. Загальним для індустріалізації Еускаді й Каталонії було те, що нові підприємства будувалися практично скрізь на території цих областей, оскільки вони мають густу мережу річок, а збут продукції гарантувався протекціоністською політикою іспанських властей. Без останньої передумови ні баскська, ні каталонська промисловість не витримали б конкуренції європейських товарів².

В процесі економічного розвитку цих регіонів пробуджувалася національна самосвідомість басків і каталонців, поживалювалося їх культурне життя.

Рух за самовизначення національних областей Іспанії виступив на історичну арену як помітна суспільна сила тільки в XX ст. Він значно активізувався після першої світової війни, коли в Східній Європі виникли нові незалежні держави. Особливий вплив на нього мав приклад Радянської країни, де завдяки ленінській національній політиці Кому-

* Нині в Іспанії прийнято вживати назви національних областей їхніми мовами: «Еускаді» (Euskadi) замість «Країна Басків» (País Vasco), «Валенсійський край» (País Valencià) замість «Валенсія» (Valencia).

¹ Маркс К. Революційна Іспанія. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 10, с. 409.

² Puyol Antolin R. Emigración y desigualdades regionales en España. — Madrid, 1979, p. 142—146.

ністичної партії вперше в історії людства було забезпечено радикальне й справедливе розв'язання національного питання. З поваленням в Іспанії монархії і проголошенням республіки там склалися політичні передумови для розвитку національних областей на засадах автономії. Однак через поразку республіканських сил у громадянській війні здійснили прогресивні перетворення в цій галузі не вдалося. В країні настав період фашистського терору і жорстокого національного гноблення, що тривав майже сорок років.

Природно, що після смерті диктатора Франко і встановлення демократичної форми правління знову постало питання про національні меншості. Проте на відміну від періоду республіки, коли йшлося про право націй на самовизначення, на чому наполягали представлені в уряді Народного фронту комуністи, цього разу правлячі кола Іспанії поспішили підмінити розв'язання національного питання автономізацією. Згідно з конституцією 1978 р. одержувати самоврядування і утворювати так звані регіональні автономні об'єднання можуть «провінції, що межують одна з одною і мають спільні риси історичного, культурного й економічного розвитку»³. Водночас за генеральними кортесами (парламентом) визнавалося право давати дозвіл на утворення регіонального автономного об'єднання навіть при відсутності таких ознак на території не більш як однієї провінції⁴. Конституцією заборонено організовувати федерації таких об'єднань та укладати угоди про співробітництво між ними без згоди генеральних кортесів⁵.

Процес автономізації було закінчено на початку 1983 р. Його результатом стало утворення 17 регіональних автономних об'єднань, юридично рівноправних, але зовсім не однакових за своїми об'єктивними характеристиками. Наприклад, в Андалусії налічується 6,5 млн. населення, у Каталонії — 5,6 млн., у Наваррі і Кантабрії — по півмільйона, а в Ріосі — тільки чверть мільйона. Однак головна відмінність полягає у тому, що Каталонія, Еускаді й Галісія населені цілком сформованими націями, а такі області, як Мурсія і Ріоха, етнографічно відрізняються одна від одної лише фольклором, а Кастилія-Леон і Кастилія-Ламанча (тобто Стара й Нова Кастилія) — тим, що остання була визволена від панування маврів пізніше за першу.

Це, однак, не значить, що автономні об'єднання кастильськомовного ареалу було створено на чисто суб'єктивній підставі. Візьмемо для прикладу Андалусію. Це — найбільша область Іспанії, яка становить приблизно шосту частину її території. Вона відрізняється від інших регіонів структурою економіки, своєю культурою, що склалася під сильним арабським впливом, діалектом іспанської мови, яким широко користуються андалусці. Надання цій області автономних прав дає можливість вжити комплексних заходів для розв'язання важливих проблем, наслідком яких є численна еміграція андалусців до інших іспанських областей і за кордон. Але всі ці характеристики аж ніяк не можуть поставити Андалусію на один рівень з областями, населеними басками, каталонцями й галісійцями.

Створення в Іспанії регіональних автономних об'єднань встановлює, таким чином, рівноправність не між існуючими націями, а фактично між так званими «історичними народностями» (тобто Каталонією, Еускаді і Галісією) та окремими областями кастильськомовного ареалу. Єдиним привілеєм, який мали ці «народності», було те, що відповідно до статті 151 конституції вони одержали свої статuti про автономію «коротким шляхом», бо вже мали її за часів республіки. Для інших же претендентів на автономію встановлювався п'ятирічний строк, після якого їм мали надати це право. Щоправда, Андалусія також одержала

³ Испания: Конституция и законодательные акты. — М., 1982, с. 78—79.

⁴ Там же, с. 79.

⁵ Там же, с. 79—80.

автономію «коротким шляхом», оскільки за неї проголосувала абсолютна більшість виборців у кожній з провінцій, що створювали регіональне об'єднання.

Автономізація, безперечно, була важливою і необхідною складовою частиною загального процесу демократизації країни. Однак у нинішньому вигляді вона має очевидні вади, насамперед тому, що не може забезпечити умов для розв'язання широкого кола економічних, соціальних і культурних проблем з метою усунення нерівності між націями. Нині можна говорити лише про ліквідацію відкритих форм національного гноблення, які існували за фашизму. Сучасна автономізація неспроможна вирішити національні проблеми вже хоча б тому, що конституція дозволяла створювати регіональні автономні об'єднання тільки на основі існуючого адміністративно-територіального поділу на провінції. А їхні межі було встановлено ще 1833 р., і такий поділ, природно, не відповідає соціально-економічній дійсності наших днів.

Щодо національних відносин, то поділ на провінції заважає досягненню культурно-етнічної єдності малих народів Іспанії. Як відомо, баски живуть не тільки в трьох провінціях Еускаді, а й у Наваррі, яка «завжди була найбільшою за площею і за кількістю баскськомовного населення провінцією Басконії, а також історичним осередком і колицею всієї баскської національності»⁶. Ця провінція внаслідок тривалого відокремлення від Еускаді існування стала зоною найбільшої кастільської асиміляції. Нині вважати баскською можна практично лише найменшу, північну її частину. З цієї причини за часів республіки, коли Еускаді вперше одержала статут про автономію, питання про Наварру (входити чи не входити їй до складу автономної баскської держави) було відкладено й залишилося невирішеним у зв'язку з приходом до влади фашизму. Політика франкістського режиму зробила Наварру, так би мовити, ще менш баскською, й тому більшість її населення під час автономізації висловила проти об'єднання з Еускаді. Тим часом, коли б це питання вирішувалося на рівні не всієї провінції, а дрібніших адміністративних одиниць, то, певне, на півночі Наварри результати референдуму могли б бути на користь єдності з Еускаді.

Ще складніша ситуація у каталанськомовному ареалі. За межами Каталонії цією мовою широко користуються, наприклад, на сході Арагону. Минулого року власті 17 арагонських районів ухвалили рішення про дотримання в документах і пресі каталанської граматики замість діалектних форм, які вживалися раніше. Це свідчить про те, що населення східного Арагону більш схильне вважати себе каталонцями, ніж арагонцями, тобто, що серед нього переважає каталоноцентристська тенденція над бажанням створювати нову спільність у рамках регіонального автономного об'єднання Арагону.

Є й така область, де багато політичних діячів, представників літератури та мистецтва і значна кількість населення схильні заперечувати свою об'єктивну культурну спільність з Каталонією. Це — Валенсійський край, що включає в себе провінції Валенсія, Кастельйон-де-ла-Плана і Аліканте. Його відмінність від Каталонії зумовлена причинами історичного (тут тривалий час панували маври) та економічного характеру (це — район високопродуктивного іригаційного землеробства). Певну роль у виникненні цієї відмінності відіграла конкуренція головних міст Каталонії та Валенсійського краю — портів Барселони і Валенсії. Перше раніше завоювало міцні позиції у Середземномор'ї і переважно обслуговувало торговельний обмін із закордоном самої Каталонії, а друге служило інтересам як власним, так і кастільським. У період автономізації боротьба двох тенденцій — «панкаталанізму» і «валенсіанізму» — набула значної сили і завадила прийняттю в 1982 р.

⁶ Зыцарь Ю. В. О современном состоянии языка и культуры басков. — У кн.: Iberica: Культура народов Пиренейского полуострова. М., 1983, с. 177.

першого проекту статуту про автономію, де наголошувалося на відокремленості краю від решти каталонських земель. «Валенсіаністи» навіть впровадили до викладання у школах під назвою «валенсійської мови» діалект, який у літературній формі майже не відрізняється від каталанської мови. Така політика була кваліфікована як «мовний від-рив» (*secessió idiomàtica*) і осуджена XVI Міжнародним конгресом романської лінгвістики і філології⁷. На прагнення жителів Валенсійського краю якомога більше відокремитися від Каталонії впливає і той факт, що в сучасних межах східна частина провінції Валенсія та більша частина провінції Аліканте є кастільськомовними.

Питання про єдність каталонських земель зачепило й Балеарські острови. Географічне положення цього регіонального автономного об'єднання зумовило самотність його культури, наявність розвинутого діалекту, який скрізь вживається, економічну відокремленість. Однак недостатня кількість власних ресурсів поставила перед Балеарськими островами серйозні проблеми. Як зазначається в одній з праць, присвяченій питанням автономізації, «єдиним шляхом збереження їхнього власного обличчя є зближення з Каталонією і Валенсією, інтеграція в будь-якій формі з каталонськими землями»⁸.

Таким є сучасний стан національного питання в Іспанії з точки зору внутрішньополітичних умов національних областей, їх ресурсів і досягнутого рівня економічного розвитку. Однак цей аналіз не може бути повним, якщо не брати до уваги явища, що істотно впливає на національні стосунки як між самими областями на загальнодержавному рівні, так і між групами населення всередині їх. Це — міграції трудящих, що досягли великого розмаху і мають напрям із слаборозвинутих областей, де утворюється надлишок працездатного населення, до таких регіонів, де інтенсивне економічне зростання потребує нових робочих рук.

Серед національних областей Іспанії в ролі постачальника робочої сили виступає тільки Галісія. Це слаборозвинута область з найвищою в країні часткою економічно активного населення*, зайнятого в сільському господарстві, — 50,27%. Для Галісії характерна сімейна форма володіння землею, тому тут переважають мініфундії — невеличкі ділянки, які не підлягають дальшому поділу. Успадковувати таку госпуду може тільки один хазяїн, а його брати повинні шукати роботу в інших місцях.

Оскільки місцева промисловість має обмежені можливості, значна кількість галісійців залишає свій край. За традицією багато з них їдуть до країн Америки, де нині налічується близько мільйона галісійців. Поширена також сезонна міграція за океан: декілька тисяч жителів області щороку від'їжджають до США пасти худобу. Все це призвело до того, що в Латинській Америці, наприклад, словом «гал'єго» часто-густо називають взагалі іспанців, а також людей, мало здатних до роботи, бо, як правило, галісійці-емігранти не мають кваліфікації. Аналогічним є ставлення й до тих з них, що мігрують у самій Іспанії.

Одним з наслідків такої неprestижності всього галісійського стало те, що галісійська мова в основному вживається тільки в сімейному побуті. Чим вище становище людини, тим менше вона користується нею. Навіть спроба впровадити церковні служби галісійською мовою не мала значного успіху, бо, на думку самих парафіян, вона начебто принижує священний характер богослужіння. Майже всі представники

⁷ Pitarch V., Palomero J., Pascual V. *Llengua i cultura del País Valencià*. — València, 1981, p. 114.

⁸ Pérez Vilariño X. *Las reivindicaciones autonómicas en España: Análisis por regiones*. — Sada, 1981, p. 114.

* Цей термін, який вживається в іспанській статистиці, охоплює тих, хто працює, та безробітних.

буржуазних кіл і урядовці не знають галісійської мови і вживають у побуті іспанську. Незважаючи на те, що на галісійській мові існує різноманітна література з багатовіковими традиціями, для більшості населення області вона здається непрестижною: в 70-х роках 32% галісійців хотіли, щоб їхні діти вміли говорити рідною мовою⁹. Таке становище можна пояснити тим, що населення області не бачить перспектив розвитку своєї батьківщини, а одержання кращої освіти, підвищення добробуту пов'язує з еміграцією до інших регіонів Іспанії або за кордон. Ситуація може бути виправлена тільки за умови розвитку промисловості в самій Галісії, поліпшення структури місцевої економіки, що вивело б її з фактичного занепаду. Без цього розв'язання національної проблеми в області, встановлення рівноправних відносин її жителів з іншими народами Іспанії неможливе.

Зовсім інша міграційна ситуація в решті національних областей — Каталонії, Еускаді, Валенсійському краї. Завдяки своєму значному економічному розвитку вони стали центрами імміграції в загальноіспанському масштабі. Каталонія і Еускаді ще в минулому столітті постійно мали позитивне міграційне сальдо, а в нинішньому — приплив переселенців посилюється. Це викликано не лише зростанням каталонської та баскської промисловості, а й погіршенням становища в сільському господарстві Іспанії. На початку XX ст. становище безземельних трудящих було критичним¹⁰. Надлишки сільського населення кастільських областей мігрували до Мадрида, Барселони, Еускаді, а з 30-х років — і до Валенсії. Цікаво, що всі імміграційні центри мають в основному постійних постачальників робочої сили. Для Барселони — це Андалусія, Естремадура, Нова Кастілія, Арагон; для Еускаді — Естремадура, Леон, Галісія; для Валенсії — Нова Кастілія (крім Мадрида), Мурсія, Андалусія. Така постійність ще більше сприяла неоднаковому розвитку областей Іспанії.

Мабуть, єдиною спробою властей змінити таке становище став розроблений у 1959 р. під час деякого пожвавлення економічного життя країни довгостроковий план стабілізації. Однак він був обов'язковим тільки для державних підприємств, а для приватного сектора мав рекомендаційний характер. Тому його виконання не змогло змінити становище в областях. У ході перетворення Іспанії з країни аграрно-індустріальної на індустріально-аграрну промисловість продовжувала й далі концентруватися в історичних економічних центрах — Мадриді, Каталонії, Еускаді, Валенсійському краї. Навіть будівництво житла і комунікацій у зв'язку з розвитком туризму сприяло національним областям, бо за винятком Андалусії основні туристські центри Іспанії розташовані на середземноморському узбережжі Каталонії, Валенсійського краю та на Балеарських островах.

Водночас структура сільського господарства залишалася без змін. Франкістський режим, який спирався на латифундистів, забороняв проведення реформ у системі землеволодіння. Крім того, за допомогою кастільськомовних мігрантів диктатор сподівався асимілювати національні області, де існувала рішуча опозиція режимові. Їх національний склад справді змінився: тепер у Барселоні корінне населення становить 52%, в Еускаді — 61%, у Валенсії — 76%¹¹.

Однак кількісне співвідношення етнічних груп ще не вирішує національного питання. Для цього необхідно насамперед розв'язати економічні проблеми країни. А імміграція викликала зміни в економічній структурі саме на користь національних областей. У центрах імміграції

⁹ Степанов Г. В. Языки Пиренейского полуострова в социолингвистическом аспекте. — У кн.: Iberica: с. 112.

¹⁰ García Ferrer A. Migraciones internas, crecimiento del empleo y diferencias interregionales de salarios en España. — Madrid, 1979, p. 8—10.

¹¹ Panoràmica demografica. — Madrid, 1977, p. 150—151.

значно підвищилося частка працездатного населення, зайнятого в промисловості, що є одним з важливих показників господарського прогресу. В середині 70-х років у Каталонії в промисловості було зайнято 54,35% економічно активного населення, а в сільському господарстві — лише 6,94%, в Еускаді — відповідно 52,69% і 10,12%, у Валенсійському краї — 45,11% і 15,1%. Загалом в Іспанії у промисловості його зайнято 35,3%, а в сільському господарстві — 26,1%. Велике значення як для економічного, так і для соціального розвитку країни має концентрація робочої сили, що сприяє згуртуванню пролетаріату, зростанню його класової свідомості. Наприклад, у Барселоні, для якої завжди були типовими невеликі фабрики і заводи, тепер 24,2% всього активного населення зайнято на підприємствах з числом працюючих понад 100¹².

На відміну від попередніх періодів, за останні роки якісно змінився класовий склад мігрантів. Якщо раніше робітничий клас національних областей поповнювався переважно представниками селянства, які не мали досвіду роботи в індустрії і не були пристосовані до життя в міських умовах, то тепер більшість іммігрантів — це працівники промисловості та інших несільськогосподарських галузей і сфери послуг. Так, за даними 1981 р., в Каталонії частка робітників промисловості і несільськогосподарських галузей в загальній кількості економічно активних іммігрантів становила 40,85%, частка землеробів, скотарів і рибалок — 2,8%, працівників сфери послуг — 14,26%. В Еускаді частка кожної з цих груп становила відповідно 41,37%, 0,97%, 8,24%; у Валенсійському краї — 41,71%, 8,45%, 9,87%; на Балеарських островах — 23,68%, 3,71%, 20,99%, а в цілому по Іспанії — 34,9%, 4,97%, 11,08%¹³. Звертає на себе увагу той факт, що в Каталонії, Еускаді й Валенсійському краї майже однакова частка робітників-іммігрантів, яка перевищує загальноіспанський показник. Розподіл професійних груп серед іммігрантів добре відображає економічну структуру областей. Зокрема, значний процент працівників сфери послуг на Балеарських островах пояснюється тим, що розвиток останніх значною мірою відбувається за рахунок обслуговування туристів. Досить висока частка цієї групи іммігрантів у Каталонії також свідчить про значення туризму в цій області. Добре розвинуте сільське господарство Валенсійського краю дає можливість приймати значну кількість аграрних пролетарів, частка яких серед іммігрантів тут майже вдвічі перевищує загальноіспанський рівень.

Переселення представників сільськогосподарських професій також сприяє підвищенню ролі робітничого класу в суспільному житті національних областей. Як правило, безземельний селянин не залишає свою батьківщину відразу, а шукає роботи в сільському господарстві, пропонуючи свою робочу силу місцевим землевласникам, стає сільським пролетарем. Коли ж він наважується переїхати до міста, у нього вже є зародки пролетарської психології або навіть досвід участі в класових сутичках. Останнє особливо характерне для вихідців із Східної Андалусії, яка стала ареною гострої класової боротьби між сільським пролетаріатом і латифундистами. Це полегшує влиття іммігрантів до лав робітничого класу.

В умовах багатонаціональної держави таке місто, як Барселона, є не тільки столицею Каталонії, а й одним з провідних економічних і культурних центрів усієї Іспанії. Так, у цьому місті видається більше половини іспанськомовної книжкової продукції країни, тут працює багато письменників та драматургів, які пишуть свої твори кастільською мо-

¹² Gispert C., Prats J. M. España: Un Estado plurinacional. — Barcelona, 1978, p. 134—135.

¹³ Anuario estadístico de España. — Madrid, 1982, p. 501.

вою, виходять газети й журнали загальноіспанського значення. Іммігранти, таким чином, опиняються в осередку двох культур — каталанської та іспанської. Не можна нині говорити про переважання каталанської культури і насамперед мови, бо вона десятиліттями була виключена із сфери друку, радіомовлення й телебачення і вживалася лише в побуті. Через це повна асиміляція іммігрантів не відбувається, і вони довго зберігають свої національні і навіть регіональні відмінності, що є особливо характерним для андалусців.

У політичному житті іммігранти схильні віддавати симпатії лівим силам — комуністам і соціалістам, бо в їхніх програмах поряд з національними вимогами передбачається задоволення специфічних інтересів переселенців як складової частини робітничого класу.

У Валенсійському краї асиміляція іммігрантів ще більш ускладнена. По-перше, цей край досить чітко поділяється на два мовних ареали — каталанський і кастільський. По-друге, в області наявні сильні антикаталанські тенденції. За такої ситуації присутність кастільськомовних іммігрантів об'єктивно ускладнює консолідацію автономії краю.

Щодо іммігрантів в Еускаді, то тут асиміляція практично відсутня, принаймні в мовній сфері. Це пояснюється тим, що, по-перше, в області немає задовільних умов для вивчення еускери (баскської мови) навіть корінними її жителями. По-друге, якщо засвоєння, наприклад, каталанської мови починається із з'ясування мовних паралелей з іспанською, що можливе і в повсякденному спілкуванні, то еускера потребує серйозного навчання, бо вона не належить до жодної мовної групи і багато в чому має унікальну граматичну будову¹⁴. По-третє, і це найголовніше, асиміляції не сприяє політична ситуація в Еускаді, що склалася внаслідок авантюристичних дій терористів з націоналістичної воєнізованої організації ЕТА, які продовжують збройну боротьбу проти центрального уряду і після ліквідації франкізму. Область фактично постійно окупована військами, напруженість нагнітається терором так званого Басксько-іспанського батальйону — угруповання крайньо правих, яке виступає проти будь-яких проявів національної самостійності Еускаді.

Незважаючи на тривалі утиски баскської культури, вона вижила, а надії франкістів на можливість розчинити басків як націю серед іммігрантів не справдилися. Зрозуміло, що там, де іммігрантів менше (провінція Гіпускоа), націоналістичні сили одержують більше голосів. Але, з другого боку, будучи пов'язаною з економічним розвитком області, імміграція сама певною мірою сприяє посиленню націоналістичних настроїв серед місцевого населення. Про це свідчить приклад провінції Алава, найменш розвинутої в Еускаді. «Прояви націоналізму в ній зростали паралельно з її економічним розвитком», — зазначав іспанський соціолог Ш. Перес Віларінью¹⁵. І хоч в іспанській літературі націоналістами нерідко називають будь-яких прихильників прогресу малих націй, тут це слово вжито доречно. Оскільки іммігранти — представники інших національностей — є засобом розвитку баскської економіки, це пробуджує у місцевих обивателів почуття своєї зверхності над ними.

У 70-х роках, при збереженні основних напрямів внутрішніх міграцій населення Іспанії, відбулися певні зміни в їх інтенсивності. Вони були викликані кризою, що охопила світ капіталізму. Після 1973 р., коли держави Спільного ринку вирішили заборонити в'їзд до

¹⁴ До речі, цим пояснюється також обмежена поширеність еускери серед басків. Але, «хоча баскською мовою говорить невелика меншість, цю мову підтримує значна більшість (басків. — О. Р.) як символ своєї самобутності» (Pérez Vilagino X. Op. cit., p. 103).

¹⁵ Ibid.

себе робітників з країн, що не є його членами, кількість іспанців у Франції, ФРН, Нідерландах, Бельгії, які раніше там працювали, різко скоротилася. Надлишок робочої сили всередині Іспанії збільшувався, а попит на неї зменшувався, оскільки внаслідок кризи в промисловості ліквідовувалися робочі місця. Якщо в 60-х роках в Іспанії було створено 1810,5 тис. нових робочих місць, то в наступному десятиріччі — у 12 разів менше (148,9 тис.). З урахуванням скорочення зайнятості в сільському господарстві загалом по країні в 1971—1980 рр. стало на 1 188,7 тис. робочих місць менше. Цей процес охопив і національні області. Всі вони втратили значну кількість робочих місць. Тільки на Балеарах і у Валенсійському краї відбулося їх певне збільшення (на 52,4 тис. і на 76,8 тис. відповідно), що стало можливим завдяки орієнтації островів на обслуговування туристів і багатогалузевій структурі валенсійської економіки. Найгірша ситуація склалася в Каталонії, де скорочення чисельності робочих місць поширилося й на промисловість (вона зменшилася на 9,6 тис.)¹⁶.

Сучасна криза супроводжується величезним зростанням безробіття в розвинутих національних областях. У 1976 р. за його рівнем на першому місці була, як завжди, Андалусія (11% економічно активного населення), а Каталонія, Еускаді і Валенсійський край мали відповідні показники нижчі від загальноіспанського (4,1%, 4,3% і 4,1% відповідно). У 1982 р. на першому місці опинилася Каталонія (21,2%), трохи випередивши Андалусію (21,0%), на третьому й четвертому — Еускаді (19,7%) і Валенсійський край (18,7%)¹⁷. При цьому мало змінилися міграційні потоки: 19,28% мігрантів направлялися до Каталонії, дещо підвищилася їх частка у Валенсійському краї (10,57%), який став попереду Еускаді (6,22%)¹⁸. Це можна пояснити загалом кращими умовами життя в цих областях, можливостями їхнього індустріального зростання після виходу з кризи, відсутністю перспектив розвитку більшості інших іспанських областей, а також міграційними традиціями. Такий висновок підтверджується тим, що, хоч у розвинутих національних областях, як свідчать статистичні дані, ще наявне негативне міграційне сальдо, все ж тут відсутня тенденція до масового відтоку мігрантів, яка була характерною для перших років кризи¹⁹.

Таким чином, у національних областях буде й надалі зберігатися присутність значних мас іммігрантів. Тому поряд із встановленням рівноправних відносин національних областей з усією Іспанією велике значення матиме також усунення проблем у міжнародних взаємовідносинах усередині Каталонії, Еускаді, Валенсійського краю і Балеарських островів. Зв'язок національного питання з проблемою міграцій посилює заінтересованість іспанського робітничого класу в його справедливому розв'язанні. Оскільки сучасні міграції є наслідком, головним чином, відсталості кастільськомовних областей і Галісії, національні області об'єктивно також заінтересовані у більш збалансованому економічному розвитку всієї країни. Це створює передумови для згуртування всіх національних загонів іспанського робітничого класу в боротьбі за докорінні зміни в економічній структурі й суспільному устрої Іспанії.

¹⁶ Barbancho A. G. Población, empleo y paro. — Madrid, 1981, p. 120—121.

¹⁷ Cambio-16, 1983, núm. 616, p. 46.

¹⁸ Anuario estadístico de España. — Madrid, 1982, p. 501.

¹⁹ Panorámica demográfica. — Madrid, 1977, p. 227—228; Anuario estadístico de España. — Madrid, 1981, p. 474—478; Anuario estadístico de España. — Madrid, 1982, p. 499—501.

Борці за щастя народу

Є. Ю. МАЛЕНКО (Харків)
з ЛЕНІНСЬКОЇ КОГОРТИ
(П. І. ВОЄВОДІН)

П. І. Воєводін — представник ленінської гвардії, професіональний революціонер, радянський державний діяч.

Народився Петро Іванович 30 червня (12 липня) 1884 р. в с. Хотинь на

Сумщині в сім'ї багатодітного робітника. Рано помер батько і мати поневірялась з малими дітьми по наймах. Трудовий шлях для хлопця розпочався з 13 років. У 1898 р. він приїхав до Катеринослава, де в той час працювали на машинобудівному заводі його старші брати Микола та Ілля і поступив працювати учнем ливарника на завод «Геллерштейн і син». В робітничому середовищі почалося формування молодого робітника. Він знайомиться з нелегальною марксистською літературою, а в 1901 р. вперше прочитав «Искру». «Поява «Искры»,— згадував пізніше П. І. Воєводін,— буквально запалила у нас полум'я революційного ентузіазму, тверду рішучість боротися до переможного кінця з царським самодержавством»¹. У 1899 р. він став членом РСДРП, активним учасником соціал-демократичного гуртка. У травні 1901 р. за революційну діяльність поліція заарештувала П. І. Воєводіна і вислала в м. Саратов. Там він поринув у вир революційних подій. 1 травня 1902 р. Петро Іванович разом з іншими товаришами-робітниками вийшов на демонстрацію, в ході якої зав'язався бій з поліцією, яка заарештувала десятки активних учасників, серед них був і П. І. Воєводін. Відбувся ряд судових процесів над учасниками першотравневої демонстрації. На них з викриттям антинародної політики царизму виступили сормовський робітник П. А. Заломов, саратовський ливарник П. І. Воєводін та інші революціонери. Ці процеси мали величезне політичне значення для дальшого піднесення політичної свідомості робітників².

«Искра» 1 грудня 1902 р. надрукувала уривок з промови П. І. Воєводіна на суді: «Два роки тому, коли я працював в Катеринославі, мене заарештували за причини, яка й досі мені невідома, і вислали під нагляд поліції до чужого для мене міста — Саратова. Тут, терплячи голод, холод..., марно випрошуючи роботу і втрачаючи її внаслідок переслідувань поліції, зазнаючи образи від кожного городового і інших прислужників царського уряду, я в 16 років вперше зрозумів, що моє лихо — тільки частка загального лиха і гноблення, які тяжіють над усією робітничою масою, що наші вороги — капіталісти..., царський уряд, який стоїть на їхньому боці... Мені, як і всьому робітничому класу, не залишилося нічого іншого, як вийти на вулицю і кричати: «Геть капіталістів! Геть самодержавство!» Беручи участь у демонстрації, я виконав свій обов'язок, тому вимагаю для себе повного виправдання».

Наприкінці листопада 1902 р. Харківський комітет РСДРП надру-

¹ Воєводін П. 20 лет работы в большевистских организациях и встреча с тов. Лениным.— Пролетарская революция, 1922, № 6, с. 183.

² Волин М. Ленинская «Искра» (1900—1903 года).— М., 1964, с. 88.

кував і розповсюдив листівки з промовами І. А. Заломова і П. І. Воеводіна³.

Ленінська «Искра» з приводу виступів революціонерів на судових процесах 1 березня 1903 р. писала: «Було б великою втратою для справи, якби Воеводін, Заломов, Самілін та інші засуджені зійшли зі сцени, не сказавши своїх останніх агітаційних промов».

Царський уряд засудив багатьох учасників демонстрації на різні строки тюремного ув'язнення. П. І. Воеводіна засудили до 2,5 роки одиночного ув'язнення⁴. Товариші по партії морально підтримували відважних революціонерів. Вони передавали їм новини про події в країні, місті. Звільнившись з в'язниці 1904 р., Петро Іванович знову у вирі подій, він один з керівників партійної організації Механічного району Саратова, до складу якої входили робітники-металісти.

З перших днів революції 1905 р. П. І. Воеводіна обрали членом Самарського комітету РСДРП. Комітет організовував мітинги, збори і демонстрації, друкування прокламацій, видавав «Политический бюллетень». Влітку того ж року Східне бюро ЦК РСДРП направило П. І. Воеводіна в Читу і Омськ, але тут його заарештували і вислали в Уфу, звідки він втік в Самару. В жовтні Самарський комітет призначив його начальником бойової робітничої дружини⁵. Через кілька місяців Східне бюро ЦК РСДРП направило Петра Івановича в Златоуст. Там він організував соціал-демократичну групу, очолив боротьбу залізничників міста в дні Всеросійського політичного страйку і грудневого збройного повстання в Москві.

І знову арешти, тюремне ув'язнення, заслання. Після звільнення в 1910—1912 рр. П. І. Воеводін працював у Самарі, входив до складу Самарського комітету РСДРП, проводив роботу серед трудящих в легальних організаціях міста і солдатів, артилеристів місцевого гарнізону. Поліцейські переслідування змусили П. І. Воеводіна в 1912 р. емігрувати за кордон в Сполучені Штати Америки. Через рік він нелегально повернувся в Росію, працював в м. Баку, був знову заарештований і висланий в Наримський край, де застала його звістка про повалення самодержавства⁶.

Після перемоги Жовтневої революції П. І. Воеводін працював головою продовольчо-економічної Ради Західного Сибіру, в 1918 р.— головою Раднаргоспу Західного Сибіру. В період іноземної військової інтервенції і громадянської війни П. І. Воеводін як член ВЦВК і уповноважений ЦК РКП(б) був на фронтах громадянської війни. У липні 1919 р. його призначили політичним комісаром агітпоїзда «Октябрьская революция».

Значних збитків заподіяли білогвардійці і интервенти молодій Країні Рад. Вони зруйнували її промисловість, міста і села, вкрай розорили сільське господарство. Не вистачало хліба та інших продуктів харчування. У той скрутний період Петро Іванович, перебуваючи в районі Самарської губернії, телеграфував 25 липня 1919 р. В. І. Леніну, що на полях губернії небувалий врожай хліба, але через відсутність робочих рук врожаю загрожує загибель, необхідно негайно направити в Поволжя всі вільні робочі руки, селянам дати смолу, дьоготь і справне сільськогосподарське знаряддя. В. І. Ленін доручив О. І. Свідерському та іншим «...напружити всі сили і завтра вдень, 26/7, по телефону передати мені, що зроблено»⁷.

³ У истоков партии. Материалы о социал-демократических организациях в России накануне II съезда РСДРП.—Вопр. истории КПСС, 1964, № 6, с. 80.

⁴ В. И. Ленин и Самарская большевистская организация.—Кулибисhev: Кн. изд-во, 1964, с. 79—80.

⁵ Воеводин П. Указ. ст., с. 184.

⁶ Там же, с. 186.

⁷ Ленин В. И. Помітки і резолюція на телеграмі П. І. Воеводіна.—Повне збір. творів, т. 51, с. 22.

Після переможного закінчення громадянської війни і розгрому воєнної інтервенції П. І. Воеводін працював на господарській і видавничій роботі. З 1932—1933 рр. він працював в «Амторзі» в Нью-Йорку, а після повернення в Радянський Союз — в галузі культурного будівництва.

Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінили революційні заслуги П. І. Воеводіна. В 1954 р. Петро Іванович нагороджений орденом Леніна, а 1964 р. — йому присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Один з найстаріших діячів Комуністичної партії до останніх днів життя брав активну участь в громадській роботі. Разом з іншими представниками ленінської гвардії був делегатом XXII з'їзду КПРС.

25 листопада 1964 р. П. І. Воеводін помер. Трудящі Сумщини свято зберігають пам'ять про свого земляка. У селищі Хотинь відкрито музей П. І. Воеводіна, експонати якого розповідають про життя відважного революціонера, полум'яного патріота Вітчизни.

А. М. ЛИСЕЦЬКИЙ (Кишинів),

П. К. ІСАК (Кишинів)

ПРО НЬОГО ПИСАВ

В. І. ЛЕНІН [О. С. КРУССЕР]

Серед небагатьох уродженців Молдавії, прізвища яких зустрічаються в працях В. І. Леніна, був і Олександр Семенович Круссер. Син росіянина, потомственого дворянина Херсонської губернії та молдаванки, він народився

1 (13) вересня 1893 р. в с. Скуляни колишньої Бессарабської губернії (нині — Молдавська РСР). Після закінчення в червні 1912 р. 2-ї Кишинівської чоловічої гімназії, де він уперше познайомився з марксистською літературою, юнак вступив до Петербурзького електротехнічного інституту, а через рік перейшов на юридичний факультет столичного університету. Після прибуття в Петербург О. С. Круссер брав активну участь у революційному робітничому русі і вже в 1913 р. був прийнятий у більшовицьку партію. Невдовзі він став професіональним революціонером. За дорученням Петербурзької більшовицької організації О. С. Круссер (підпільні псевдоніми «Сашко», «Олександр Семенович») проводив пропагандистську роботу серед пролетарів найбільшого району міста — Выборзького.

В 1916 р. О. С. Круссера було призвано на військову службу і направлено в 2-у піхотну Петрогофську школу прапорщиків. Невдовзі він очолив місцеву більшовицьку організацію, став членом Выборзького районного комітету РСДРП(б) і взяв активну участь у Лютневій буржуазно-демократичній революції.

О. С. Круссер був серед тих, хто зустрічав В. І. Леніна на Фінляндському вокзалі, слухав його історичну промову, згодом був обраний делегатом Петроградської загальноміської конференції більшовиків, гостем VII (Квітневої) Всеросійської партійної конференції, вів революційну роботу в Кронштадті¹.

З його іменем зв'язана й одна з яскравих сторінок революційного руху в Бессарабії та на Україні. Після присвоєння звання прапорщика 12 травня 1917 р. О. С. Круссера направили в розпорядження штабу Одеського військового округу. Використовуючи відпустку, він приїхав у рідне село Скуляни. На мітингу, організованому там меншовиками та есерами, Олександр Семенович виступив з великою промовою, в якій різко засудив політику Тимчасового уряду, дрібнобуржуазних

¹ Гилярова Е., Иткис М. Боец ленинской гвардии.— Кишинев, 1968, с. 29—33.

угодовських партій і закликав до дальшого розгортання боротьби проти експлуататорів. За цей виступ О. С. Круссера заарештували.

25 травня 1917 р. столична газета «Петроградский листок» опублікувала матеріал під назвою «Кронштадтський прапорщик-більшовик у Румунії», в якому повідомляла: «В Ясси доставлено з Скулян прапорщика-більшовика Круссера., заарештованого на мітингу в Скулянах у той час, коли в промові своїй доводив необхідність братання з німцями на фронті, відмовитися від наступу, не довіряти Тимчасовому уряду...»

Рада солдатських і офіцерських делегатів*, обговоривши інцидент, прийняла резолюцію, в якій, визнаючи пропаганду прапорщика Круссера безумовно шкідливою і такою, що може негативно вплинути на зміцнення завойованих свобод, породити в країні анархію і викликати недовір'я до Тимчасового уряду, однак у той же час, не маючи дійових засобів для боротьби з подібного роду агітацією, постановила доставити прапорщика Круссера в штаб Одеського військового округу... і надіслати цю постанову Петроградській Раді робітничих і солдатських депутатів і військовому міністру Керенському з проханням позбавити Круссера військового звання, а також вжити заходів для з'ясування особи Круссера як партійного діяча і порушити в пресі питання про вироблення засобів боротьби з подібного роду шкідливою агітацією. Круссер тільки-но прибув з Кронштадта, де вів більшовицьку пропаганду»². Ця подія мала великий політичний резонанс, привернула увагу В. І. Леніна.

Вже 28 травня центральний орган більшовицької партії — газета «Правда» опублікувала статтю В. І. Леніна, в якій він, зокрема, писав: «...З арештом Круссера справа цілком ясна: за промову на мітингу хватати людину в тюрму, чи розумно це? Чи не значить це простотати втратити голову? Адже у вас, панове кадети і праві, об'єднані в міністерстві з народниками і меншовиками, в десять, якщо не в сто разів, більше екземплярів щоденних газет, ніж у ваших противників!! І при такій перевазі головного знаряддя агітації — хватати в тюрму за «промову на мітингу»!! Невже ви збожеволіли від страху, панове?»³

30 травня «Известия Кишиневского Совета рабочих и солдатских депутатов» повідомляли, що в результаті дводенного детального розгляду справи в штабі Румунського фронту з'ясувалося, що «заарештований не визнає як більшовик коаліційний уряд, агітує за захоплення влади більшовиками, вважає соціалістів-міністрів зрадниками пролетаріату, вимагає відмови від будь-якого наступу в чеканні соціальної революції, яка тільки і може принести мир, а також вважає, що продовження війни вигідне лише капіталістам». І далі: «Прапорщик Круссер, згідно із знайденими у нього документами, — член Петроградського комітету більшовиків Виборзького району».

Арешт О. С. Круссера викликав широкий рух протесту. 4 червня за ініціативою більшовиків відбулися збори членів Одеської соціал-демократичної організації, які ухвалили таку резолюцію: «Обговоривши факт арешту і ув'язнення тов. Круссера, збори висловлюють своє обурення проти порушення прав громадянина і свободи слова, що є найдорожчими завоюваннями російської революції. Вважаючи цей арешт результатом... контрреволюційних підступів, збори висловлюються за найрішучішу кампанію протесту проти таких посягань і закликають усі організації революційної демократії до такого протесту»⁴. Тут же, в Одесі, загальні збори робітників суднобудівного

* В той час Скулянська Рада дотримувалася оборонських позицій.

² Петрогр. листок, 1917, 25 мая.

³ Ленін В. І. Перехід контрреволюції в наступ: («Якобінці без народу»). — Повне зібр. творів, т. 32, с. 211.

⁴ Южный рабочий, 1917, 6 (19) июня.

заводу Ровенського висловили «різкий... протест проти арешту за переконання більшовика, прапорщика Круссера... і вимагали вжиття заходів для негайного його визволення»⁵.

Протест одеських пролетарів мав особливе значення, оскільки саме в це місто доставили заарештованого. І кінець кінцем власті змушені були звільнити О. С. Круссера з-під арешту. В зв'язку з цим одеська газета «Знамя труда» повідомляла: «Справа про доставленого сюди заарештованого за постановою армійського комітету більшовика, прапорщика Круссера розглянута Центральним фронтовим обласним виконавчим комітетом, який висловився за його звільнення, внаслідок чого начальник штабу звільнив Круссера. Постанову армійського комітету про позбавлення Круссера офіцерського звання розглянути окремо»⁶.

Промова О. С. Круссера на мітингу в Скулянах важлива і в плані узагальнення місцевого досвіду, якому при розробці стратегії і тактики боротьби за перемогу соціалістичної революції надавав великого значення В. І. Ленін. Як відомо, в той час, коли О. С. Круссер виступав у Скулянах, обстановка в країні різко змінювалася. Не випадково В. І. Ленін назвав статтю, яка згадувалася вище, — «Перехід контрреволюції в наступ («Якобінці без народу»)». Вона розпочиналася так: «Контрреволюція зібралася з силами настільки, що переходить у наступ. За допомогою міністрів із народників і меншовиків капіталісти організують наступ на свободу. ...Звістка про арешт прапорщика Круссера за промову на мітингу в Скулянах, ...нечувано-грубий тон Тимчасового уряду щодо Кронштадта... — все це показує ясно, що контрреволюція наступає»⁷. Дальший розвиток подій у країні підтвердив правильність передбачень Володимира Ілліча.

Після Великого Жовтня О. С. Круссер став одним із керівників боротьби за встановлення влади Рад у Кишиневі. Він брав активну участь у виступах проти буржуазно-націоналістичного «Сфатул церій», інтервенції королівської Румунії в Бессарабію, а згодом проти загарбання військами кайзерівської Німеччини та Австро-Угорщини України. В січні 1918 р. він перебував в Одесі, тимчасово виконуючи обов'язки голови більшовицького комітету Румунського фронту*. 7 січня О. С. Круссер і Є. В. Арнольдов (представник редколегії газети «Голос революції» — органу Румчероду) надіслали лист у РНК з проханням виділити кошти на видання газет і проведення пропагандистської роботи в армії та серед місцевого населення. Їх прохання Раднарком задовольнив, виділивши 200 тис. крб.⁸.

В середині січня О. С. Круссер прибув у Могилів-Подільський і був кооптований до складу ВРК VIII армії, яка мала стати основою революційних сил у боротьбі проти інтервентів на півночі Бессарабії. 18 січня його було призначено комісаром і головою секції по організації народно-соціалістичної гвардії ВРК VIII армії.

Наступ переважаючих сил австро-німецьких інтервентів змусив частини VIII армії відступити на територію України. 16 березня О. С. Круссер виїхав в Юзівку, де розміщувався центральний штаб Червоної гвардії Донбасу, для визначення пунктів розквартирування VIII

⁵ Большевики Молдавии и Румынского фронта в борьбе за власть Советов (март 1917 г. — январь 1918 г.): Документы и материалы. — Кишинев, 1967, с. 30.

⁶ Знамя труда, 1917, 7 июня.

⁷ Ленин В. И. Полное собр. твор., т. 32, с. 210.

* Більшовицький комітет Румунського фронту було створено більшовицькою фракцією Надзвичайного фронтового з'їзду явочним порядком (Победа Советской власти в Молдавии. — М., 1978, с. 188). Конференція більшовиків Румунського фронту, яка відбулася в Кишиневі 28—30 листопада 1917 р., обрала фронтовий партійний комітет у складі 21 чол. До нього ввійшов і О. С. Круссер (Очерки истории Коммунистической партии Молдавии. — Кишинев, 1981, с. 79; Гилярова Е., Иткис М. Указ. соч., с. 63).

⁸ Гилярова Е., Иткис М. Указ. соч., с. 63—64.

армії. Його спочатку ввели до складу колегії центрального штабу, а згодом призначили начальником останнього. 19 квітня О. С. Круссер став командуючим IV (особливою) Радянською Донецькою армією. 23 квітня на нараді в Родаковому за наполяганням О. С. Круссера було прийнято рішення про злиття IV і V Донецьких армій. Командуючим новою, V Донецькою армією було призначено К. Є. Ворошилова, а його помічником — О. С. Круссера. Як відомо, ця армія здійснила героїчний перехід від Луганська до Царицина.

З 31 січня 1919 р. О. С. Круссер працював секретарем колегії НКВС УСРР, членом ВУЦВК і підготував положення про комісаріат, яке 8 лютого затвердила колегія.

На початку квітня 1919 р. у зв'язку з наступом денікінських військ становище на Україні значно ускладнилося. ЦК КП(б)У оголосив мобілізацію комуністів і комсомольців в армію. В Києві було створено комуністичний резервний полк, командиром якого став О. С. Круссер. У наказі Київського загальноміського комітету більшовицької партії від 10 квітня, зокрема, зазначалося: «Командиром полку призначається тов. Круссер, політичним комісаром — тов. Бубнов, заступником — тов. Довнар-Запольський. Тов. Круссеру наказується: 1) негайно організувати постійний штаб полку і штаби батальйонів і рот. 2) Провести через районні комітети і фракції... облік усіх комуністів, виділивши військовонавчених. 3) негайно запровадити в районах загальне військове навчання... Всі військові розпорядження тов. Круссера беззаперечно виконуються всіма партійними організаціями Київської організації (районними комітетами, осередками, фракціями) і всіма членами партії і співчуваючими в порядку партійної воєнної дисципліни»⁹. На цій посаді О. С. Круссер перебував до травня 1919 р.

12 квітня 1919 р. на пленарному засіданні ЦВК Рад України О. С. Круссера було обрано членом ЦВК Рад УСРР. Тоді ж за пропозицією наркома юстиції О. Хмельницького прийнято рішення про створення Верховного революційного трибуналу республіки, до складу якого ввійшов і О. С. Круссер. У ті ж дні він обраний членом Бессарабського бюро при ЦК РКП(б). Невдовзі в Одесі було створено Бессарабський робітничо-селянський Тимчасовий уряд на чолі з І. М. Криворучковим. О. С. Круссер став комісаром військових, а потім внутрішніх справ¹⁰. За наказом К. Є. Ворошилова він взяв активну участь у боротьбі проти банд отамана Григор'єва. Йому довелося також побувати в ставці «батька» Махна.

7 червня 1919 р. О. С. Круссер одержав мандат, підписаний К. Є. Ворошиловим і членом Реввійськради В. І. Межлауком, про те, що він призначений командиром 3-ї бригади 7-ї Української стрілецької дивізії і уповноважений прийняти від Махна частини, які йому підпорядковувалися.

10 червня 1919 р. комбриг О. С. Круссер загинув на одній з найбільш відповідальних ділянок Південного фронту в боях проти денікінських військ. 16 червня 1919 р. у Харкові О. С. Круссеру були віддані останні військові почесті. Усе його життя, талант воєначальника, партійного і державного працівника були присвячені справі партії і трудового народу.

Життєвий шлях виходця з молдавського села Скуляни, який працював і воював у Петрограді та Петергофі, Кронштадті й Одесі, Кишиневі і Могилеві-Подільському, Луганську і Царицині, Тирасполі та Києві, похований у пролетарському Харкові, свідчив про глибокий пролетарський інтернаціоналізм народів Росії, без чого була б неможливою перемога Великого Жовтня, розгром внутрішньої та зовнішньої контрреволюції в роки громадянської війни.

⁹ Цит. за кн.: Гилярова Е., Иткин С. М. Указ. соч., с. 107—108.

¹⁰ Советская Молдавия: Краткая энциклопедия.— Кишинев, 1982, с. 315—316.

Н. В. ШПАКОВА (Київ)

НАУКОВО-ТЕХНІЧНЕ І КУЛЬТУРНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО БОЛГАРІЇ З КРАЇНАМИ, ЩО РОЗВИВАЮТЬСЯ (70-і — початок 80-х років)

Важливим напрямом зовнішньополітичної діяльності Народної Республіки Болгарії є встановлення і поглиблення відносин з країнами, які розвиваються. Вірна своєму інтернаціоналістському обов'язку, вона проводить послідовну політику допомоги й підтримки народам, що борються за своє національне визволення, даліше зміцнення політичної та економічної незалежності. Цю зовнішньополітичну лінію НРБ визначено у програмі Болгарської комуністичної партії. В ній відзначається, що одне із завдань зовнішньої політики Народної Республіки Болгарії полягає у тому, щоб сприяти «...посиленню визвольної боротьби народів, розвивати й поглиблювати світовий революційний процес, згуртовувати всі революційні сили в боротьбі за національну незалежність»¹. Незмінність цього напрямку зовнішньополітичної діяльності НРБ неодноразово підтверджувалася на з'їздах БКП, підкріплювалася численними рішеннями та іншими документами партії й уряду цієї країни, постійною інтернаціоналістською діяльністю її народу у поданні конкретної підтримки і практичної допомоги трудящим державам, що розвиваються, в їх справедливій боротьбі за повне визволення.

Зростання економічного потенціалу Болгарії і зміцнення незалежності цих країн відкрили широкі перспективи для розвитку всебічного співробітництва між ними. Весь комплекс взаємовідносин НРБ і молодих держав будується на основі корінних інтересів та цілей світового соціалізму й національно-визвольного руху в боротьбі за мир, незалежність і соціальний прогрес. Відносини між ними ґрунтуються на принципах рівноправ'я, невтручання у внутрішні справи, взаємної вигоди і братерської взаємодопомоги. Головні риси й етапи цих відносин визначаються, з одного боку, соціалістичним характером політичної системи та економіки Болгарії, а з другого, — потребами країн, які розвиваються. Такі взаємозв'язки почалися з середини 50-х років. До 70-х років НРБ установила дипломатичні відносини з 50 молодими державами, а на початок 80-х років — уже майже з 80².

Велика увага приділяється, зокрема, розвитку науково-технічного й культурного співробітництва Болгарії з цими країнами. НРБ подає їм відповідну допомогу згідно з двосторонніми угодами. Конкретною організацією даної справи займаються спеціальні міжурядові комітети (в 1984 р. їх налічувалося 31)³. Найважливішими напрямками цієї допомоги є: відрядження болгарських спеціалістів для роботи в молоді держави, підготовка для них кваліфікованих кадрів, обмін науково-технічною документацією та інформацією.

Початок подання допомоги країнам, що розвиваються, в 50-х роках пов'язаний з роботою там перших груп болгарських спеціалістів. А у 70-х роках державно-господарське об'єднання «Техноімпекс»

¹ Програма на Българска комунистическа партия. — София, 1971, с. 106.

² България в епохата на социализма. — София, 1981, с. 239.

³ Ненов Ж. Отношения на солидарност, равноправие и съдействие за икономически напредък на развиващите се страни. — Междунар. живот, 1984, № 14, с. 24.

(НРБ) уже співробітничало більш як з 25 молодими державами. Кількість спеціалістів з Болгарії в них неухильно зростає. Так, якщо у 1973 р. їх було 2,5 тис. чол., в 1976 — 3,3 тис., то за наступних п'ять років це число майже подвоїлося і до 1 січня 1982 р. досягло 6 тис. чол.⁴ З них 4,5 тис. на початку 80-х років працювали в арабських країнах, близько 500 — у державах Тропічної Африки. Разом з будівельниками чисельність болгарських спеціалістів у країнах, що розвиваються, перевищувала 10 тис. чол.⁵

З урахуванням потреб цих держав в одні з них НРБ направляє, головним чином, інженерно-технічні кадри вищої кваліфікації, в другі — викладачів для підготовки національних кадрів, у треті — спеціалістів сільського господарства.

Особливо великою є допомога, яку подає Болгарія, в галузі охорони здоров'я Лівії, Тунісу, Алжіру, Ефіопії, Анголі, Мозамбіку, Нігерії, Марокко і Гвінеї⁶. Лікарі та інший медичний персонал з НРБ користуються в цих країнах високим авторитетом. У Лівії, наприклад, на них покладено обслуговування великих лікарняних комплексів у містах Хомс, Адждебія і Себха. В 1976 р. в інтерв'ю газеті «Работническо дело» заступник міністра охорони здоров'я цієї країни підкреслив, що «Болгарія дуже допомагає не тільки в будівництві чудових медичних закладів, а й посиляє своїх спеціалістів, які працюють тут з серцем та душею. Ми винятково високо цінуємо роботу болгарських медичних працівників у Лівії». Головний консультант — радник її міністерства охорони здоров'я доцент К. Іванов відзначав: «У Лівії з великим успіхом працюють 1250 наших медичних працівників»⁷. На кінець 1978 р. в цій країні налічувалося всього до 2500 болгарських медиків різних спеціальностей⁸.

Велику увагу НРБ приділяє підготовці національних кадрів для держав, що розвиваються. З метою координації освіти й подання допомоги молоді з цих країн, яка навчається, у 1963 р. в Софії було створено Інститут навчання іноземних студентів ім. Г. А. Насера. З урахуванням специфіки економіки держав, що розвиваються, для студентів з них у вузах Болгарії в разі потреби розробляються спеціальні учбові програми. Проте звичайно навчання здійснюється за прийнятими в НРБ програмами з введенням у них додаткових курсів, лекцій і семінарів для студентів з молодих незалежних країн. Так, у медичних вузах Болгарії введено курси з тропічних хвороб і зоології; в сільськогосподарській академії — з тропічного сільського господарства та лісівництва. В сільськогосподарській академії, академії суспільних наук, у школі для іноземних журналістів і в інших навчальних закладах НРБ щороку організуються курси строком від 3 до 9 місяців для молоді з цих держав. По лінії Болгарської професійної та Центральної кооперативної спілок діють курси (від 1 до 6 місяців) для навчання, спеціалізації й підвищення кваліфікації відповідних кадрів з країн, що розвиваються.

З ініціативи Спілки болгарських журналістів і Соціальної комісії Міжнародної організації журналістів у лютому 1978 р. в НРБ відкрито Міжнародний інститут ім. Г. Димитрова для підготовки журналістів-аграрників⁹. Остання здійснюється на безкоштовній основі й не потре-

⁴ Народна Република България и развиващите се страни. — София, 1976, с. 59; Георгиев С. Търговско-икономическите връзки на Народна Република България с развиващите се страни. — Външна търговия, 1982, № 7, с. 5.

⁵ Современная Болгария — история, политика, экономика, культура. — София, 1981, с. 416; Бакърджиев П. Приносят на България. — Социалистическа икономическа интеграция, 1982, № 4, с. 22.

⁶ Стефанов В. НРБ в Международното научно-техническо сътрудничество с развиващите се страни. — Външна търговия, 1979, № 12, с. 12.

⁷ Работническо дело, 1976, 26 дек.

⁸ Там же, 1979, 31 авг.

⁹ Култура, съвременност, личност, Международно културно сътрудничество. Серия II, 1978, № 1, с. 3.

бує витрат з боку молодих незалежних держав, хоч це і пов'язано із значними затратами для Болгарії (в тому числі й на виплату стипендій тим, хто вчиться, з країн Азії, Африки та Латинської Америки). Розмір коштів, виділених НРБ на ці стипендії за 1959—1979 рр., перевищив 100 млн. доларів¹⁰. Важливу роль у даній справі відіграла XXVII сесія РЕВ, яка затвердила стипендіальний фонд для навчальної підготовки іноземних кадрів у Болгарії.

Кількість громадян з молодих країн, які вчаться в НРБ, неухильно зростає. У 1960/61 навчальному році в її вищі та інші учбові заклади було прийнято 279 чол. з цих держав, у 1970/71 — 560, в 1975/76 — 660¹¹. Число студентів з інших країн, що здобули і здобувають освіту в Болгарії, зокрема, у 1960/61 навчальному році досягло 693, в 1970/71 — 2325, у 1979/80 — 3597 чол.¹² Щороку там навчається в середньому близько 1500 чол. з молодих незалежних держав. 50% іноземних студентів, які закінчили болгарські вузи, були громадянами країн Азії, до 15% — Африки, 5% — Латинської Америки¹³. У середньому щороку близько 40% молодих громадян з країн, що розвиваються, освоювали в НРБ інженерні спеціальності, 20% вивчали медицину, суспільні та сільськогосподарські науки¹⁴.

Важливе значення має допомога Болгарії в підготовці національних кадрів для цих держав і по лінії ООН. У рамках Програми з промислового розвитку цієї організації в НРБ вчаться спеціалісти із згаданих країн та в останні направляються болгарські громадяни для педагогічної роботи. Це здійснюється за відповідними угодами із спеціалізованими міжнародними організаціями. Зокрема, Народна Республіка Болгарії і Організація Об'єднаних Націй по промислому розвитку (ЮНІДО) підписали угоду про співробітництво, згідно з якою перша має сприяти країнам, що розвиваються, в навчанні й підготовці кадрів для виробництва, експлуатації та ремонту металорізних верстатів¹⁵. У Болгарії неодноразово проводилися організовані ЮНІДО міжнародні семінари, присвячені виробництву металорізних верстатів і промислому плануванню. На початку 1976 р. Програма розвитку ООН (ПРООН), Конференція ООН по торгівлі й розвитку (ЮНКТАД) та Болгарська торгово-промислова палата спільно організували курси з питань розвитку торгівлі між країнами, що розвиваються, й європейськими державами РЕВ. У системі Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (ФАО) НРБ є організатором курсів і семінарів для вивчення її досвіду й досягнень в галузі сільського господарства, а також проводить індивідуальне навчання спеціалістів з молодих незалежних країн¹⁶. Стипендіати ООН беруть участь у семінарах, симпозіумах, нарадах «круглого столу», в навчально-ознайомлювальних поїздках, що проводяться у Болгарії, а також вчаться на постійно діючих курсах при підприємствах цієї країни.

НРБ допомагає також у підготовці кадрів для держав, що розвиваються, безпосередньо на місцях як через їх власні системи освіти, так і в зв'язку з іншими спеціалізованими формами співробітництва. В Єгипті з допомогою Болгарії споруджено центр підготовки сільськогосподарських кадрів. У Тунісі та Малі за ініціативою спеціалістів з

¹⁰ Христов Х. За действително преустройство на международните икономически отношения в интерес на световния мир. — Външна търговия, 1979, № 6, с. 3.

¹¹ Аврамова М. Икономическите връзки на НРБ с развивающите се страни. — Икон. мисъл, 1970, № 1, с. 111.

¹² България в света от древността до наши дни. — София, 1970, с. 452.

¹³ Ненов Ш. Народна Република България и развиващите се страни. — Полит. просвета, 1981, № 1, с. 93.

¹⁴ Научно-техническото сътрудничество на НРБ с развиващите се страни. — Там же.

¹⁵ Работническо дело, 1976, 22 май.

¹⁶ Экон. информ. из Болгарии, 1976, № 5, с. 1.

НРБ створено середні технічні будівельні училища, в яких вони й викладають.

Ефективною формою допомоги у масовій підготовці національних кадрів країн, що розвиваються, є індивідуально-бригадне навчання робітників і спеціалістів безпосередньо на будівельних майданчиках підприємств та об'єктів, споруджуваних при сприянні Болгарії. В угодах про поставку з неї комплектного устаткування передбачається навчання місцевих спеціалістів для експлуатації готових об'єктів. Під час їх будівництва частина робітників проходить стажування у НРБ, навчаючись методів і прийомів використання устаткування для управління виробничими процесами.

Обмін ученими, науково-технічними досягненнями й відповідною документацією є також важливою формою співробітництва Болгарії з молодими державами. Завдяки цьому найновіші успіхи в науковій та технічній думці НРБ стають доступними партнерам з країн, які розвиваються. Це створює передумови для їх впровадження в матеріальне виробництво та інші сфери життя цих держав.

Обмін у галузі науки здійснюється в різних формах. Учені НРБ виступають з доповідями і лекціями в університетах та інших учбових закладах країн, які розвиваються. Болгарські наукові журнали та інші публікації поширюються у цих державах через книгообмін і т. п. Вчені Болгарії, азійських, африканських та латиноамериканських країн зустрічаються на міжнародних конференціях, конгресах й інших форумах. Наукові установи різних держав, що розвиваються, встановлюють тісні зв'язки та контакти з відповідними установами НРБ. Молоді вчені Болгарії, в свою чергу, спеціалізуються в деяких з цих країн, а їх колеги звідти — у НРБ. Так, на початку 1974 р. в Болгарії підвищували свою кваліфікацію через аспірантуру, головним чином у галузі медицини, економіки, інженерно-технічних і сільськогосподарських наук, 113 спеціалістів тільки з арабських держав¹⁷.

Можливості НРБ у справі подання допомоги країнам, які розвиваються, постійно зростають, виникають нові форми дедалі ширшого обміну науково-технічними кадрами між ними. Особисті контакти й візити спеціалістів з Болгарії в зазначені держави, їх наукові установи та культурні заклади мають важливе значення для розвитку науки у країнах Азії, Африки і Латинської Америки. Болгарські спеціалісти, які приїжджають у молоді держави, мають змогу повніше й конкретніше вивчити проблеми їх соціального, економічного і культурного життя. Це в свою чергу дає можливість отримувати інформацію, що сприяє розвитку всебічних взаємовідносин згаданих країн з НРБ.

Наукове співробітництво Болгарії з державами, що розвиваються, здійснюється і в таких ефективних формах, як спільна розробка великих актуальних проблем, створення колективних лабораторій та дослідних станцій. Таке співробітництво має місце, зокрема, між болгарськими й індійськими вченими у галузі фізики, математики і статистики. Спеціальні угоди визначають спільну роботу науковців двох країн по 22-х темах, присвячених розвитку машинобудування, металургійної промисловості, фармацевтики¹⁸. В Сирії разом з НРБ організовано дослідну станцію для селекції та відбору нових порід овець для вирощування в господарствах обох держав.

Створено також спільні болгаро-єгипетські наукові групи, що досліджують ряд проблем у галузі переробної промисловості. Між Академією наук НРБ й Академією наук Афганістану укладено угоду про двостороннє співробітництво, яке передбачає широкий обмін науковими працівниками, цінними інформацією та досвідом у цій сфері й ін.¹⁹

¹⁷ Народна Република България и развиващите се страни. — София, 1976, с. 78.

¹⁸ Работническо дело, 1972, 17 октом.

¹⁹ Списание на Българската академия на науките. — София, 1980, № 4.

В Мехіко підписано план академічного співробітництва між Софійським університетом і Мексиканським національним автономним університетом на 1980—1982 рр.²⁰ Такі взаємокорисні форми наукових контактів здійснюються успішно.

Науково-технічне співробітництво займає істотне місце у зовнішньоекономічній політиці Болгарії щодо держав, які розвиваються. Практика підтверджує, що в рамках його здійснення на двосторонній основі НРБ має значні можливості подавати безкорисливу й реальну допомогу молодим державам.

В цій формі взаємовідносин виявляється її реальна підтримка зусиль країн, що розвиваються, у зміцненні ними своєї економічної незалежності.

Здорова основа, на якій будуються ці відносини, забезпечує взаємну заінтересованість у зв'язках сторін і в інших сферах. Про це свідчить їх зростаюче прагнення до співробітництва й у галузі культури, що виявляється в збільшенні кількості відповідних угод, укладених в останні роки. Культурне співробітництво Болгарії з цими державами розвивається відповідно до зовнішньоекономічної лінії тієї чи іншої країни і водночас залежить від їх вікових культурних традицій. Перший секретар ЦК БКП товариш Т. Живков відзначав: «Народна Республіка Болгарія надає величезного значення міжнародному співробітництву в галузі культури й освіти, інформації та контактів між народами. Відкриті двері — символ довір'я і гостинності. Наші двері будуть відкриті для всіх людей з щирим серцем, з добрими й чесними намірами, які поважають закони і традиції та поважають дім, в якому гостюють»²¹.

Народна Республіка Болгарія встановила й розширює культурні взаємовідносини з майже 50 країнами, що розвиваються. Співробітництво НРБ з цими державами в даній галузі здійснюється шляхом укладення з ними взаємних угод і прийняття відповідних планів. Вони містять у собі конкретні заходи, які проводяться тією чи іншою країною, зокрема передбачають взаємообмін здобутками мистецтва та культури.

Нині такі плани культурного співробітництва є в Болгарії з 25 державами Азії, Африки та Латинської Америки. В тих же країнах, з якими не укладено відповідні договори, контакти у цій сфері здійснюються за угодами, підписаними посольствами НРБ в них або окремими культурними інститутами й товариствами дружби. Особливо інтенсивно Болгарія розвиває обмін духовними цінностями з державами соціалістичної орієнтації. Важливу роль у даній справі відіграє подання нею методичної допомоги в їх культурному будівництві шляхом відрядження у ці країни своїх спеціалістів, а також прийому в себе відповідних кадрів звідти для їх навчання й підготовки в цій галузі. Міністр культури і спорту Ефіопії В. Мікаел з цього приводу заявив: «Для нас особливий інтерес становлять досягнення й досвід Болгарії в галузі культури. Ми сподіваємося, що цей досвід допоможе нам у нашій майбутній роботі на культурному фронті соціалістичної Ефіопії. Те, що ви досягли в розвитку та збагаченні ваших соціалістичних культурних традицій, є добрим прикладом для нас»²².

Культурні відносини НРБ з державами, що розвиваються, здійснюються, дедалі міцніючи, у кількох основних напрямках. Вона докладає зусиль для розширення бази цього співробітництва, зокрема, через встановлення контактів між інститутами культури, творчими спілками, громадськими організаціями і діячами цієї галузі молодих країн.

²⁰ Работническо дело, 1980, 14 ноем.

²¹ Ж и в к о в Т. Избрани съчинения. София, 1976, т. 23, с. 455.

²² Работническо дело, 1977, 23 дек.

Однією з основних форм їх творчого співробітництва є обмін делегаціями діячів культури й мистецтва та різними художніми колективами згідно з укладеними двосторонніми угодами, планами і протоколами. Так, у 1980 р. по лінії культурного обміну Болгарію відвідали 672 чол. з країн, що розвиваються, з них 253 — з арабських, 164 — з африканських, 181 — азіатських і 74 чол. — з латиноамериканських держав. У свою чергу НРБ направила в ці країни 1306 чол., з них 687 — в арабські, 205 — африканські, 353 — азіатські та 61 чол. — у латиноамериканські держави²³. З допомогою такого обміну відбувається взаємне ознайомлення громадськості країн-партнерів з їх досягненнями в галузі культури і мистецтва.

Істотне місце в розвитку культурних зв'язків між Болгарією і цими державами займає співробітництво у сфері книговидавництва. НРБ сприяє виданню болгарських книг у згаданих країнах і творів їх авторів у себе, а також взаємообміну літературою. Цікавим є той факт, що кількість назв виданих кожного року книг, призначених для держав, які розвиваються, на початку 80-х років досягла 150—180²⁴. Велику роль у популяризації болгарської літератури відіграє Агентство «София-пресс» (АСП). В 1978 р. воно підтримувало контакти з 46 країнами, що розвиваються²⁵, й співробітничало з багатьма їх періодичними виданнями. На початок 1982 р. їх число досягло 87. В останні роки утвердилася нова форма цього співробітництва — на договірній основі. Зокрема, АСП уклало ряд договорів: з агентством «Вахтар» (Афганістан), журналом «Аль-Кіфах Аль-Арабі» (Ліван), видавництвом «Журроа» і «Журнал де Ілдей Мавес» (Бразилія), агентством «Нотімокс» (Мексика), агентством «Дан» (Аргентина), видавництвом «Алфа» (Ірак), агентством «Венпрес» (Венесуела)²⁶. Договір-на система практикується і при здійсненні творчих контактів Агентства «София-пресс» з окремими особами з країн, які розвиваються. Наприклад, Азіс Гуюр з Афганістану одержує від АСП щороку близько 150 статей про Болгарію, перекладає на місцеві мови (пуцу і дарі) й опубліковує їх у центральній афганській пресі²⁷. Це співробітництво триває вже близько 13 років. Практикуються також інші форми популяризації болгарської літератури — влаштовуються виставки книг НРБ тощо. Таким чином відбувається ознайомлення громадськості молодих незалежних держав з болгарськими художніми творами.

У процесі розвитку культурних відносин між країнами Азії, Африки та Латинської Америки, з одного боку, і НРБ, з другого, — демонструються досягнення останньої в усіх сферах мистецтва й культури. Здійснюється це, зокрема, шляхом проведення тижнів болгарської культури в цих державах, комплексних заходів у зв'язку з святкуванням ювілеїв або роковин, таких, наприклад, як 100-ліття з дня народження Г. Димитрова та 1300-річчя утворення Болгарії.

Дні й тижні болгарської культури, наприклад, відбулися в Тунісі, Ірані, Сирії, Алжирі, Індії, Афганістані та інших країнах. Ці заходи дали можливість їх народам ознайомитися з образотворчим мистецтвом, музикою й танцями народів НРБ. Під час тижня болгарської культури, зокрема, в Ірані з великим успіхом виступав ансамбль народної пісні й танцю «Пірін»²⁸. В Алжирі було підготовлено спільну аржіро-болгарську культурну програму, в якій брали участь камерний оркестр «Софія», відомі співаки з театрів опери та оперети, демонструвалися

²³ Поточний архів Комітету дружби і культурних зв'язків з закордоном НРБ. Матеріали за 1982 р.

²⁴ Поточний архів Агентства «София-пресс». Матеріали за 1982 р.

²⁵ Там же.

²⁶ Димитров-Гошкин Г. Общуване със света. — София, 1974, с. 235, 280.

²⁷ Поточний архів Агентства «София-пресс». Матеріали за 1982 р.

²⁸ Работническо дело, 1971, 1 дек.

також фільми Болгарії²⁹. У Непалі дні культури НРБ присвячувалися історії слов'янської писемності³⁰. В Афганістані вони супроводжувалися виступами державного ансамблю танцю «Тракія»³¹.

Важливою віхою у культурному співробітництві стало святкування 1300-річчя утворення Болгарської держави. В багатьох країнах (у Нікарагуа, Мексичі, Алжирі та ін.) було організовано спеціальні комітети для відзначення славного ювілею. Під час святкування цієї дати в державах, що розвиваються, проводилися комплексні заходи, які включали експонування виставок, присвячених історії Болгарії, демонстрацію кінофільмів, виступи фольклорних та естрадних ансамблів, літературні вечори на честь ювілею³². Активну участь в його відзначенні взяли і засоби масової інформації. З ініціативи одного із сірійських видавництв було почато випуск ювілейної серії книг. У зв'язку з 1300-річчям Болгарії в жовтні 1981 р. понад 30 делегацій з молодих незалежних країн відвідали НРБ^{33 34}. У ній також з успіхом проводилися дні культури Лівії, Алжиру, Сирії, Індії та ін.

Дальшого розвитку набувало культурне співробітництво і в галузі образотворчого мистецтва. У цьому напрямі здійснювалися зв'язки між країнами-партнерами через обмін відповідними виставками. Так, у 1971 р. в Індії було проведено виставку сучасної болгарської графіки й дитячих малюнків, а в НРБ у 1972 р. — виставку «Індійське народне мистецтво» і через рік — «Індійський живопис і графіка»³⁵. За угодою між спілками художників Болгарії і Алжиру в Софії у липні 1975 р. експонувалася виставка алжирських художників Хамшауй Аїса й Уамен Тахар³⁶. У тому ж році в Сирії було організовано болгарську виставку «Жінки-художниці», а також графіків Л. Діманова і З. Дібової. В 1976 р. у Єгипті й Мексичі експонувалася фотовиставка «Болгарська жінка, відображена в образотворчому мистецтві», у Тунісі та Ірані — виставка сучасної графіки НРБ. В 1976 р. у Мексичі було показано багатопланову болгарську виставку образотворчого мистецтва. В той же період у НРБ знайомилися з мистецтвом художників Джафари (Сирія), Інджі Єфлатон і Зайнаб Абдель Адж (Єгипет), Гуадалупес Посада (Мексика) та ін.

Болгарська публіка з інтересом відвідала виставки стародавнього мистецтва Індії, Єгипту, Ірану й Іраку. Однією з найбільш значних була виставка «3000 років мексиканського мистецтва», організована в 1976 р.³⁷ Велику увагу громадськості НРБ привернула і показана у Софії виставка «Латиноамериканська графіка», на якій демонструвалося понад 430 творів 99 художників Аргентини, Коста-Ріки, Уругваю та інших країн цього регіону³⁸. В Центральному будинку архітектора Болгарії було відкрито фотовиставку архітектури Латинської Америки³⁹.

Особливо активні контакти між НРБ і країнами, що розвиваються, в галузі телебачення й кіно. З 26 з них підписано договори про двостороннє співробітництво. З 52 державами Болгарія уклала угоди про співробітництво, зокрема, в галузі телебачення, 10 з них — у 1976—1981 рр.⁴⁰ Між телебаченням НРБ і молодими країнами здійснюється

²⁹ Там же, 1978, 7 февр.

³⁰ Там же, 11 ноем.

³¹ Там же, 4 маї.

³² Древна и съвременна България по света. — Зашита на мира, 1981, № 6, с. 59.

^{33—34} Работническо дело, 1980, 16 ноем.; 1975, 11 юли.

³⁵ Димитров-Гошкин Г. Общуване със света, с. 271.

³⁶ Международни отношения и външна политика на Народна Република България. — София, 1982, с. 280.

³⁷ Александров Э. Международната културна политика на социалистическа България. — София, 1979, с. 42.

³⁸ Работническо дело, 1980, 9 окт.

³⁹ Там же, 10 окт.

⁴⁰ Поточний архів Інституту міжнародних відносин і соціалістичної інтеграції Болгарської академії наук. Матеріали за 1982 р.

й обмін збірними телевізійними програмами, кіно- і телефільмами, знімальними групами та представницькими делегаціями інших спеціалістів цієї галузі культури. Болгарське телебачення створило для цих держав політично важливі фільми та програми про Г. Димитрова і Т. Живкова, про 1300-річчя Болгарії.

Успішно здійснюється співробітництво в галузі кіномистецтва. Демонструючи у країнах, що розвиваються, свої фільми, НРБ популяризує успіхи свого кіномистецтва, яке є частиною її соціалістичної культури. В 1980 році Ірану, Мозамбіку, Сирії, НДРІ, Йорданії, Тунісу й Мадагаскару було продано 8 художніх і 257 короткометражних фільмів, а в наступному році Ірану, Анголі, Мозамбіку, Сирії, Індії й Аргентині — відповідно 20 і 37. Темпи зростання експорту кінопродукції Болгарії в молоді незалежні держави підтверджують їх дедалі більший інтерес до болгарського кіно. Про це свідчать і тижні кіно НРБ, які проводяться в цих країнах.

У 1977 р. там було проведено 4 таких тижні, в 1980 — 5, у 1981 — 8. Більша частина цих заходів здійснювалася за підписаними раніше планами культурного обміну, зокрема з Алжіром, Тунісом та Індією, проектами відповідних договорів з Анголою, Мозамбіком і Сирією, а також з ініціативи болгарських дипломатичних місій в Афганістані, Колумбії, Еквадорі, Нікарагуа, Бангладеш й Нігерії. В 1980—1981 рр. проводилися тижні кіно НРБ у ряді держав Латинської Америки — крім Нікарагуа, також на Кубі, в Мексиці, Венесуелі, Колумбії та Еквадорі. У багатьох з названих країн ці заходи приурочувалися до 1300-річчя Болгарської держави. Кінематографія НРБ з успіхом брала участь у міжнародних кінофестивалях, які проходили в молодих країнах, зокрема у Делі, Калькутті, Мадрасі та Дамаску⁴¹.

Активне двостороннє співробітництво Болгарії з державами, що розвиваються, в галузі кінематографії, як і телебачення, визначено рядом відповідних документів. Наприклад, відносини з Ангольським інститутом кіно здійснюються на базі укладеної в 1980 р. угоди про співробітництво. В 1981 р. підписано Робочий протокол на 1981—1983 рр. щодо спільної діяльності у галузі кіновиробництва, розповсюдження кінопродукції й підготовки кадрів. Згідно з цим документом у червні 1981 р. в Луанді проводився тиждень болгарського кіно за участю діячів мистецтва НРБ. А у жовтні того ж року в Софії був організований тиждень ангольського документального кіно. Інститут кіно з Анголи підписав договір з «Болгарія-фільм» про закупку 30 художніх стрічок. У 1981 р. ангольська знімальна група створювала в НРБ фільми про досягнення її сільського господарства, а у наступному році болгарська кіностудія «Время» знімала в Анголі кілька документальних стрічок⁴².

Таким чином, науково-технічне і культурне співробітництво НРБ з країнами, що розвиваються, є однією з форм вияву солідарності трудящих соціалістичних держав з народами, які ведуть активну боротьбу за своє повне визволення. Подолання відсталості у галузі науки, техніки й культури, перетворення їх в національне надбання, спрямоване на розв'язання найважливіших проблем економічного розвитку, — одне з основних завдань, які стоять перед молодими незалежними державами. В успішному розв'язанні ними цих завдань важлива роль належить союзу й співробітництву з країнами соціалістичної співдружності. Наочним і конкретним підтвердженням цього є науково-технічне та культурне співробітництво Болгарії з країнами, що розвиваються. Підготовка кваліфікованих кадрів для цих держав, відрядження в них спеціалістів з НРБ, а також обмін науковою документацією є серйозним вкладом Болгарії у зміцнення економіки молодих країн, які ста-

⁴¹ Там же.

⁴² Там же.

ли на шлях незалежного розвитку. Що ж до культурного співробітництва НРБ з цими державами, то воно неухильно активізується, а його роль у різноманітних зв'язках з ними зростає, багато в чому забезпечуючи засвоєння останніми досягнень соціалізму в Болгарії. Цей культурний обмін постійно розширюється як за рахунок нових держав, які включаються у нього, так і шляхом використання нових форм співробітництва. Звичайно, розвиток культурного обміну з деякими країнами, що розвиваються, наштовхується на певні труднощі, зумовлені складністю політичної і соціальної обстановки в них та великою кількістю проблем, які стоять у життєво важливих для цих держав сферах, не кажучи вже про тиск країн капіталу на їх уряди.

Характер, масштаби і принципи науково-технічного й культурного співробітництва держав соціалістичної співдружності та країн, що розвиваються, відіграють важливу революціонізуючу роль у справі посилення боротьби народів останніх за остаточну ліквідацію їх експлуатації міжнародним імперіалізмом, за подолання вікової відсталості й здійснення соціальних перетворень в інтересах широких мас трудящих.

І. М. ПАНЧЕНКО (Київ)

АНТИКОМУНІЗМ У БУРЖУАЗНІЙ СИСТЕМІ ШКІЛЬНОГО ВИХОВАННЯ

Сучасна міжнародна обстановка характеризується величезним загостренням напруженості у відносинах між державами з різним соціальним ладом, що є безпосереднім наслідком курсу на конфронтацію, здійснюваного реакційними імперіалістичними колами Заходу, насамперед Сполучених Штатів Америки.

Свою агресивну політику апологети імперіалізму намагаються забезпечити ідеологічно. Серцевиною ідеології сучасного імперіалізму є антикомунізм — класове неприйняття імперіалістичними силами соціалістичної системи, тих прогресивних змін і тенденцій, які відбуваються у світі в умовах поглиблення загальної кризи капіталізму й розвитку міжнародного революційного процесу, посилення інтересу й симпатій до ідей соціалізму і практики його будівництва.

Оскільки соціалізм на сучасному етапі історичного розвитку являє собою світову систему, антикомунізм також набирає глобального характеру. Його основним лозунгом є «свобода» в буржуазному розумінні цього слова, тобто необмежена свобода дій для капіталістичних монополій.

Головним центром міжнародного антикомунізму є Сполучені Штати Америки, які претендують на роль світового жандарма. У цій країні функціонують численні інститути і підрозділи університетів, які вивчають комуністичний рух та готують кадри теоретиків-антикомуністів. Там створено міжнародний теоретичний орган антикомунізму — журнал «Проблеми комунізму», закладається матеріально-технічна база масованої антикомуністичної пропаганди.

Зусиллями цих ідеологічних осередків формуються й характерні стереотипи антикомуністичної пропаганди. Західна цивілізація в них різко протиставляється так званому «комуністичному моноліту». Соціалістичні країни зображуються як уособлення всіх соціальних пороків, тимчасом як держави Заходу видаються за носіїв усіляких цінностей і добродійств. «Комунізм і свобода несумісні» — ця формула, проголошена свого часу колишнім шефом ФБР Е. Гувером, стала про-

відним мотивом усіх пропагандистських матеріалів, в тому числі й шкільних підручників та методик.

Нині антикомунізм перетворився на головний напрям державної політики Сполучених Штатів Америки. Президент цієї країни Р. Рейган усі лиха, характерні для капіталістичної системи, пояснює існуванням соціалізму й робить висновок: для того, щоб виправити становище, треба знищити соціалізм як соціально-економічну систему. Звідси — ідея «хрестового походу», нарощування озброєнь, відкрита підготовка до нової війни, мілітаризації космосу, стратегія «першого ядерного удару» по соціалістичних країнах і т. ін.

Для виправдання своїх гегемоністських цілей пропагандистський апарат імперіалістичних держав свідомо вводить в оману громадську думку, впроваджує у шкільну практику систему політичної індоктринації, яка, за його розрахунками, дасть реакційним силам можливість повести за собою й підростаючі покоління. Ідеологи імперіалізму роблять усе для того, щоб прищепити народам своїх країн, і насамперед молоді, яка є одним з найважливіших об'єктів цього ідеологічного наступу, почуття ненависті до всього соціалістичного. Вони вдаються при цьому до різноманітних способів обробки громадської думки, виховання підростаючих поколінь у буржуазному дусі.

Шкільна система в країнах капіталізму також покликана, з одного боку, нав'язати учням думку про «розумність», «доцільність» і «непорушність» капіталістичного ладу, а з другого, — опорочити, представити в найчорнішому світлі як марксистсько-ленінську теорію, так і практику соціалістичного будівництва. «Виграти війну з комуністами в стінах середньої школи» — таку мету ставить перед собою буржуазна педагогіка й дидактика, відповідним чином будуючи навчальні плани, програми, підручники, всю систему навчально-виховного процесу.

Одним із найголовніших завдань буржуазної школи, продиктованих антикомунізмом, є стабілізація її класових позицій, яка здійснюється в ній під знаком ретельної соціальної сегрегації. Звичайно, на словах буржуазія лицемірно проголошує «рівні можливості» для всіх громадян — в тому числі й у галузі навчання. Право людини на освіту проголошується майже в усіх конституціях капіталістичних країн Заходу. Проте на ділі цих прав і можливостей трудящі та їхні діти в країнах капіталу фактично позбавлені, оскільки буржуазна держава будує свою освітню систему за таким принципом: чим кращий навчальний заклад, чим ґрунтовніші дає він знання, тим більше за них доводиться платити.

На цей безперечний факт ще задовго до Великої Жовтневої соціалістичної революції вказував В. І. Ленін: «Класова школа, — писав він у праці «Перли народницького прожектерства», — не знає станів, вона знає тільки громадян. Вона вимагає від усіх і всяких учнів тільки одного: щоб він заплатив за своє навчання»¹. Заплатити ж за навчання, наприклад, і в нинішній середній приватній школі Англії («паблік-скул») робітникові середньої кваліфікації не під силу, оскільки грошовий внесок тут становить приблизно дві третини його річного заробітку. Крім того, щоб потрапити до «паблік-скул», треба попередньо віддати дитину до спеціальної підготовчої початкової школи, яка також вимагає значних коштів. Отож цілком зрозуміло, що приватні школи Великобританії, які відзначаються новітньою матеріально-технічною базою і високим рівнем викладання навчальних предметів, відвідують лише 4% англійських школярів.

Поставивши непереборні грошові бар'єри перед дітьми трудящих на шляху до справжньої освіти, буржуазна школа селекціонує учнів також і в стінах тих освітніх закладів, де вони змушені навчатися. Ця соціальна селекція ґрунтується на реакційній теорії англійських вчених

¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 2, с. 456.

Е. Торндайка і С. Берта, згідно з якою розумові здібності людини є спадковими, тобто природженими, і лише незначною мірою залежать від впливу середовища й виховання.

Визначення ступеня розумових здібностей здійснюється за допомогою спеціально підібраних тестів, розрахованих на «вміння орієнтуватися в нових умовах». Результатом такого тестування є так званий «коефіцієнт розумових здібностей», який, за твердженням авторів цієї «методики», є постійним протягом усього життя особи або принаймні до 14—15 років. Як правило, в розряд «нездібних» учнів потрапляють діти трудящих, представників національних меншостей, і в світі «рівних можливостей» шлях до повноцінної освіти закривається для них назавжди.

Доречно нагадати, що весь науковий доробок С. Берта — фальшивка. Як виявилось, цей, з дозволу сказати, «вчений» протягом багатьох років підтасовував факти, посилався на неіснуючі джерела, висловлював подяки неіснуючим авторитетам, писав саморекламні огляди власних «праць» під псевдонімами — і все з єдиною метою: видати свої расистські опуси за правду.

Незважаючи на це, псевдонаукові теорії спадкової розумової неповноцінності буржуазна педагогіка не знімає з озброєння, бо завдяки соціальній сегрегації школа капіталістичних країн дає дітям трудящих освіту «...лише в тій мірі, в якій це відповідає її інтересам»². Міра ж ця обмежується мінімумом знань, необхідних для оволодіння робітничими професіями чи виконання певних обов'язків у сфері послуг, та, поряд з цим, вихованням «слухняних громадян», які б сприймали існуючий соціальний порядок таким, яким він є, і не намагалися вносити в нього якихось радикальних змін, покійно виконуючи свої соціальні функції.

Діти ж капіталістичної еліти навчаються й виховуються в зовсім інших умовах, з іншим соціальним прицілом. З них формують кваліфікованих експлуататорів, які повинні в майбутньому зайняти ключові позиції в класовому суспільстві.

Класова сегрегація є основою для диференційованої ідеологічної обробки шкільної молоді, виховання її в антикомуністичному дусі. Цей процес розпочинається з самого дитинства.

Ще до школи діти одержують досить солідні порції політичної індоктринації у вигляді ігор. Йдеться не про якихось невинних олов'яних солдатиків. Малечі й підліткам у широкому асортименті пропонуються настільні ігри, одні назви яких говорять самі за себе: «Третя світова війна», «Ціль — Москва», «Наступна війна в Європі», «Червоний штурм» і т. ін.

Більшість цих ігор розпочинається з нападу Радянського Союзу на ФРН. У відповідь НАТО завжди завдає першого ядерного удару (до речі, у цілковитій відповідності з воєнною доктриною цього агресивного блоку). Програє той, хто капітулює або запропонує мир. «Росіянам» у цих іграх також дозволяється інколи виграти, але тільки у «битві за Німеччину». Автори «розваг» не допускають і гадки, що війна може перекинутися на територію США. Смертоносно-спустошливі операції ведуться лише на європейському континенті³.

Отак маленьких американців привчають до думки про «неминучість» третьої світової війни із застосуванням ядерної, бактеріологічної, хімічної й нейтронної зброї, про те, що вона, мовляв, не торкнеться їхнього отчого дому, бо буде «обмеженою», і що США разом із своїми союзниками першими застосують усі засоби масового знищення, щоб напевне перемогти.

² Енгельс Ф. Становище робітничого класу в Англії: 3 власних спостережень і достовірних джерел. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 2, с. 329.

³ Известия, 1984, 10 июля.

Дальша ідеологічна обробка свідомості дітей і підлітків відбувається в стінах школи. Тут основне ідеологічне навантаження у вихованні «активної особи» в буржуазному розумінні цього поняття несуть предмети суспільно-політичного циклу, викладання яких займає чверть усього навчального часу і має тенденцію до дальшого розширення. Їм належить провідна роль у нав'язуванні молоді поглядів, настанов і політичних стереотипів, що впливають з ідеології та політики капіталізму і є необхідними для його стабілізації.

Англійський педагог і дослідник Д. Теннер у праці «Середня освіта» основну вимогу до цього циклу предметів, яка була прийнята національною радою з суспільних наук, сформулював так: «Головним завданням вивчення суспільних наук є розвиток бажаної соціально-громадянської поведінки»⁴. З ним солідарний інший спеціаліст з питань шкільної педагогіки М. Холт. «...Немає сумніву,— зауважує він,— що шкільна програма повинна бути націленою на те, щоб усі учні були політично обізнані»⁵.

Безумовно, під поняттями «бажана поведінка» і «політична обізнаність» криються наміри прищепити учням саме ті ідеологічні й практичні стереотипи, які цілком відповідають інтересам монополістичного капіталу.

Вже в початковій буржуазній школі синтетичний курс суспільно-політичних дисциплін, який включає в себе знання з історії, географії, краєзнавства, суспільствознавства, політики, має на меті сформувати у дітей міцне позитивне ставлення до капіталізму та його політичної системи з тим, щоб у старшому шкільному віці ці знання міцно ввійшли у свідомість учнів і стали ортодоксальною лінією їх поведінки.

Найбільш виразно антикомуністичні тенденції буржуазної школи проявляються у викладанні історії, знання з якої, як відомо, значною мірою впливають на становлення політичних переконань, соціальних оцінок, моральних норм, на активне формування світогляду учнів.

Характерною рисою викладання курсу історії у буржуазній середній школі є крайня безсистемність подачі матеріалу. Таке порушення одного з основних принципів дидактики є частиною продуманого підходу до формування у підростаючих поколінь буржуазного, антинаукового ідеалістичного світогляду, метафізичних поглядів на минуле людства. Адже безсистемність дає можливість учителям довільно вихоплювати з історії будь-які факти, підтасовувати і фальсифікувати їх, використовуючи для підкріплення різного роду апологетичних тенденційних тверджень. Виправдовуючи такий підхід, вони твердять, що, мовляв, система в подачі історичного матеріалу не має значення, «важливо лише те, які погляди, позиції, нахили і здібності формуються в учнів у процесі засвоєння ними навчального матеріалу»⁶. Мета такої постановки питання гранично ясна: переконати молодь у перевагах капіталістичної системи і викликати упереджене, негативне ставлення до соціалізму.

Аналізуючи підручники з історії для буржуазних шкіл, легко помітити, що там нічого не говориться про рушійні сили розвитку людського суспільства, зокрема про досвід російського пролетаріату у Великій Жовтневій соціалістичній революції, роль і значення якої для всього людства автори цих підручників навмисне замовчують або ж зводять нанівець. Так, у підручнику для середньої школи «Європа 1763—1970» відведено значно більше місця для розповіді про розви-

⁴ Tanner D. Secondary education: Perspectives and prospects. — London, 1972. p. 295.

⁵ Holt M. Schools and curriculum. — London, 1980, p. 119.

⁶ Политика капиталистических государств в области образования / Под ред. З. А. Мальковой, В. Л. Вульфсона. — М., 1983, с. 54.

ток кінематографії в нашій країні, ніж про Велику Жовтневу соціалістичну революцію⁷.

У відповідності з ідеологічними засадами антикомунізму навіть побіжні згадки в підручниках з історії про «диктатуру пролетаріату» незмінно супроводжуються словами «наси́льство», «розправа» тощо. Тут же ставиться знак рівності між такими діаметрально протилежними поняттями, як «диктатура пролетаріату» і «фашистська диктатура»⁸.

Внаслідок цього в учнівській молоді формуються перекручені уявлення про суть революційних подій 1917 р. в нашій країні. Школярі завчено твердять, нібито Жовтнева революція була викликана «бажанням більшовиків захопити владу», а їх перемога — наслідком слабкості Тимчасового уряду⁹.

В одному масовому підручнику з історії, рекомендованому для американських шкіл, причина Великої Жовтневої соціалістичної революції пояснюється тим, що Ленін нібито розгнівався на російського царя за те, що той звелів повісити його брата, і з допомогою групи більшовиків здійснив державний переворот, а потім «нав'язав» Росії комунізм¹⁰.

Нещодавно радянський народ, все прогресивне людство урочисто відзначили 40-річчя Перемоги над німецьким фашизмом в роки Великої Вітчизняної війни. У постанові ЦК КПРС, прийнятій з нагоди цієї знаменної дати, особливий наголос зроблено на необхідності переконливо викривати антинародну, реакційну суть імперіалізму, мілітаристські плани США та їх спільників по НАТО, реваншизм і японський мілітаризм, давати рішучу, аргументовану відсіч нашим ідеологічним противникам, різного роду фальсифікаторам історії другої світової війни¹¹.

Це тим більш необхідно, що буржуазні ідеологи від педагогіки намагаються ще в школах втлумачити учням неправильне, спотворене уявлення про другу світову війну, починаючи від причин її виникнення й кінчаючи наслідками.

Автори шкільних підручників з історії та інших дисциплін, згадуючи про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу проти фашистської Німеччини, намагаються подати справу так, нібито гітлерівська навала на нашу країну мала «превентивний характер» і була викликана «радянською військовою загрозою». Те, що загарбницькі війни є породженням імперіалізму, наслідком боротьби капіталу за розширення сфер свого впливу, за ринки, замовчується. Натомість витягується заявлене твердження про «комуністичну небезпеку», яке потрібне для того, щоб виправдати нинішню імперіалістичну політику гонки озброєнь, роздування воєнного психозу, безпосередньої підготовки до нової світової війни й обґрунтувати право «першого ядерного удару».

Цій же ідеологічній меті підпорядковане й трактування буржуазною педагогічною наукою всіх аспектів другої світової війни. Як відомо, розгром німецького фашизму, а потім і японського мілітаризму справив найглибший вплив на весь хід світового розвитку: створилися сприятливі умови для боротьби трудящих мас за соціальне й національне визволення; зміцнилися позиції прогресивних, демократичних, миролюбних сил; зріс вплив комуністичних і робітничих партій; виникла й успішно розвивається світова соціалістична система; прискорився розпад колоніальної системи імперіалізму, який завершився її кра-

⁷ Gough H. Europe 1763—1970. — London, 1976, p. 176.

⁸ Ibid., p. 253.

⁹ Известия, 1984, 16 мая.

¹⁰ Рад. освіта, 1985, 18 січ.

¹¹ Див.: Рад. Україна, 1984, 17 черв.

хом¹². Перекручуючи очевидні історичні факти, автори буржуазних шкільних підручників намагаються переконати учнівську молодь у тому, що начебто в 1946—1949 рр. Угорщина, Румунія, Болгарія, Чехословаччина, Польща, Албанія, а також східна частина Німеччини були насильно перетворені Радянським Союзом на комуністичні держави-сателіти¹³.

Фальсифікуючи історію другої світової війни, автори буржуазних шкільних підручників роблять спроби або ж зовсім замовчати злочини «третього рейху» проти народів Європи, або ж обілюють явних військових злочинців.

Щоб розпалити ворожнечу між народами, ідеологічні служби Заходу намагаються також замовчати і навіть заперечити факт існування антигітлерівської коаліції в роки другої світової війни, спотворити правду про союзницьке співробітництво між СРСР, США, Англією, Францією та іншими країнами. Як наслідок — мільйони людей у капіталістичних країнах навіть не знають про те, що, наприклад, Радянський Союз і Сполучені Штати були союзниками у спільній війні проти фашистської Німеччини¹⁴.

Відгомоном цієї диверсійної ідеологічної настанови є пряма дезінформація школярів. Учитель однієї з лондонських шкіл, яка спеціалізується на історії СРСР, Б. Джефферсон розповідав власному кореспондентові газети «Известия», що, викладаючи відомості про Радянський Союз у курсі свого предмету, йому важко витримати позицію об'єктивності, бо преса, телебачення обробляють молодь в антирадянському дусі. Підручники також складені тенденційно¹⁵. «Невже у школі вам не розповідали про те, що Англія і Радянський Союз були союзниками?» — запитав кореспондент одного з учнів і у відповідь почув: «Ні»¹⁶.

Водночас автори не шкодують зусиль, щоб зобразити діяльність західних держав після другої світової війни як «миротворчу», спрямовану на «демократизацію» Європи. «Радянський Союз, з одного боку, і Британія та США, — з другого, — твердиться в одному з підручників, — мали прямо протилежні погляди на майбутнє Європи. СРСР прагнув нав'язати якомога більше комуністичних режимів. Уряди Англії та Сполучених Штатів Америки хотіли, щоб у майбутньому європейські держави управлялися демократично обраними урядами»¹⁷. Таким чином, політична ситуація в Європі у повоєнні роки подається як постійна конфронтація, суперництво й навіть боротьба між двома наддержавами — Радянським Союзом і США — та між їх союзниками. Утворення соціалістичної співдружності звичайно підноситься школярам як воєнна анексія СРСР, причому в такій тенденційній манері, щоб викликати в них різко негативне ставлення до нашої країни, її зовнішньої політики.

Але ж загальновідомо, що Перемога над фашистською Німеччиною була перемогою соціалістичної суспільної системи, її величезного економічного, соціально-політичного і духовного потенціалу. Вона стала можливою завдяки монолітній єдності Комуністичної партії і народу, непорушному союзові робітничого класу, колгоспного селянства і трудової інтелігенції, дружбі й братерству народів СРСР. Невичерпним джерелом духовних сил радянського народу у Великій Вітчизняній війні була марксистсько-ленінська ідеологія.

Антикомуністична спрямованість буржуазної педагогіки не обмежується перекручуванням і підтасовуванням фактів. Нерідко її пред-

¹² Див.: Там же.

¹³ York F. G. P. European history: Europe 1898—1965. — Bristol, 1969, p. 264.

¹⁴ Див.: Известия, 1984, 10 люня.

¹⁵ Там же, 16 мая.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Sturdy D. Modern Europe (1870—1950). — London, 1974, p. 164.

ставники вдаються до замовчування подій, а також до відвертої брехні. Про це красномовно свідчить такий приклад. Нещодавно під час опитування учнів однієї з японських шкіл виявилось, що на запитання «Хто скинув атомні бомби на Хіросіму й Нагасакі?» третина осіб не задумуючись відповіла: «Радянський Союз».

Ці відповіді є прямим наслідком того, що за наказом японського міністерства освіти з шкільних підручників вилучено розповідь і фотодокументи про варварське бомбардування американськими повітряними силами цих двох міст. У навчальних посібниках взагалі тепер нічого не повідомляється про цей факт. Натомість школярів настирливо переконують у тому, що Сполучені Штати Америки — країна, яка надійно гарантує Японії мир і безпеку¹⁸.

Ідеологічна, мілітаристська обробка учнів у школах США не замикається на суто теоретичному рівні, а переноситься і в практичну сферу. З чотирнадцяти років хлопчики й дівчатка цієї країни залучаються до військової підготовки, яка передбачає двотижнєве перебування у таборах з проведенням військових навчань. Студентський журнал «Хайуайр», повідомляючи про одне з таких ігрищ у Форті Девенс (штат Массачусетс) у складі військової частини, розповідає, що учні там, замаскувавшись під колір лісових заростей, вчать нести службу в дозорі, окопуватися, влаштовувати димові завіси, імітувати обстріл позицій противника з автоматів, кидатися в атаку. Після закінчення «бою» сержант запитує школярів через мегафон: «Вам сподобалося сьогоднішнє тренування?». Йому в один голос відповідають: «Так, сержанте!». «Вам воно справді принесло радість?» — звучить ще одне запитання. «Так, сержанте!» — лунає у відповідь. «Чи справді тренування було відмінним?» — наполягає сержант. Як бачимо, такий своєрідний «підсумок» навчань має на меті довести зморених хлопчаків до отупіння, змусити їх механічно схвалювати муштру й підкорятися їй надалі.

Наслідки такої практичної обробки проявляються досить виразно. «Мені здається, — ділиться своїми враженнями про військові заняття школяр Джо Літл із штату Вірджінія, — що сьогодні все було, як насправді. Я прагнув перемогти ворога і вбити його»¹⁹.

Якого ворога? За що вбити? Ці запитання залишаються «за кадром» капіталістичної освітянської системи. Мілітаристам важливо вишколити безумовну покірність, слухняність, готовність не роздумуючи виконати будь-яку військову команду. Справжні ж цілі своїх агресивних намірів вони старанно приховують від своїх народів, у тому числі й від підростаючих поколінь.

Брязкання зброєю, яке досить лунко доноситься з-за океану, — це не пуста погроза, що не може вилитися у справжню військову авантюру. Агресивні кола США вже показали всьому світові своє звіряче обличчя, пославши солдат у Гренаду, в Ліван та інші точки планети, де, на їх думку, виникає «загроза американським інтересам».

Так само безпardonно поводить себе адміністрація США на міжнародній арені і в галузі освіти, науки та культури. Яскравим прикладом цинізму й попрання міжнародних інтересів є ставлення Сполучених Штатів до ЮНЕСКО. Як відомо, ця організація зайняла досить чітку позицію в питаннях встановлення нового справедливого міжнародного інформаційного порядку, різко засудила політику апартеїду в ПАР та ізраїльську агресію в Лівані, бере активну участь у боротьбі за мир і роззброєння, що й викликало негативну реакцію Білого дому і породило рішення адміністрації Рейгана вийти з ЮНЕСКО на тій підставі, що, мовляв, там «переважають антиамериканські настрої». Насправді ж цей демарш викликаний розбіжністю між миролюбними прагненнями

¹⁸ Daily World, 1984, Sept. 15.

¹⁹ Цит. за: Прапор комунізму, 1983, 21 верес.

ЮНЕСКО і агресивним курсом Вашингтона, який виявився і в освітній політиці.

У 1974 р. 18-а сесія Генеральної конференції ЮНЕСКО прийняла важливий документ — «Рекомендації по вихованню в дусі міжнародного взаєморозуміння, співробітництва і миру, додержання прав людини та основних свобод». У ньому пропонувалося включати у виховний процес вивчення різних типів війн, їх причин і наслідків, критичний аналіз історичних та сучасних факторів економічного й політичного характеру, які породжують суперечності і напруженість у взаємовідносинах між країнами, показ шляхів мирного врегулювання цих суперечностей. У документі наголошувалося на несумісності миролюбних прагнень народів з інтересами монополістичних угруповань, які узурпували економічну й політичну владу, здійснюють експлуатацію і розпалюють війни²⁰.

У 1983 р. в Парижі відбулася міжнародна конференція ЮНЕСКО для підведення підсумків виконання цих рекомендацій. США зробили спробу нав'язати її учасникам думку про те, що головним змістом міжнародного виховання мають бути індивідуальні права людини і вільний потік інформації, що означало на ділі пропаганду крайнього індивідуалізму й буржуазної ідеології, а також «свободу» безцеремонного втручання засобами масової інформації у внутрішні справи інших держав, ідеологічну диверсію. Конференція дала рішучу відсіч цим підступним намірам, що також відіграло свою роль у комплексі причин, які призвели до виходу Сполучених Штатів з ЮНЕСКО.

В останні роки антикомуністичні тенденції у шкільній практиці капіталістичних країн дедалі посилюються. Однак в умовах загострення економічної кризи й розширення світового революційного процесу ідеологічна обробка підростаючого покоління у буржуазній школі нагтовхується на серйозні труднощі. Тому апологети імперіалізму гарячково вишукують нові, більш дійові й витончені засоби отруєння свідомості шкільної молоді, активного натаскування її в антикомуністичному дусі. Вони не гребують ніякими, навіть найбруднішими засобами для досягнення своїх корисливих цілей.

Численні представники демократичної інтелігенції і навіть дрібної буржуазії, передові молодіжні групи, прогресивне учительство, нарешті, батьки — робітники й дрібні фермери, діти яких становлять основний контингент масових шкіл, не поділяючи поглядів магнатів капіталу на підготовку молодого покоління як політично покірних прислужників «грошового мішка», рішуче виступають за справжню демократизацію школи.

Авангардну роль у цьому протистовистві відіграють комуністичні й робітничі партії капіталістичних країн. Так, теоретичні органи Компартії Великобританії «Marxism Today» і «Morning Afar» систематично виносять на суд громадськості проблеми освіти й виховання підростаючого покоління, формування політично свідомої особистості на основі правдивої, об'єктивної, неупередженої інформації, наукових знань.

Значний вклад у прогресивну педагогіку вносять учені-марксисти. Прикладом активної протидії буржуазним позиціям може служити збірник «Дослідження в галузі соціалістичної педагогіки», який вийшов наприкінці 70-х років одночасно в Нью-Йорку і Лондоні. Його матеріали присвячені проблемам політичного виховання молоді, яке, за словами авторів, повинно бути орієнтоване на всебічний розвиток людської особистості, а не на потреби капіталу.

Гідну відсіч агресивним підступам антикомуністичних сил дає Комуністична партія Радянського Союзу. Вона, зокрема, націлює й пра-

²⁰ Див.: Организация Объединенных Наций по вопросам образования и науки: Акты Ген. конф. Восемнадцатая сессия, Париж, 17 окт. — 23 нояб. 1974 г. Т. 1. Резолюции. — Париж, 1975, с. 157—159.

цівників системи народної освіти на проведення широкої наступальної контрпропагандистської роботи, спрямованої насамперед на ідейно-моральне, класове, трудове загартування радянської молоді, на виховання такого покоління, яке було б здатне протистояти будь-яким викликам наших ідеологічних противників. Великою є та роль, яку відіграє в розв'язанні цих завдань шкільний учитель, наголошувалося на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС. Педагог є довіреною особою суспільства у вихованні наших дітей, надійною опорою партії в агітації і пропаганді, в усій ідеологічній діяльності²¹.

Вчителі повинні настійно і дохідливо роз'яснювати шкільній молоді, широким масам трудящих суть і конкретний зміст миролюбної зовнішньої політики СРСР, братніх соціалістичних держав, викривати брехню про «радянську воєнну загрозу». Вони мають активно пропагувати радянський спосіб життя, величні мирні плани й програми, пов'язані з удосконаленням розвинутого соціалізму в нашій країні, і на прикладі цього показувати всю облудність імперіалістичної пропаганди, яка приписує Союзові РСР агресивні наміри.

У своїй пропагандистській роботі вчителям необхідно висвітлювати також діяльність комуністичних і робітничих партій капіталістичних країн, показувати їх боротьбу за свободу й демократію, за інтереси робітничого класу, за справжні національні інтереси, за спільну інтернаціональну справу.

У наступальності, масовості й правдивості нашої пропаганди — ключ до успішної боротьби за мир, проти загрози нової війни.

²¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року.— К., 1983, с. 53.

**РЕВОЛЮЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ
УЧАСНИКІВ ПОВСТАННЯ
НА БРОНЕНОСЦІ «ПОТЕМКИН»
В АМЕРИЦІ У 1905—1917 рр.
(До 80-річчя повстання)**

Однією з найбільших подій першої російської революції було героїчне повстання матросів на броненосці «Потемкин» у червні 1905 р. Воно стало свідченням того, що захиталася важлива опора царизму — армія. В. І. Ленін у

цьому зв'язку писав, що «повстання в Одесі і перехід на сторону революції броненосця «Потемкин» ознаменували новий і великий крок вперед у розвитку революційного руху проти самодержавства»¹.

Ця тема не нова в історичній літературі. Дослідники докладно висвітлювали події 14—25 червня 1905 р. на повсталому кораблі. Однак діяльність потьомкінців в еміграції, після їх висадки у Румунії, розроблена ще недостатньо. Це ж стосується і їх перебування в країнах Північної та Південної Америки, про яке лише згадують О. М. Герасимов та І. І. Пономарьов². Публікувалися деякі відомості про життя колишніх матросів броненосця «Потемкин» в Аргентині³. Залучивши нові архівні матеріали, спогади й листи учасників повстання, автори даної замітки поставили за мету заповнити цю прогалину.

Відомо, що після десятиденної героїчної боротьби команда повсталого «Потемкина» змушена була направити корабель до берегів Румунії. 25 червня ввечері понад 750 матросів висадилися у порту Констанца. Групами по 20—40 чол. вони роз'їхалися по різних містах країни.

За кордоном потьомкінці зіткнулися із значними труднощами. Більшість з них, не знайшовши ніякої роботи, фактично залишилися без засобів до існування. Не давала спокою їм і румунська поліція. Тому чимало колишніх матросів виїхали з Румунії, розраховуючи краще влаштуватися, наприклад, в Америці. Однак їх надіям не судилося збутися.

Перші учасники повстання на броненосці «Потемкин» з'явилися на північноамериканському континенті в 1906 р. Так, у червні в США прибув ватажок революційних матросів О. Матюшенко. Трохи пізніше до нього у Нью-Йорку приєднався С. Денисенко. Вони влаштувалися працювати на фабрику швейних машин. Заробляючи таким чином на життя, друзі не припиняли революційної діяльності. Вони зустрічалися з російськими політемігрантами, налагоджували зв'язки з місцевими прогресивними діячами. Наприкінці вересня 1906 р. О. Матюшенко мав зустріч з О. М. Горьким, який прибув у Сполучені Штати за завданням ЦК РСДРП⁴. Матюшенко звернувся до Олексія Максимовича з проханням допомогти розповсюдити написані ним спогади про події на броненосці. Добре розуміючи важливість широкої пропаганди подібних мемуарів, О. М. Горький дав йому рекомендаційного листа до одного з лідерів Американської соціалістичної партії М. Хілквіта. «Подавець цього Матюшенко, матрос з «Потемкина». Ним написано автобіографію та історію повстання на «Потемкине», — говорилося,

¹ Ленін В. І. Революційна армія і революційний уряд. — Повне зібр. творів, т. 10, с. 319.

² Герасимов А. И. Красный броненосец. — Л., 1925. — 99 с.; Пономарев И. И. Герои «Потемкина». — М., 1956. — 309 с.

³ Черненко А. М., Шляхов А. Б. Участники первой русской революции в Аргентине. — Латинская Америка, 1980, № 11, с. 103—107.

⁴ Архив А. М. Горького. М., 1955, т. 5, с. 186.

зокрема, в ньому.— Чи не можна продати це якій-небудь газеті чи журналу?»⁵.

Колишній ватажок повсталих матросів вів революційну агітацію у США. Так, один з російських політемігрантів згадував: «Весь час займався він (Матюшенко.— А. Ч., О. Ш) революційною пропагандою і не рахувався з наслідками. Обравши для своїх відвідувань клуб з досить строкатим складом відвідувачів, Матюшенко вів там палкі дискусії на революційні теми. Говорив він просто, але гаряче й переконливо»⁶. У ході таких зустрічей і бесід Матюшенку поступово вдалося налагодити контакти з американськими робітниками. Однак бажання бути ближче до Росії змусило його в жовтні 1906 р. виїхати у Францію.

Незабаром після від'їзду Матюшенка залишив Нью-Йорк і С. Денисенко. Він перебрався до Монреаля. Наприкінці 1906 р. туди ж прибули ще два потьомкінці— М. Зінов'єв та П. Подружко. Прагнувши якось налагодити своє життя, вони втрюх придбали в кредит земельну ділянку в Бетлехемі, поблизу Монреаля, з будівлями, кіньми й сільськогосподарськими машинами⁷. Попервах друзі навіть одержували прибуток від свого господарства. І. С. Денисенко написав товаришам у Румунію, пропонуючи їм перебиратися до них у Канаду. Зазначаючи постійних переслідувань з боку румунських властей, потьомкінці охоче відгукнулися на запрошення. Восени 1907 р. в Канаду вирушили І. Личов, І. Спинов, Ф. Красузький та І. Пранігін. Слідом за ними збиралися їхати ще деякі матроси. 18 грудня того ж року одеська охранка на основі донесень своїх таємних агентів у Румунії повідомляла департамент поліції, що «деяка частина колишніх матросів броненосця «Князь Потемкин-Таврический» останнім часом намагається переселитися в Америку. Поштовх до цього дав матрос Денисенко, ...який прагне залучити до себе й решту збіглих матросів «Потемкина»⁸.

І. Личов та його товариші пересікли океан і добралися до Канади. Однак на час їх прибуття справи потьомкінців у Бетлехемі погіршали. За несплату в строк необхідних платежів банк відібрав у них землю. Товариство розпалося. Зінов'єв і Подружко найнялися провідниками худоби на пароплав, що здійснював рейси між Канадою й Англією. С. Денисенко подався на північ країни, в провінцію Саскачеван, де йому вдалося влаштуватися на роботу по ремонту сільськогосподарських машин.

Довго довелося шукати заробітків й І. Личову. Нарешті, його взяли на фабрику в Монреалі на край не вигідних умов. Там він на власному досвіді переконався, яких страхітливих розмірів експлуатація трудящих панувала на підприємствах США і Канади. Їх власники намагалися витиснути з праці робітників якомога більше прибутків. «...У нарядях на роботу було з точністю розраховано час на виготовлення кожної деталі,— писав у своїх спогадах І. Личов.— Невиконання завдання в строк загрожувало звільненням з заводу... У разі хвороби робітника позбавляли заробітної плати. Лікар мав право надати відпустку через хворобу на 10 днів, але тоді робітник потрапляв у списки «неповноцінних», і під час першого ж скорочення його звільняли»⁹.

Тим часом потьомкінці, які проживали в Румунії, не знаючи про справжнє становище своїх співвітчизників в Америці, прагнули виїхати

⁵ Горьковские чтения 1959—1960 гг. / Под ред. В. А. Келдыша и Б. В. Михайловского. — М., 1962, с. 11.

⁶ Герасимов А. Н. Указ. соч., с. 84.

⁷ Царский флот под Красным стягом: Документы и воспоминания. / Под ред. В. А. Плесскова и Н. Ф. Чужака. — М., 1931, с. 210.

⁸ Центр. держ. арх. Жовтневої революції (далі — ЦДАЖР) СРСР, ф. 102, ОВ, 1905, спр. 1667, арк. 112.

⁹ Лычев И. А. Потемкинцы. — М., 1965, с. 169.

за океан. Влітку 1908 р. до Канади прибули І. Шестидесятий та Я. Перепадя, а через три роки — ще більше двадцяти колишніх матросів з броненосця «Потемкин»¹⁰.

Таким чином, до 1912 р. в США і Канаді налічувалося, за нашими підрахунками, близько 40 потьомкінців. Переважна їх більшість тяжко переносила вимушену «бездіяльність» і рвалася назад на батьківщину. Так, С. Денисенко в одному з листів з гіркотою писав: «Бачу я тепер, що краще померти за святу справу народу, ніж жити в чужій стороні й працювати на проклятого буржуя... Як тільки заробимо гроші, сформуємо військову дружину й будемо на батьківщині бити проклятих народних кровопивців»¹¹. Проте в тих умовах усе це було нездійсненним. Це розуміла більшість потьомкінців, що проживали в Північній Америці. Тому вони активно включалися там у революційний робітничий рух.

З 1908 р. матроси першого корабля революції регулярно відзначали день міжнародної солідарності трудящих — Перше травня¹². Про те, як це відбувалося, розповів у своїх спогадах І. Личов. «На початку 1908 р. ми почали посилено готуватися до свята Першого травня, — писав він. — Ми сподівалися, що в Канаді, яка мала славу «вільної» країни, нам вдасться відсвяткувати цей день як слід. Розучували революційні пісні, готували плакати, прапор... Ввечері на мітингу зібралося багато людей. Все йшло добропристойно і спокійно. Всі з великою увагою слухали революційні промови ораторів. Вибравши зручний момент, ми (потьомкінці. — А. Ч., О. Ш.) пробралися в саму гущу мітингу і, розгорнувши свій прапор та плакати, підняли їх над головами. Статечна урочистість мітингу миттю виявилася порушеною. Поліція ринулася в натовп, пробиваючися до нас. Піднявся шум, почалася бійка. Дубинки поліцейських лунко застукали по головах і спинах... Це було наше перше «бойове хрещення» в країні пресловутої свободи»¹³. Пліч-о-пліч з робітниками Сполучених Штатів і Канади матроси першого корабля революції боролися проти капіталістичного рабства, проти експлуатації трудящих, що дедалі більше посилювалася.

Потьомкінець С. Токарев прибув у США в 1909 р. і поступив машиністом на торговельне судно. Незабаром він став членом американської профспілкової організації «Індустріальні робітники світу»¹⁴. Діяльність цього профоб'єднання по керівництву страйковою боротьбою трудящих в той час ще мала революційний характер. С. Токарев був учасником багатьох виступів американського пролетаріату.

Діяльну участь у страйках канадських робітників брав також Я. Перепадя¹⁵. Незважаючи на реальну загрозу втратити роботу, він лишався вірним революційному обов'язку, відстоюючи інтереси експлуатованих.

Потьомкінці активно виступали проти пануючої в Сполучених Штатах расової дискримінації, нерівності в оплаті жіночої і чоловічої праці. Зокрема, в Брукліні самовіддано боролися проти цих потворних явищ І. Личов. Він неодноразово виступав за проведення страйків на захист прав пригноблених. Однак опортуністично настроєні лідери Американської соціалістичної партії саботували його пропозиції.

Активно пропагували потьомкінці в Америці ідеї російської революції. Вони доклали значних зусиль до того, щоб налагодити постачан-

¹⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, ОВ, 1905, спр. 1667, арк. 211.

¹¹ Цит. за кн.: Муратов Х. И. Революционное движение в русской армии в 1905—1907 гг. — М., 1955, с. 164.

¹² Комс. правда, 1981, 1 янв.

¹³ Лычев И. А. Указ. соч., с. 172, 173.

¹⁴ Революционное движение в Черноморском флоте в 1905—1907 гг.: Воспоминания и письма. / Под ред. П. М. Богачева. — М., 1956, с. 66.

¹⁵ Рад. Україна, 1965, 27 черв.

ня революційної літератури на цей континент. Врешті-решт їм вдалося встановити зв'язки з Закордонним бюро ЦК РСДРП у Швейцарії. В результаті «...до нас,— писав І. Личов,— почали надходити політичні видання з Женев»¹⁶. Використовуючи їх, учасники повстання на «Потемкине» розгорнули агітаційну роботу серед переселенців з європейських країн. Так, І. Шестидесятий, який проживав у канадському місті Калгарі, проводив бесіди революційного змісту серед емігрантів з Англії, Франції, Швеції та Норвегії. Він розповідав їм про події на революційному броненосці, про боротьбу російських робітників і селян проти самодержавства¹⁷. За його ініціативою переселенці спорудили клуб, в якому відбувалися збори. Їх учасники обговорювали політичне становище у США, Канаді, європейських країнах.

Велику роботу проводили потьомкінці й серед емігрантів з Росії. Після поразки революції 1905—1907 рр. їх поява в Сполучених Штатах і Канаді стала масовою.

Представники еміграції мали різні політичні погляди. Тому дуже важливо було налагодити в їх середовищі постійну і дійову революційну агітацію. Значну роль у цій справі відіграли російські відділи, створені при Американській соціалістичній партії. Одним із засновників нью-йоркського відділу був, зокрема, І. Личов. Протягом півроку він виконував у ньому обов'язки секретаря, а потім став постійним членом його бюро. «Наш відділ,— згадував Личов,— проводив агітаційно-пропагандистську роботу серед російських емігрантів, організував ряд гуртків і шкіл, де викладалися політекономія, теорія професійного руху й англійська мова»¹⁸.

І. Личов та інші більшовики вели непримиренну боротьбу за вплив на маси проти меншовиків, які входили до складу російського соціал-демократичного відділу. Предметами суперечок були питання про владу, форми виступів проти самодержавства, про союзників пролетаріату. Особливого напруження ця боротьба досягла в 1916 р. «Соціал-демократична газета «Новый мир»,— зазначав у своїх спогадах І. Личов,— до того часу перебувала під впливом меншовиків. Після енергійної боротьби ми відібрали «Новый мир» у меншовиків і створили свою більшовицьку редколегію»¹⁹. З того часу друкований орган російського відділу дотримувався у своїй діяльності ленінської політичної лінії. Зокрема, це стосувалося й питання про ставлення до війни. Потьомкінці виступали активними противниками розв'язаної імперіалістами бойни. Незважаючи на категоричну заборону властей, вони вели серед американських робітників та російських емігрантів негальну антивоєнну пропаганду. Учасники повстання на «Потемкине» прагнули переконати в безглуздість війни і моряків царського флоту, які прибували в Сполучені Штати для прийому військових кораблів, закликаючи їх повернути зброю проти «своїх» капіталістів та поміщиків.

Потьомкінці добре розуміли також важливість революціонування російського селянства. Перебуваючи за тисячі кілометрів від Росії, вони пересилали на батьківщину листівки, прокламації й листи революційного змісту. Значний інтерес щодо цього становить лист І. Личова до жителів с. Нові Костичі Самарської губернії, відправлений 20 листопада 1910 р. з Монреаля. Його автор аргументовано доводив брехливість царського маніфесту 17 жовтня, викривав конституційні ілюзії селянства. «А від Думи ви даремне чекаєте манти,— відзначав він,— вона не здатна нічого дати країні, бо йде вона по слідах міністрів, які змушують її танцювати під свою дудку...»²⁰. В цьому ж

¹⁶ Лычев И. А. Указ. соч., с. 171.

¹⁷ Пономарев П. И. Указ. соч., с. 191.

¹⁸ Лычев И. А. Указ. соч., с. 171.

¹⁹ Там же, с. 176.

²⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, ОВ, спр. 1667, арк. 133зв.

листі І. Личов викривав і класову суть релігії, її функції в експлуаторському суспільстві. «Я вбачаю у релігії,— писав він,— силу і міць, однак не для тих, хто молиться і упокорює себе, сподіваючись потрапити в царство небесне, а для тих вона сила, у кого в руках вся ця слухняна отара забитих, напівголодних, темних людей». Автор листа висловлював надію на те, що не завжди «...народ буде мовчати і дозволити сміятися із себе»²¹.

Політична діяльність учасників повстання на броненосці «Потемкин» різко активізувалася після одержання ними звістки про повалення царського самодержавства у Росії в лютому 1917 р. Вона викликала, за словами І. Личова, «бурю захоплення і радості в колонії». Встановивши зв'язок з основними групами російських емігрантів у США й Канаді, згадував він, «ми негайно розгорнули активну роботу, організували ряд мітингів, на яких виступало багато більшовиків... Мітинги і демонстрації відбувалися безперервно»²². Поряд з пропагандистською та агітаційною діяльністю потьомкінці займалися підготовкою до масового організованого виїзду російських емігрантів на батьківщину. У США почав діяти спеціальний комітет, безпосереднім завданням якого була організація їх відправки. До його складу ввійшли представники від усіх партій, у тому числі І. Личов від більшовиків. Завдяки енергійним діям цього комітету протягом літа — осені 1917 р. багатьом росіянам, зокрема й потьомкінцям, вдалося повернутися на батьківщину.

Значна кількість учасників повстання на броненосці проживала в 1905—1908 рр. у Південній Америці. Переважна їх більшість зосередилася в Аргентині. Про них відомо з листа російського політемігранта З. К. Арборе, відправленого в 1906 р. матросам Чорноморського флоту. «Чоловік тридцять потьомкінців,— писав, зокрема, автор листа,— виїхало в Південну Америку, в Аргентинську республіку; пишуть, що жити тяжко...»²³.

У 1908 р. до Аргентини прибули ще 32 матроси броненосця «Потемкин»²⁴. В той час у країні почалася економічна криза. Щоб мати більше шансів влаштуватися на роботу, потьомкінці розділилися на кілька груп. 8 чол. лишилися в Буенос-Айресі. Поліцейські власті столиці ставилися до них насторожено, постійно чекаючи з їхнього боку якихось революційних дій. І, справді, незабаром потьомкінці стали учасниками великої антивоєнної демонстрації на площі Сан-Мартін. Разом з місцевими трудящими вони «...йшли в колоні,— згадував матрос З. Гордієнко,— й співали російською мовою: «Дети народов закованы в цепи». Іспанською мовою ми кричали «Бахо ла гера!» («Геть війну!»). Активність російських матросів привернула увагу поліції, яка тут же кинулася їх ловити. Одного з потьомкінців було заарештовано, іншим вдалося сховатися в натовпі»²⁵.

Революційні моряки поступово зав'язали дружні контакти з робітниками аргентинської столиці. Однак різномовність і різномірність іммігрантів, відмінності в ідеології ускладнювали їх організацію, заважали спільній боротьбі за свої права. На це звертав увагу потьомкінець О. Самойленко в своєму листі від 1 лютого 1909 р.: «Експлуатація тут більша, ніж у Росії,— писав він,— народ, який прибуває з різних країн, зовсім темний... Глянеш на республіку й на народ, серце мимоволі кров'ю обливається, подумаєш, коли цей народ скине свою полуду з очей? Партії тут зовсім безсильні...»²⁶.

²¹ Там же, арк. 134зв.

²² Лычев И. А. Указ. соч., с. 176.

²³ Цит. за кн.: Муратов Х. И. Указ. соч., с. 164.

²⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, ОБ, 1905, спр. 1667, арк. 114зв.

²⁵ Записано зі слів потьомкінця З. П. Гордієнка в 1962 р. (помер у 1963 р.).

²⁶ Матросы-потемкинцы в эмиграции. — Каторга и ссылка, 1927, № 8, с. 150.

Однак і в таких умовах матроси броненосця «Потемкин» прагнули проводити серед трудящих країни революційну агітацію. Вони розповідали робітникам і селянам про російську революцію, про боротьбу народу своєї батьківщини проти царизму. В результаті таких бесід зростала класова свідомість місцевих робітників і водночас посилювалася ворожість до потьомкінців з боку власників підприємств. Заводчики й фабриканти Аргентини, як і царської Росії чи Румунії, аж ніяк не симпатизували свідомим робітникам. Слава «небезпечних пропагандистів», що закріпилася за багатьма учасниками повстання, зачиняла перед ними ворота підприємств. Однак вони не падали духом. Почуття дружби й колективізму допомагали їм долати труднощі.

Потьомкінці, які проживали в Аргентині, підтримували тісні зв'язки з російськими революційними організаціями в інших країнах. У листах, що вони їх писали до Румунії й Англії, повідомлялося про намір створити власну бібліотеку. Так, С. Рот у листі від 19 жовтня 1910 р. писав: «Буду дуже просити вас присилати щось гарне (мається на увазі якась російська газета.— А. Ч., О. Ш.), щоб я хоч знав, у якому настрої Росія і яка сила в народі»²⁷. Потьомкінці листувалися також з матросами, які продовжували служити на Чорноморському флоті²⁸. Вони не втрачали віри в прийдешню перемогу революції й закликали співвітчизників підніматися на боротьбу проти самодержавства. «Чекаємо з нетерпінням поїздки в Росію»²⁹,— писали вони своїм друзям. Бажання багатьох з них здійснилося, вони повернулися на батьківщину.

Отже, беручи участь у страйковому русі американського пролетаріату, в революційній агітації та пропаганді серед американських трудящих, потьомкінці тим самим зміцнювали інтернаціональну солідарність російського й міжнародного робітничого класу, підносили авторитет народів Росії, які боролися за свободу, проти царського самодержавства.

А. М. ЧЕРНЕНКО (Дніпропетровськ),
О. Б. ШЛЯХОВ (Дніпропетровськ)

²⁷ Там же, с. 152.

²⁸ Там же.

²⁹ К пребыванию потемкинцев в эмиграции. — Исторический архив, 1955, № 3, с. 135.

90-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ М. О. ЩОРСА

Серед героїв, які внесли вклад у перемогу над об'єднаними силами внутрішньої і зовнішньої контрреволюції в період громадянської війни та іноземної інтервенції, чільне місце належить М. О. Щорсу — одному з організаторів і командирів перших частин Червоної Армії на Україні. В історичній літературі широко висвітлено його життя і діяльність¹.

Микола Олександрович Щорс народився 6 червня (25 травня) 1895 р. в селищі Сновськ Городнянського повіту Чернігівської губернії (нині м. Щорс Щорського району Чернігівської області) в сім'ї залізничного робітника-машиніста. Коли Миколі було 9 років, померла мати, сім'я жила в постійних нестатках. Після навчання в Сновській церковно-приходській школі юнак поступив у Київську військово-фельдшерську школу, закінчивши яку в 1914 р., отримав призначення в Віленський військовий округ. З самого початку імперіалістичної війни він — у ді-

¹ М. О. Щорс. (Статті і спогади про М. О. Щорса). — Партвидав ЦК КП(б)У, 1935. — 109 с.; Васильчиков В. С. Начдив Щорс. (Боевой путь). — М., 1957. — 119 с.; Ісакович В. М. Микола Щорс. Короткий історико-біографічний нарис. — К., 1957. — 103 с.; Герасимов Е. Повесть о Щорсе. — М., 1960. — 259 с.; Карпенко В. Щорс. — М., 1974. — 224 с. та інші.

ючій армії. У 1916 р. Микола Олександрович закінчив у Полтаві школу прапорщиків і знову його відправили на фронт. Він був хоробрим і здібним офіцером, за бойові заслуги йому присвоїли звання підпоручика. Під час бойових операцій М. О. Щорса тяжко поранили і за станом здоров'я демобілізували з армії. На початку 1918 р. він повернувся додому, в Сновськ.

Війна, яка до крайніх меж загострила основні суперечності в країні, виявила гнилість і реакційність російського царизму і капіталізму, прискорила визрівання буржуазно-демократичної і соціалістичної революцій, глибоко закарбувалася в пам'яті Щорса, стала суворою школою політичного виховання. Вирішальний революціонізуючий вплив справила на нього перемога Великого Жовтня та боротьба трудящих України за встановлення Радянської влади. Микола Олександрович став на бік революційних мас, включився в боротьбу за захист соціалістичних завоювань. У 1918 р. він вступив в ряди більшовицької партії.

Бойовий шлях у лавах Червоної Армії М. О. Щорс почав навесні 1918 р. У березні він сформував з робітників-залізничників ст. Сновськ червоногвардійський загін, який, об'єднавшись з червоногвардійцями містечка Семенівка, налічував 400 бійців, мав кінну розвідку і кулеметну бригаду². Червоногвардійці-семенівці під керівництвом М. О. Щорса завдавали ворогу відчутних ударів, популярність загону зростала, до нього вливалися нові бійці. Однак, маючи величезну перевагу у військовій силі, австро-німецькі окупанти у квітні 1918 р. захопили майже всю Україну, реставрували там буржуазно-поміщицький лад і встановили режим кривавого терору. Семенівський загін змушений був відійти на ст. Унечу до кордонів Радянської Росії і, щоб не дати німцям підстав для зриву Брестського миру, припинив збройну боротьбу. Частина бійців повернулася на Україну, решта, в тому числі й М. О. Щорс, залишились на території Радянської Росії, щоб у сприятливий момент з новими силами почати боротьбу проти австро-німецьких окупантів та їх буржуазно-націоналістичних прислужників.

У вересні 1918 р. під керівництвом більшовицьких організацій у нейтральній зоні розпочалося формування двох повстанських дивізій, які відіграли значну роль у визволенні України. Активну участь у створенні червоноармійських частин брав М. О. Щорс. Він був призначений командиром 1-го Українського (Богунського) радянського полку. Микола Олександрович особливо дбав про організацію військового навчання, приділяв увагу політичному вихованню бійців і командирів, зміцненню дисципліни. В результаті Богунський полк став одним з найорганізованіших і боєздатніших військових підрозділів. Наприкінці жовтня 1918 р. в його складі було 1,5 тис. піхотинців, сотня кавалеристів і дві гармати³.

М. О. Щорс надавав великого значення революційній пропаганді серед солдатів німецької армії, братанню з ними. Про перші успіхи в цій справі 13 листопада 1918 р. він телеграфував В. І. Леніну з Унечі. У телеграмі говорилося, що 12 листопада в Богунський полк з червоним прапором прибула делегація від двох німецьких полків. Делегацію урочисто зустріли, відбувся мітинг, після чого делегація разом з богунцями взяла участь у маніфестації за демаркаційною лінією в селах Ліщичі і Кустичі-Брянново, звідки прибули представники німецьких частин⁴. В той же день в с. Ліщичі відбулося спільне засідання Ради солдатських депутатів одного з німецьких полків разом з делегацією богунців, учасники його надіслали В. І. Леніну привітальну телеграму⁵.

² Ісакович В. М. Назв. праця, с. 14.

³ Українська РСР в період громадянської війни (1917—1920 рр.). В 3-х томах. К., 1968, т. 2, с. 30.

⁴ Там же, с. 15.

⁵ Владимир Ильич Ленин. Биограф. хроника. М., 1975, т. 6, с. 221.

Володимир Ілліч схвалив почин братання з революційними солдатами Німеччини⁶.

Здібності молодого командира богунців яскраво виявилися в боях радянських військ проти австро-німецьких окупантів та їх пособників — гайдамаків і петлюрівців — наприкінці листопада 1918 — початку 1919 рр. Полк, а згодом бригада (крім Богунського до її складу було включено Тарашанський полк), наступаючи в групі військ київського напрямку, успішно громили іноземних інтервентів і внутрішню контрреволюцію, звільняючи від них міста і села Чернігівської і Київської губерній. Особливо відзначилися полки бригади Щорса в боях за визволення Києва на початку лютого 1919 р. 5 лютого богунці і тарашанці вступили в Київ. За мужність і відвагу, виявлені в цих боях, постановою Радянського уряду України їм були вручені почесні революційні прапори і навіть закріплені за ними їх назви. Командири полків — М. О. Щорс і В. Н. Боженко за вміле керівництво і особисту мужність були нагороджені почесною золотою зброєю⁷.

Після визволення Києва М. О. Щорс був призначений його командантом. За короткий строк у місті було наведено революційний порядок, воно було очищене від петлюрівських банд, кримінальних елементів, що грабували населення, були вжиті перші заходи по налагодженню міського господарства, роботи підприємств і організацій. З середини лютого М. О. Щорс знову повів свою бригаду далі — на захід, звільняючи від петлюрівців міста і села Правобережної України.

6 березня 1919 р. М. О. Щорса призначили начальником 1-ої Української радянської дивізії, в якій налічувалося близько 13 тис. бійців⁸. Визволивши Козятин, Бердичів і Житомир дивізія отримала наказ розколоти петлюрівський фронт на дві частини, роз'єднати уманське від житомирського угруповання ворога, щоб порізно розгромити їх. Начальник дивізії розробив детальний план операції. Вона була блискуче проведена. 18 березня були визволені Вінниця, 20 — Жмеринка⁹.

В той час як основні сили київської групи радянських військ перебували на жмеринському і вапнярському напрямках, петлюрівці, зосередивши значні сили, вирішили завдати несподіваного удару через Коростень — Бердичів, щоб захопити Київ. Радянське командування перекинуло на захист Києва частину військ 1-ої Української дивізії з району Вінниця — Жмеринка, які, підтримані загонами київських робітників, розгромили петлюрівців і ліквідували загрозу Києву з боку Коростеня. Одночасно бійці дивізії успішно вели бойові операції також в районі Житомира і Бердичева. М. О. Щорс був призначений начальником бердичевської бойової дільниці. В результаті запеклих боїв петлюрівці були розбиті. Протягом квітня — травня 1919 р. радянські війська визволили майже всю територію Правобережної України, дивізія М. О. Щорса вийшла до західних кордонів республіки.

Успіхи дивізії значною мірою були обумовлені невтомною бойовою, організаторською і виховною діяльністю М. О. Щорса. Він приділяв велику увагу підготовці командних кадрів з робітників і селян. Микола Олександрович організував дивізійну школу червоних командирів¹⁰. 6 червня 1919 р. газета «Волинський комуніст» надрукувала оголошення про відкриття в Житомирі такої школи. До неї приймали бійців 1-ої Української радянської дивізії, інших частин Червоної Армії, а також добровольців з цивільного населення. У червні 1919 р.

⁶ Ленін В. І. Телеграма голові Унечської організації РКП(б) Іванову. — Повне зібр. творів, т. 50, с. 205—206; Телеграма Орловському губкомові РКП(б). — Там же, с. 206; Володимир Ільич Ленін. Біогр. хроніка, т. 6, с. 268.

⁷ Українська РСР в період громадянської війни, т. 2, с. 82.

⁸ Герасимов Є. Микола Щорс. — К., 1955, с. 64.

⁹ Українська РСР в період громадянської війни, т. 2, с. 96.

¹⁰ Герасимов Е. Повесть о Щорсе, с. 234.

300 курсантів школи приступили до навчання. М. О. Щорс піклувався про організацію військового навчання, політичного виховання курсантів, поліпшення матеріальних і побутових умов їх життя. Вища військова інспекція, проінспектувавши дивізію, в тому числі школу червоних командирів, висловила М. О. Щорсу подяку за зразкову постановку справи¹¹. Вихованці школи згодом примножили славу щорсівської дивізії.

Значну увагу приділяв М. О. Щорс політичному вихованню бійців і командирів. Він виступав на мітингах, проводив бесіди, дбав про забезпечення червоноармійців політичною літературою, про видання і розповсюдження дивізійної газети «Красная правда». Спочатку вона друкувалася в Києві, але через нестачу матеріально-технічних засобів, виходила нерегулярно, були труднощі з доставкою. Після того, як в одному з боїв у петлюрівців було відбито вагон з друкарнею і передано в розпорядження політвідділу дивізії, газета почала виходити регулярно тиражем 15 тис. примірників. За життя М. О. Щорса вийшло 57 номерів «Красной правды»¹².

Влітку 1919 р. становище Країни Рад погіршилось. Імперіалісти Антанти головну увагу зосередили на поданні допомоги білогвардійським військам Денікіна, які вели бої проти Червоної Армії на Півдні. Над країною нависла смертельна загроза. Південний фронт став вирішальним. Туди було кинуті основні сили радянських військ. Згідно плану командування Червоної Армії на цю ділянку фронту планувалося направити дивізію М. О. Щорса. Здійснити її перебазування не вдалося, оскільки якраз у розпал боїв з денікінцями на Україні, які рвалися на північ, з заходу в напрямі Києва, розпочали новий наступ петлюрівці.

У ті дні надзвичайну витримку і масовий героїзм проявили бійці і командири XII-ої армії і особливо її 44-ої стрілецької дивізії, які прийняли головний тягар боротьби. 15 серпня 1919 р. Перша Українська дивізія і 44-а стрілецька дивізія були зведені в одну. Командиром був призначений М. О. Щорс¹³. Радянське командування поставило перед ним завдання відстояти залізничний Коростеньський вузол, який забезпечував зв'язок частин української радянської армії з РСФРР по залізничній лінії Коростень — Гомель¹⁴. Від виконання цього завдання залежала також доля військ української ділянки Південного фронту, що билися на південь від Києва та в районі станції Знам'янка і з боями пробивалися з оточення в район Житомира.

Майже повністю відрізана ворогами від інших частин Червоної Армії 44-а дивізія вела запеклі бої, героїчно стримуючи чисельно переважачого ворога. М. О. Щорс увів у бій усі свої резерви, навіть курсантів школи червоних командирів. Подаючи бійцям особистий приклад мужності і відваги, він з'являвся там, де було найнебезпечніше. 30 серпня 1919 р. начдив виїхав у с. Білошинці, де перебував штаб Богунського полку, і під час огляду передових позицій був убитий ворожею кулею. Так, на бойовому посту загинув смертю героя М. О. Щорс. Оскільки майже вся Україна була тимчасово окупована денікінцями і петлюрівцями, траурний поїзд з тілом М. О. Щорса, проїхавши майже через увесь Південний фронт, прибув у м. Куйбишев, де його й поховали.

Звістка про смерть улюбленого командира облетіла батальйони богунців, таращанців і новгород-сіверців. Горе подвоїло їх сили. Вони кинулися в атаку, ворога було розбито і відкинуто, дивізія виконала наказ — відстояла Коростеньський плацдарм. Після цього вона була передислокована на чернігівську ділянку Південного фронту, брала

¹¹ М. О. Щорс. (Статті і спогади про М. О. Щорса), с. 35.

¹² Ісакович В. М. Назв. праця, с. 80.

¹³ Українська РСР в період громадянської війни, т. 2, с. 337.

¹⁴ Левенко А. Микола Щорс. — К., 1948, с. 46.

участь у розгромі Денікіна, потім білополяків, а в 1921 р.— у ліквідації махновських і петлюрівських банд.

М. О. Щорс був талановитим командиром, безстрашним бійцем і разом з тим простою, чуйною людиною. Він користувався довір'ям, великою повагою і любов'ю командирів, рядових бійців. Після визволення Чернігова солдати однієї з рот на загальних зборах вручили йому червону стрічку з написом «За хоробрість товаришу Щорсу. Від товаришів червоноармійців 8 роти. 12-го січня 1919 р.»¹⁵. Як відзначав командуючий Українським фронтом В. О. Антонов-Овсієнко, червоноармійці любили Щорса за «турботливість і хоробрість, а командири поважали за тямущість, ясність і винахідливість»¹⁶.

Створені М. О. Щорсом полки примножили свою бойову славу в грізні роки Великої Вітчизняної війни. Разом з іншими частинами Червоної Армії вони самовіддано і мужньо билися на вулицях легендарного Сталінграда. За доблесть, виявлену в боях за Сталінград, Богунський, Донецький і Таращанський полки дивізії імені Щорса отримали найменування гвардійських¹⁷. У 1945 р. вони брали участь у штурмі Берліна. Ім'я Щорса в роки війни з честю носили десятки партизанських загонів, які громили ненависного ворога в тилу, наближаючи день великої Перемоги.

Наш народ свято шанує пам'ять самовідданих борців за свободу і щастя трудящих. Пам'ять М. О. Щорса увічнена присвоєнням його імені населеним пунктам, площам, вулицям, колгоспам, підприємствам, театрам, школам, музеям та іншим закладам. Місто Сновськ у 1935 р. перейменовано в місто Щорс, а Сновський район — у Щорський, с. Білошинці, під яким загинув Щорс — в Щорсовку. На батьківщині начдива організовано меморіальний музей. У столиці Радянської України — Києві, а також у містах Куйбишеві, Коростені, Щорс, в с. Щорсовка встановлено пам'ятники М. О. Щорсу. Народ увічнив його пам'ять у піснях і легендах, в творах письменників і кінематографістів, композиторів, поетів, художників і скульпторів.

І. Л. ГОШУЛЯК (Київ)

¹⁵ Антонов-Овсеєнко В. Записки о гражданской войне. — М., 1932, т. 3, с. 158.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Ильбитенко К. И. Николай Александрович Щорс. — М., 1953, с. 13.

ДОКУМЕНТИ ПРО В. І. ЛЕНІНА В ОДЕСЬКИХ АРХІВАХ

Усе, що пов'язане з ім'ям В. І. Леніна, надзвичайно дороге для всіх радянських людей. Тому кожний ленінський документ чи згадка про будь-який факт його життя і діяльності безумовно являють собою велику цінність.

Даний огляд присвячений документам і матеріалам, що зберігаються в партійному архіві Одеського обкому Компартії України та в Одеському обласному держархіві і пов'язані з іменем В. І. Леніна.

У місцевому партійному архіві, зокрема, знайдено лист (машинно-писна копія), яким підтверджується «циркулярна телеграма губвиконкомом та губпродкомом за підписом В. І. Леніна і заступника наркомпроду Брюханова № 251/т...». Далі наводиться текст телеграми. А нижче: «Цей циркуляр підтверджується ЦК КП (б)У до неухильного виконання. Секретар ЦК КП(б)У». Лист був одержаний Одеським губкомом КП(б)У 25 серпня 1921 р.¹

Цей документ відноситься до періоду найбільш інтенсивної діяльності ЦК РКП(б) і Радянського уряду, особисто В. І. Леніна у боротьбі з голодом, що охопив багато губерній Росії. Так, в 11-му томі Біографічної хроніки В. І. Леніна повідомляється, що протягом серпня 1921 р. ЦК РКП(б) і РПО 18 разів розглядали питання щодо боротьби з голодом, організації постачання населення продовольством, закупок його за кордоном. Понад 100 фактів, відзначених у Біографічній хроніці, засвідчують особисту участь В. І. Леніна в цій роботі².

Цікавим є також інший документ — наказ командуючого «всіма збройними силами України і в Криму» № 1337 від 30 вересня 1921 р., в якому говориться: «При цьому повідомляється для керівництва й виконання постанова Ради Праці та Оборони від 21 вересня ц/р.» Далі наводиться текст цього документу, підписаний головою РПО В. І. Леніним. У Біографічній хроніці написано: «Вересень... Ленін підписує проекти постанов РПО: ...про забезпечення охорони продовольчих вантажів у заготконторах і підсобних при них пунктах від пограбування бандитами»³. Саме цю постанову включено до тексту вищезгаданого наказу⁴. Слід додати, що цей документ було надіслано оргінстрвідділом ЦК КП(б)У всім губкомом КП(б)У 18 жовтня 1921 р. (вхідний № 2895). На ньому є резолюція секретаря Одеського губкому: «Передрукувати всім повітовим парткомом. 3 листопада».

Отже, ці два документа, оригінали яких підписано В. І. Леніним, за формою являють собою «документ у документі» і підтверджуються іншими джерелами. В обох випадках тексти склалися в ЦК КП(б)У для розсилання у партійні комітети на місцях. Ми маємо справу, на жаль, не з оригіналами, а з копіями, однак немає сумніву щодо їх достовірності.

В партархіві Одеського обкому партії зберігаються два документи, які засвідчують високі почуття робітників і селян до вождя революції. Перший — це привітання «розширеного пленуму Балтського повітового виконкому разом з правлінням Спілок, Фабзавкомами і Комслужбами від 17 жовтня 1922 р.» У тексті телеграми говорилося, зокрема: «Балт-

¹ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 194, арк. 62.

² Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника: В 12-ти т. М., 1980, т. 11, с. 135—267.

³ Там же, с. 370.

⁴ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 196, арк. 119.

ські робітники, поділяючи спільну радість усіх робітників і селян з приводу одужання нашого Ілліча, сподіваються, що під твоїм керівництвом, дорогий учитель і вождь, робітничий клас доб'ється тих завдань, які він поставив собі у жовтні (1917 р.— Авт.)»⁵.

У другому документі, датованому 18 грудня 1923 р., говориться: «II-й Чорноморський з'їзд водників, що зібрався в Одесі, привітає дорогого нам Ілліча, вождя світової революції, і сподівається, що у момент величезного напруження сил у боротьбі пролетаріату з капіталістами Заходу, Ілліч знову встане на чолі керованого ним пролетаріату в його боротьбі за завоювання комунізму в усьому світі»⁶. Тексти обох цих документів відсутні у відомих збірниках привітань трудящих України В. І. Леніну⁷.

Смерть Володимира Ілліча глибоко вразила трудящих усієї країни. У фондах партархіву Одеського обкому Компартії України зберігаються документи, що свідчать про глибоку скорботу трудящих Одеси з приводу смерті вождя, їх величезне прагнення, як і всіх радянських людей, згуртувавшись навколо Комуністичної партії, продовжувати справу великого Леніна. Так, у протоколі № 2 засідання Одеської губернської комісії незаможних селян від 31 січня 1924 р. говорилося: «І. Про практичні заходи щодо увічнення пам'яті Леніна серед незаможного селянства. Ухвалили: а) створити ленінську касу взаємодопомоги робітників і селян (для підтримки трудящих); б) створити у кожному окрузі зразковий колектив — комуну ім. Леніна; в) створити сільськогосподарські школи ім. Леніна у великих центрах; г) у сільськогосподарському інституті для дітей робітників і селян (встановити.— Авт.) 6 стипендій ім. Леніна... Враховуючи, що т. Леніна ще за життя було обрано почесним героєм-незаможником у багатьох селах Одещини, просити губернський партійний комітет затвердити перейменування Одеської губернської організації незаможних селян у Ленінську губернську організацію незаможних селян. Провести кампанію серед селян по увічненню пам'яті Ілліча шляхом організації гуртків вивчення ленінізму і наближення організації незаможних селян до ленінської Комуністичної партії»⁸.

30 січня 1924 р. Одеський губком повідомляв у ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У: «... сильно виявляється щира скорбота, тяжка журба і пригніченість у незаможників. Є сотні постанов про увічнення пам'яті Леніна шляхом спорудження пам'ятників і т. д., що надходять з усіх сіл»⁹.

Одеський губком підтримав ініціативу трудових колективів незаможників. У своєму рішенні бюро губкому відзначило, що «необхідно заснувати спеціальний фонд ім. Леніна в сумі 3 тис. крб. для довгострокового кредитування колективів (безпроцентного) незаможників... сільськогосподарському банку... випустити спеціальні іменні 5 тисяч селянських паїв ім. Леніна (з портретом Леніна) для безкоштовного розподілення серед незаможного селянства та інвалідів громадянської війни (за рахунок прибутків минулого року)». Колективам промислових підприємств Одеси рекомендувалося взяти шефство над незаможниками Одещини¹⁰.

Губком також рекомендував Одеському сільськогосподарському інституту кошти з фонду ім. Леніна використати для створення «кафедри колективізації й кооперації (кабінети, обладнання). Кафедра має готувати кваліфікованих працівників — організаторів впроваджен-

⁵ Там же, стр. 414, арк. 58.

⁶ Там же, стр. 689, арк. 26 зв.

⁷ Трудящиеся Украины В. И. Ленину: Сб. документов.— Киев, 1960, 372 с.; В. І. Ленін і український народ: Зб. документів.— К., 1970, 931 с.; Дорогой созидания: Соц. стр-во на Одещине: Документы и материалы (1921—1941).— Одесса, 1981.—319 с.

⁸ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 125, арк. 2—3.

⁹ Там же, стр. 69, арк. 4.

¹⁰ Там же, ф. 3, оп. 1, спр. 859, арк. 51.

ня у життя заповітів Леніна про усупільнення сільського господарства, допомогу бідності». З кожного округу на навчання в Одеський сільськогосподарський інститут направлялися по 4 стипендіати фонду ім. Леніна¹¹.

Спеціальне рішення про увічнення пам'яті В. І. Леніна прийняло бюро Одеського окружного комітету КП(б)У (2 лютого 1924 р., протокол № 8). В ньому, зокрема, говорилося про організацію сільськогосподарських гуртків ім. Леніна та культосвітгуртків, про вишукування коштів для створення в окрузі фонду кредитування незаможних господарств ім. Леніна¹².

Всюди проводилися заходи по увічненню пам'яті В. І. Леніна. Так, в Іллічевському районі Одеси до 12 лютого 1924 р. на заводах ім. Петровського, ім. Старостіна, ім. Січневого повстання, на джутовій фабриці було встановлено бюсти В. І. Леніна; робітники трамвайного депо спорудили тимчасовий пам'ятник вождю у сквері на Водопровідній вулиці, обладнали спеціальний агіттрамвай, заснували стипендію ім. Леніна в політехнічному інституті для своїх посланців — молодих робітників. На загальних зборах було прийнято рішення про перейменування Рішельєвського депо в депо ім. Леніна¹³.

Характерним документом того часу є постанова безпартійної селянської конференції Демидівського району Одеського округу, що проходила 25 лютого 1924 р. «Заслухавши доповідь про ліквідацію неписьменності, — говорилося у постанові, — конференція вважає, що заповіт дорогого нашого учителя В. І. Леніна «жодного неписьменного на Радянській землі» є першочерговим завданням, що стоїть перед населенням району... Конференція пропонує всьому трудовому селянству дружним відвідуванням шкіл лікнепу викоренити останнє ганебне тавро старого ладу — неписьменність»¹⁴.

Великою була любов трудящих до В. І. Леніна. З його ім'ям вони боролися і перемагали, успішно будували соціалістичне суспільство. Про це, зокрема, свідчать документи, що відклалися у фонді Одеського районного комітету союзу робітників морського транспорту. Вони зберігаються в Одеському обласному держархіві (ф. Р-822). Матеріали фонду охоплюють в основному 1924 р. — рік смерті В. І. Леніна. Це головним чином оригінали (рукописи й машинописні) протоколів загальних зборів екіпажів суден Чорноморського морського пароплавства*, рейсові донесення профспілкових уповноважених на суднах, протоколи зборів робітників чорноморських портів, комсомольських осередків тощо.

За ініціативою екіпажів ряд суден морського флоту було перейменовано — їм було присвоєно ім'я В. І. Леніна. Посилився інтерес моряків до вивчення життя і діяльності В. І. Леніна. Так, у протоколі загальних зборів екіпажів пароплавів «Чатир-Даг» і «Ельбрус» від 7 листопада 1924 р. першим на порядку денному стоїть питання: «Заслухати доповідь «Життя і праця Володимира Ілліча Леніна». У прийнятій резолюції говорилося: «...Суворо й неухильно проводити у життя ідеї й заповіти Ілліча шляхом вивчення його спадщини, залишеної нам»¹⁵. У багатьох документах зазначеного фонду відзначається глибокий інтерес моряків до ідейної і політичної спадщини В. І. Леніна. На багатьох суднах було заслухано доповіді, лекції на такі теми: «Ленін і ленінізм», «Ленін і кооперація» та ін.¹⁶ Цікавий в цьому плані перелік тем занять

¹¹ Там же, арк. 87.

¹² Там же, ф. 7, оп. 1, спр. 74, арк. 14—15.

¹³ Там же, ф. 3, оп. 1, спр. 942, арк. 17 зв., 18.

¹⁴ Там же, ф. 7, оп. 1, спр. 92, арк. 5.

* До складу Чорноморського морського пароплавства у той період входили всі нинішні пароплавства басейну Чорного моря.

¹⁵ Одеський обласний держархів (далі ООДА), ф. Р-822, оп. 1, спр. 135, арк. 163 зв.

¹⁶ Там же, арк. 296, 303, 356.

політичного гуртка на пароплаві «Франц Мерінг» (серпень 1924 р.): «...а) капіталістичне господарство і робітничий клас; б) диктатура пролетаріату як єдиний шлях до комунізму; в) державний капіталізм і НЕП; г) сучасне економічне становище СРСР; д) зовнішня і внутрішня політика Радянської влади»¹⁷.

Показовим було бажання моряків, портовиків, судноремонтників мати у себе в бібліотеках * твори В. І. Леніна, а у червоних кутках і клубах — портрети вождя. Так, у списку книг, придбаних для Одеського профспілкового комітету водників у 1924 р., були праці В. І. Леніна «Імперіалізм як вища стадія капіталізму», збірники його статей і промов, біографія Ілліча, популярні видання з історії партії¹⁸. З протоколу загальних зборів екіпажу пароплаву «Фелікс Дзержинський» від 7 серпня 1924 р. дізнаємося, що спеціально заслуховувалося питання про необхідність придбання для червоного кутка портрета В. І. Леніна¹⁹. Зберігся також документ про одержання Райкомводом Одеси портретів вождя від ЦК Всеросійського союзу робітників водного транспорту²⁰.

Перший постійний пам'ятник В. І. Леніну в Одесі було споруджено у 1924 р. на території заводу РОПІТ (нині Одеський судноремонтний завод ім. 50-річчя Радянської України). На суднах пароплавства, як і на інших підприємствах Одеси, в 1924 р. збиралися кошти у фонд пам'ятника. Так, на пароплаві «Пестель» було зібрано 60 крб., а на «Очакові» — 45 крб.²¹

VI з'їзд ВЛКСМ 12 липня 1924 р. на своєму першому засіданні прийняв рішення про присвоєння комсомолу імені Леніна. З великим піднесенням комсомольці і молодь Чорноморського морського пароплавства сприйняли цю звістку. Ось витяг з протоколу загальних зборів молодих трудівників Феодосійського порту від 7 серпня 1924 р.: «...Загальні збори вважають, що вся молодь, йдучи ** по заповітах Ілліча, повинна вивчити з одного боку лєнінізм, з іншого розуміти, що ЛКСМ є... носієм і натхненником ідей і заповітів Ілліча і тому вся молодь повинна бути втягнута до роботи осередку»²². Подібне рішення прийняли комсомольці Севастопольського торгового порту разом з безпартійною молоддю профспілки водників 22 липня 1924 р.: «Розглянувши питання про перейменування РКСМ у РЛКСМ, загальні збори з великим піднесенням привітають постанову VI з'їзду (комсомолу.—Авт.), з радістю приймають ім'я дорогого вождя і вчителя та обіцяють жити й працювати, як жив і працював безсмертний вождь Володимир Ілліч Ленін»²³.

Не обмежуючись загальними резолюціями, молоді трудівники водного транспорту влаштовували кутки ім. В. І. Леніна, лєнінські гуртки робітничих молодіжних клубів, поповнювали бібліотеки лєнінськими творами. В протоколі загальних зборів комсомольців пароплаву «Желябов» від 10 серпня 1924 р. відзначалося, що молоді моряки гаряче обговорювали питання про зміцнення трудової дисципліни і постановили «приєднатися до резолюції партосередку і з честю нести звання комсомольця-лєнінця»²⁴.

Цікавим є рейсове донесення про діяльність екіпажу пароплаву «Чичерін» у період закордонного плавання. Так, 27 травня 1924 р. для

¹⁷ Там же, арк. 79.

* У веденні профспілок моряків Чорноморського басейну в 1924 р. було 95 бібліотек (без урахування суднових) із загальним фондом до 40 тис. томів (Днв.: Под флагом Родины: Очерки истории Черномор. пароходства.— Одесса, 1967, с. 172).

¹⁸ ООДА, ф. Р-822, оп. 1, спр. 147, арк. 47—47 зв.

¹⁹ Там же, спр. 135, арк. 38.

²⁰ Там же, спр. 116, арк. 80.

²¹ Там же, спр. 135, арк. 216, 296.

** Так в документі.

²² ООДА, ф. Р-822, оп. 1, спр. 119, арк. 322.

²³ Там же, арк. 382.

²⁴ Там же, спр. 135, арк. 46.

вільних від вахти моряків було організовано читання матеріалів з історії партії. 28 травня після відшвартування в порту Константинополь «...весь партійний осередок був у радянському консульстві, де відбулося об'єднане засідання у зв'язку з Ленінським призовом...» 30 травня відбулися відкриті збори осередку, де також розглядалося питання про Ленінський призов. 1 червня під час стоянки у грецькому порту Пірей було проведено «загальні збори екіпажу про моральне обличчя моряків. ...Після зборів проспівали Інтернаціонал, на що аплодували (із своїх суден.— Авт.) з одного боку англійці, а з другого — американці»²⁵.

Численні документи свідчать про те, що радянські моряки свято виконували заповіді Ілліча про всемірне зміцнення міжнародної пролетарської солідарності. З величезним успіхом у 1924 р. на судах Чорноморського морського пароплавства пройшла кампанія по вступу в колективні члени Міжнародного товариства допомоги революціонерам. Ось типова резолюція того часу, прийнята на загальних зборах екіпажу пароплаву «Очаков»: «...Зважаючи на всі страхоття тюремного ув'язнення та знущання... над нашими товаришами, борцями революції, ми, робітники вільної країни, беззастережно повинні прийти на допомогу нашим же братам і як один записатися у члени МОДР, а також вписати журнали МОДР для більшого ознайомлення з тим, що діється у катівнях капіталу»²⁶.

Інтернаціональна солідарність моряків виявлялася й у підтримці Комуністичного інтернаціоналу молоді. Зокрема, екіпажі суден «Ельбрус» і «Чатир-Даг» напередодні міжнародного юнацького дня надіслали в ЦК РЛКСМ привітання, в якому відзначали, що вірність справі Леніна є найважливішою у боротьбі з міжнародним капіталом²⁷.

Особливо актуально звучать сьогодні документи, в яких втілено ленінські ідеї збереження миру на землі. У зв'язку з 10-ю річницею початку першої світової війни, у серпні 1924 р., на судах Чорноморського пароплавства, в заводських і портових колективах басейну відбувалися мітинги, збори, що засудили агресивні наміри міжнародного імперіалізму щодо СРСР. В цих документах розкривається зміст миролюбної політики Радянської держави. Так, збори екіпажу пароплаву «Краснодар» одноголосно постановили: «...вести наполегливу боротьбу за зрив всіляких замахів на соціалістичну Росію капіталістичних акул»²⁸. Подібну резолюцію прийняв екіпаж пароплаву «Перекоп», парусно-моторного судна «Ай-я» та ін²⁹.

Отже, розглянуті документи є переконливим свідченням тісної, органічної єдності радянського народу з ленінською партією.

Слід відзначити, що ці документи раніше не уводилися до наукового обігу. В них наводяться дані, які можуть використати дослідники різних проблем, наприклад таких, як розвиток транспорту в СРСР у відбудовний період і в процесі індустріалізації, інтернаціональне і патріотичне виховання, боротьба нашої країни за мир.

А. І. ГУЛЯК (Одеса), В. М. СОКОЛОВ (Одеса)

²⁵ Там же, арк. 310, 311 зв.— 312.

²⁶ Там же, арк. 88.

²⁷ Там же, арк. 163 зв.— 164.

²⁸ Там же, арк. 59.

²⁹ Там же, арк. 102, 359.

ІДЕОЛОГІЧНА, МАСОВО-ПОЛІТИЧНА РОБОТА ПАРТІЇ СЕРЕД ТРУДЯЩИХ УКРАЇНИ У 1941—1945 рр.

Велика Вітчизняна війна була за своїм характером загальнонародною. Під керівництвом Комуністичної партії, яка стала воюючою партією, проти фашистських загарбників мужньо боролися представники всіх класів і соціальних верств, усіх націй і народностей Радянського Союзу. Партія зцментувала зусилля всього радянського народу на розгром ворога. При цьому вона неухильно і послідовно керувалася марксистсько-ленінським вченням, ленінськими ідеями про захист соціалістичної Вітчизни, враховувала вирішальну роль духовних сил народу і армії у досягненні Перемоги. «В усякій війні,— вказував В. І. Ленін,— перемога кінець кінцем зумовлюється станом духу тих мас, які на полі бою проливають свою кров. Переконавання в справедливості війни, усвідомлення необхідності пожертвувати своїм життям для блага своїх братів підносить дух солдатів і змушує їх зносити нечувані тяготи»¹.

Одним з найважливіших факторів, що забезпечили перемогу СРСР, була повна перевага ідеології марксизму-ленізму над фашистською, людиноненависницькою ідеологією. «Перемога у Великій Вітчизняній війні,— відзначається у постанові ЦК КПРС «Про 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років»,— підтвердила могутню життєву силу марксистсько-ленінської ідеології. Глибока ідейна переконаність, безмежна віра в правоту великої ленінської справи були невичерпним джерелом духовних сил радянського народу, його морально-політичної згуртованості»².

Використовуючи свій авторитет авангарду трудящих, величезний історичний досвід, партія всіма засобами ідейного впливу зуміла швидко переорієнтувати суспільну свідомість на розв'язання проблем фронту і тилу, вселити впевненість у Перемозі, викликати почуття ненависті до загарбників.

У роки війни ідеологічна робота широко і активно проводилася по лінії розвитку марксистсько-ленінської теорії, привнесення її у свідомість мас. Комуністична партія визначила головні напрями, основні завдання ідейно-виховної діяльності й конкретизувала їх залежно від обстановки на фронті і в тилу. Вони викладалися в постановках і директивах ЦК ВКП(б) та РНК СРСР, Указах Президії Верховної Ради СРСР, постановках Державного Комітету Оборони, виступах і статтях керівників Комуністичної партії й Радянського уряду, наказах та директивах народного комісара оборони СРСР. Про величезну увагу партії до питань ідейно-політичного виховання свідчить, зокрема, те, що за роки війни Оргбюро ЦК ВКП(б) розглянуло їх близько 40, а Секретаріат — понад 50 разів³.

В проведенні ідеологічної роботи велика роль належала військовим радам, політорганам, всьому партійно-політичному апаратові. Партія широко спиралася у своїй діяльності на Ради депутатів трудящих, профспілки, Ленінський комсомол, громадські організації. Вона забезпечила їх активну участь у розв'язанні складних проблем, що поставали перед радянським народом у роки війни, спрямувала енергію, волю і дії мільйонів радянських людей до однієї мети — до Перемоги.

У даній статті зроблено спробу дати короткий огляд історико-партійної літератури, в якій розкривається ідеологічна, масово-політична діяльність КПРС серед трудящих республіки у роки Великої Вітчиз-

¹ Ленін В. І. Промова на широкій робітничо-червоноармійській конференції в Рогозько-Симоновському районі 13 травня 1920 р. — Повне зібр. творів, т. 41, с. 113.

² Комуніст України, 1984, № 8, с. 3.

³ Див.: История Коммунистической партии Советского Союза: В 6-ти т. М., 1970, т. 5, кн. 1, с. 405.

няної війни, розглянути, як розвивалося дослідження цієї проблеми у післявоєнний період.

Слід зазначити, що радянські вчені-суспільствознавці провели значну роботу по дослідженню історії Великої Вітчизняної війни, багаторганної організаторської й ідеологічної діяльності Комуністичної партії. Стан розробки цієї проблеми проаналізовано в ряді статей та історіографічних нарисів⁴.

В останні роки опубліковано ряд статей, в яких аналізуються праці, присвячені ідейно-виховній роботі Комуністичної партії серед трудівників тилу, а також серед населення тимчасово окупованої та визволеної від фашистських загарбників території СРСР⁵. Однак проблемі створення наукової історіографії ідеологічної, масово-політичної роботи Комуністичної партії у роки Великої Вітчизняної війни ще остаточно не розв'язано. Вона залишається одним з важливих завдань істориків партії.

В історіографії проблеми ідеологічної, масово-політичної роботи Комуністичної партії у досліджуваний період, як і в усій історіографії Великої Вітчизняної війни, можна виділити три основні періоди: червень 1941 р.— 1945 р.; з 1945 р.— до другої половини 50-х років; з другої половини 50-х років — до наших днів.

Історіографія ідеологічної, масово-політичної роботи Комуністичної партії у роки Великої Вітчизняної війни, як справедливо зазначається дослідниками цього періоду, розпочинається практично з перших днів війни. У виступах і статтях видатних діячів Комуністичної партії й Радянської держави М. І. Калініна, О. О. Жданова, Й. В. Сталіна, О. С. Щербакова, Є. М. Ярославського та інших розкривався зміст марксистсько-ленінського вчення про захист соціалістичної Вітчизни, про війни справедливі та несправедливі, аналізувалася соціальна природа фашизму як найбільш реакційного, агресивного прояву імперіалізму, викривалася його людиноненавистницька ідеологія, роз'яснювався визвольний характер Великої Вітчизняної війни, її благодіні

⁴ Див.: Ставицкий И. В., Куманев Г. А. Литература о деятельности КПСС в годы Великой Отечественной войны (краткий обзор). — *Вопр. истории КПСС*, 1961, № 5, с. 158—176; Остапенко Ф. П., Кострица Н. Е. О научной разработке истории КПСС периода Великой Отечественной войны. — В кн.: *Вопросы истории КПСС периода Великой Отечественной войны: (Материалы науч. конф., состоявшейся 28—30 сент. 1959 г. в Киев. ордена Ленина гос. ун-те им. Т. Г. Шевченко)*. К., 1961, с. 18—38; Жилин П. А., Куманев Г. А., Ставицкий И. В. Коммунистическая партия — организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне. — В кн.: *Очерки по историографии советского общества*. М., 1965, с. 383—421; *Краткая историография Великой Отечественной войны и второй мировой войны*. — В кн.: *История Великой Отечественной войны Советского Союза, 1941—1945: В 6-ти т. М., 1965, т. 6, с. 403—451*; Коваль М. В. Безсмертия подвигу радянського народу: (Огляд сусп.-політ. літ., що вийшла в респ. до 30-річчя Перемоги рад. народу у Великій Вітчизняній війні). — *Комуніст України*, 1976, № 5, с. 81—87; Педосов А. Д. Советская историко-партийная наука, итоги и перспективы. — *Коммунист*, 1976, № 14, с. 90—101; Не́м'ятний В. М. Дослідження історії Української РСР періоду Великої Вітчизняної війни. — *Укр. іст. журн.*, 1976, № 8, с. 32—44; *Историкография советского тыла периода Великой Отечественной войны: Сб. ст.* — М., 1976. — 236 с.; Жилин П. А. Актуальные проблемы исследования Великой Отечественной войны. — *Вопр. истории*, 1977, № 5, с. 3—23; Мінгазутдінов А. Ф. Висвітлення в мемуарній літературі партійно-політичної роботи у військах під час визволення України (1943—1944 рр.). — *Укр. іст. журн.*, 1982, № 9, с. 87—96; та ін.

⁵ Ковалев Г. А. Идейно-политическая работа партии в советском тылу: (Историогр. обзор). — В кн.: *Историография Великой Отечественной войны*. М., 1980, с. 81—88; Стафійчук І. П. Ідейно-політична робота Комуністичної партії серед населення та партизанів на окупованій території України (1941—1944 рр.). — *Укр. іст. журн.*, 1979, № 5, с. 124—133; Галаган В. Я., Письменный Г. Г. К вопросу о деятельности Компартии Украины по воспитанию трудящихся Правобережья и западных областей республики в духе дружбы народов и пролетарского интернационализма (1943—1944 гг.). — *Науч. тр. по истории КПСС*, 1981, вып. 113, с. 63—71; Воропай И. К., Лысенков А. Н. Идейно-воспитательная работа Коммунистической партии среди трудящихся освобожденных районов Украины в годы Великой Отечественной войны: (Историографический обзор литературы 70-х годов). — *Науч. тр. по истории КПСС*, 1984, вып. 128, с. 124—128; та ін.

цілі по захисту завоювань Жовтневої революції. В статтях керівників партії і уряду, які публікувалися в періодичній пресі, а також виходили окремими брошурами⁶, відображалися основні напрями діяльності партії по мобілізації мас на розгром ворога. Вони мали основоположний характер і широко використовувалися партійними організаціями, ідеологічними працівниками у проведенні масово-політичної роботи серед трудящих.

В роки війни у центральній пресі, зокрема в журналах ЦК ВКП(б) «Пропагандист», «Спутник агитатора», «Партийное строительство» та інших, з'явилися перші публікації партійних працівників, учених, представників художньої інтелігенції, які головну увагу приділяли висвітленню форм масово-політичної агітації і пропаганди серед трудящих, розкривали кращий досвід цієї роботи, в тому числі на визволеній від фашистських загарбників території⁷.

У зв'язку з визволенням окупованих районів нашої країни від фашистських загарбників і визвольною місією Червоної Армії в Європі Центральний Комітет ВКП(б) в 1944—1945 рр. прийняв ряд постанов, якими зобов'язував партійні організації посилити ідейно-політичну роботу серед трудящих, особливо в західних районах Української РСР і Білоруської РСР, прибалтійських республіках та Молдавії⁸. Питання ідейно-виховної роботи серед населення було обговорено на пленумах і активах партійних комітетів, зборах, конференціях, з'їздах інтелігенції, молоді, жінок. Про те, як реалізуються вимоги партії, розповідалося в ряді брошур і статей⁹. Особлива увага в них приділялася діяльності партійних організацій по вихованню трудящих у дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, пропаганді радянського способу життя, подоланню буржуазно-націоналістичних пережитків, мобілізації мас на відбудову народного господарства, поданню допомоги Червоній Армії для переможного завершення Великої Вітчизняної війни. Було опубліковано також перші матеріали про назрілі питання партійно-політичної роботи серед партизанів і населення тимчасово окупованих районів України¹⁰.

⁶ Див.: Калинин М. И. Отечественная война советского народа против немецких захватчиков. — М., 1942. — 30 с.; Калинин М. И. Все для фронта! Все для победы! — М., 1942. — 121 с.; Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза. — М., 1943. — 65 с.; Щербаков А. С. Под знаменем Ленина. — М., 1942. — 42 с.; Ярославский Е. М. Великая Отечественная война советского народа. — М., 1941. — 15 с.; Ярославский Е. М. Великая Отечественная война советского народа против гитлеровской Германии. — М., 1942. — 171 с.; Ярославский Е. М. Советы агитаторам. — М., 1942. — 47 с.; та ін.

⁷ Див.: Леонтьева Е. Ф. Агитационно-массовая работа в Москве в дни войны. — Пропагандист, 1942, № 18, с. 11—18; Маханов А. Пропагандистская и агитационная работа парторганизаций Ленинграда в условиях Великой Отечественной войны. — Пропагандист, 1942, № 18, с. 3—10; Иовчук М. и Саконтиков Н. Пропаганда и агитация в освобожденных от немецких оккупантов районах Калининской области. — Там же, 1942, № 2, с. 44—48; Агитационно-пропагандистская работа на селе в дни весеннего сева. — Там же, с. 3—6; Лихолат А. Агитационно-пропагандистская работа в Чечено-Ингушетии. — Там же, 1943, № 9, с. 47—48; та ін.

⁸ Див.: Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. М., 1971, т. 6, с. 106—134.

⁹ Див.: Неустанно повышать идейно-теоретический уровень партийно-советских кадров. — Большевик, 1944, № 22, с. 1—8; Гагарина З. Университеты марксизма-ленинизма — важная форма повышения идейно-политического уровня интеллигенции. — Пропагандист, 1944, № 22, с. 27—31; Лацис В. Великая Отечественная война и задачи интеллигенции Советской Латвии. — Рига, 1945. — 39 с.; Пельше А. Задачи интеллигенции в борьбе с латышским буржуазным национализмом. — Избр. речи и статьи. М., 1978, с. 62—79; Суслов М. Больше внимания школе и народному учителю. — Парт. стр-во, 1944, № 15/16, с. 13—21; Мануильский Д. З. Українсько-німецькі націоналісти на службі фашистської Німеччини. — Львів, 1945. — 56 с.; та ін.

¹⁰ Див.: Строкач Т. Партизаны Украины. — М., 1943. — 40 с.; Косарик Д. М. Партизанські газети. — Україна, 1943, № 3, с. 10—13; Бескромный И. Лесная правда: Из записок редактора партиз. газеты. — Огонек, 1945, № 17; с. 9—10; та ін.

Автори публікацій періоду Великої Вітчизняної війни розкривали форми масово-політичної діяльності партійних організацій, шляхи забезпечення її першорядних завдань ідеологічними засобами. Ці праці відіграли позитивну роль у нагромадженні конкретного матеріалу, який глибоко аналізувався дослідниками в наступний період. Коротко характеризуючи літературу 1941—1945 рр., слід підкреслити, що вона створювалася в основному на матеріалах періодичної преси, особистих спостереженнях авторів — активних учасників тих подій. Розкриваючи конкретний досвід пропагандистської, масово-політичної роботи партійних організацій, ця література мобілізувала духовні сили народу на розгром ворога.

Після переможного завершення Великої Вітчизняної війни перед вченими-суспільствознавцями постало завдання — глибоко, в усіх аспектах розкрити історичну закономірність розгрому фашизму. Це зумовлювалося науковими та ідейно-виховними потребами радянського суспільства на новому етапі його розвитку, необхідністю рішучої відсічі буржуазним фальсифікаторам історії війни, показу місця і ролі Комуністичної партії у мобілізації мас на розгром ворога, всебічного обґрунтування закономірності Перемоги радянського народу над гітлерівською Німеччиною.

У перше повоєнне десятиріччя побачив світ ряд загальноісторичних та історико-партійних праць, присвячених війні¹¹. В них дістали висвітлення і деякі питання ідеологічної, масово-політичної роботи Комуністичної партії. В цей період ряд дослідників захистили перші кандидатські дисертації, опублікували в наукових збірниках і журналах статті з питань ідейно-виховної роботи партійних організацій серед трудящих у роки Великої Вітчизняної війни. Однак узагальнюючих праць, присвячених цій проблемі, ще не було створено.

Значно активізувалася дослідницька робота суспільствознавців після XX з'їзду КПРС. Велике значення для розгортання дослідження історії війни, діяльності Комуністичної партії, її ідеологічної роботи мала постанова ЦК КПРС від 12 вересня 1957 р. «Про видання праці «Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945 рр.»¹². У ній, зокрема, наголошувалося, що в своїх працях вчені повинні показати героїчну боротьбу радянського народу на фронті і в тилу, розкрити роль Комуністичної партії Радянського Союзу як організатора Перемоги над ворогом.

У ці роки значно збагатилася джерельна база досліджень. Центральні та республіканські видавництва випустили документальні збірники, присвячені діяльності Комуністичної партії та її місцевих організацій під час війни. На матеріалах багатьох областей було видано збірники, до яких увійшли нові партійні документи 1941—1945 рр. В них розкривалися форми ідейно-політичної роботи партійних і комсомольських організацій серед трудящих і молоді, серед партизанів і населення тимчасово окупованої ворогом території.

На основі матеріалів архівів та опублікованих документів колективи авторів створили ряд праць, в яких приділили більшу увагу, ніж їх попередники, ідеологічній, масово-політичній діяльності Комуністичної партії у роки війни¹³. У 1965 р. було завершено роботу над

¹¹ Див.: Кукін Д. М. Партия большевиков — вдохновитель и организатор победы в Великой Отечественной войне Советского Союза. — М., 1947. — 68 с.; Советская идеология и ее превосходство над идеологией буржуазной: Сб. ст. — М., 1948. — 184 с.; Логинов А. П. Партия большевиков в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1945 гг.). — М., 1951. — 160 с.; Очерки истории Великой Отечественной войны, 1941—1945. — М., 1955. — 534 с.; та ін.

¹² Див.: Вопросы идеологической работы: Сб. важнейших решений КПСС (1954—1961 годы). — М., 1961, с. 111.

¹³ История СССР: Эпоха социализма (1917—1957). — М., 1957. — 772 с.; История Коммунистической партии Советского Союза. — М., 1959. — Глава XV: Идеологическая работа КПСС на фронте (1941—1945 гг.). — М., 1960. — 325 с.; Партийно-

створенням шеститомної «Истории Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг.»¹⁴. Значне місце відведено в цьому виданні ідейно-політичній роботі партії серед трудящих на різних етапах війни, показано роль соціалістичної ідеології як важливого фактора в досягненні перемоги над фашистською Німеччиною. В праці наводяться факти про діяльність партійних організацій України, здійснені ними масово-політичні заходи.

Важливе значення для дослідження ідеологічної роботи партії у роки війни мав вихід у світ першої книги п'ятого тому багатотомної історії КПРС¹⁵. У спеціальному розділі в ній показано роль соціалістичної ідеології у перемозі над ворогом, розкрито заходи партії щодо посилення ідеологічної діяльності серед мас, місце політичної агітації та пропаганди в мобілізації радянських людей на боротьбу проти окупантів, наведено цінні відомості про діяльність ЦК ВКП(б), місцевих партійних організацій. Написана на широкій документальній базі, книга сприяла виробленню правильного методологічного підходу для дальшого поглибленого дослідження керівної ролі КПРС, її воєнно-організаторської та ідеологічної роботи у роки війни.

Масово-політичній діяльності КПРС у роки війни приділено значну увагу також у капітальній праці радянських істориків — дванадцятитомній «Истории второй мировой войны. 1939—1945 гг.»¹⁶. У цьому дослідженні висвітлюються основні напрями і форми ідеологічної діяльності на різних етапах війни, показується їх специфіка і особливості, розкривається робота Комуністичної партії по зміцненню морально-політичної єдності радянського суспільства, дружби народів СРСР, вихованню радянських людей у дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму.

Протягом останніх років було підготовлено і видано спеціальні монографічні дослідження, присвячені ідейно-політичній діяльності КПРС періоду Великої Вітчизняної війни. Використавши архівні й інші джерела, а також публікації попередників, Г. Д. Комков проаналізував головні напрями, форми і методи ідеологічної роботи партії на різних етапах війни й у різних районах країни, в тому числі й в Українській РСР. Дослідник коротко спинився і на труднощах у проведенні цієї роботи, зокрема в західних областях¹⁷.

Політико-виховній роботі Комуністичної партії у визволених від німецько-фашистських загарбників районах РРФСР, історичному досвіду ідейної боротьби партії проти фашизму присвятила свої праці Н. І. Кондакова¹⁸. Автор аналізує шляхи і засоби подолання залишків буржуазно-фашистської ідеології, спирається на посиленні громадсько-

политическая работа в Советских Вооруженных Силах в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. — М., 1963. — 526 с.; Епишев А. А. Идеологическая работа в Советских Вооруженных Силах. — М., 1979. — 333 с.; Идеологическая работа в Вооруженных Силах СССР: Ист.-теорет. очерк. — М., 1983. — 344 с.; Волкогонов Д. А. Психологическая война. — М., 1984. — 320 с.; та ін.

¹⁴ История Великой Отечественной войны Советского Союза, 1941—1945: В 6-ти т. М., 1960—1965. — Т. 1. 1960. — 532 с.; Т. 2. 1961. 682 с.; Т. 3. 1961. 659 с.; Т. 4. 1962. 736 с.; Т. 5. 1963. 655 с.; Т. 6. 1965. 616 с.

¹⁵ История Коммунистической партии Советского Союза: В 6-ти т. Т. 5. Коммунистическая партия накануне и в годы Великой Отечественной войны, в период упрочения и развития социалистического общества. Кн. 1. 1938—1945 гг. — М., 1970. — 723 с.

¹⁶ История второй мировой войны, 1939—1945: В 12-ти т. — М., 1973—1982. — Т. 1. 1973. 367 с.; Т. 2. 1974. 479 с.; Т. 3. 1974. 503 с.; Т. 4. 1975. 535 с.; Т. 5. 1975. 511 с.; Т. 6. 1976. 519 с.; Т. 7. 1976. 551 с.; Т. 8. 1977. 535 с.; Т. 9. 1978. 475 с.; Т. 10. 1979. 543 с.; Т. 11. 1980. 435 с.; Т. 12. 1982. 495 с.

¹⁷ Комков Г. Д. Идейно-политическая работа КПСС в 1941—1945 гг. — М., 1965. — 440 с.; Комков Г. Д. На идеологическом фронте Великой Отечественной..., 1941—1945. — М., 1983. — 279 с.

¹⁸ Кондакова Н. И. Идейно-политическая работа Коммунистической партии в освобожденных районах РСФСР (1941—1945 гг.). — Воронеж, 1971. — 303 с.; Кондакова Н. И. Идеологическая победа над фашизмом (1941—1945 гг.). — М., 1982. — 176 с.

політичної активності мас, органічно пов'язавши висвітлення багатьох питань з протистоянням соціалістичної і буржуазної ідеології на міжнародній арені на сучасному етапі.

Досвід ідеологічної, масово-політичної роботи серед трудівників радянського тилу, колгоспного селянства, інших верств населення висвітлено в працях В. П. Кисельова, Н. Н. Шушкіна та інших¹⁹.

Значну увагу приділили радянські історики дослідженню ідейно-політичної діяльності КПРС серед населення тимчасово окупованої ворогом території. Так, на багатому архівному матеріалі в монографії А. Ф. Юденкова²⁰ ґрунтовно показано ідеологічну роботу, яку проводили ЦК ВКП(б), політоргани Червоної Армії, місцеві партійні органи, підпільні партійні організації, в тому числі й Радянської України. Розглянуто, зокрема, такі її форми, як усна пропаганда і агітація, преса, радіопередачі і поширення друкованих видань серед населення окупованих районів СРСР. Книга дає цілісне уявлення про основні форми пропаганди і контрпропаганди серед населення в умовах тимчасової фашистської окупації.

Політична робота Комуністичної партії на окупованій ворогом території СРСР дістала певне висвітлення у ряді колективних монографій, а також у працях окремих авторів²¹.

Таким чином, у другій половині 50-х — на початку 80-х років радянські історики провели велику дослідницьку роботу по узагальненню керівної і спрямовуючої ролі КПРС в період війни. У багатьох працях, написаних на загальносоюзному матеріалі, наводяться конкретні приклади про діяльність Компартії України, її місцевих організацій по мобілізації трудящих на розгром ворога. Однак слід зазначити, що їх автори не ставили собі за мету спеціально дослідити і розкрити форми ідеологічної, масово-політичної роботи партійних організацій України періоду війни.

У повоєнні роки ряд статей і брошур про діяльність Комуністичної партії України, обласних партійних організацій періоду війни було опубліковано дослідниками Української РСР²². При цьому деякі з них порушували питання масово-політичної роботи парторганізацій серед трудящих Радянської України, зокрема й серед населення у ворожому тилу після визволення його від фашистської окупації. В цей період

¹⁹ Шушкін Н. Н. Во имя победы (Организаторская и массово-политическая работа партии в деревне в период Великой Отечественной войны). — Петрозаводск, 1974, ч. 2. — 440 с.; Киселев В. П. Идеологическая работа партийных организаций среди тружеников тыла в годы Великой Отечественной войны (на материалах областей и автономных республик Поволжья). — Горький, 1975. — 318 с.; Проблемы идейно-политической работы партии в годы Великой Отечественной войны. /Сб. науч. тр./ Акад. обществ. наук при ЦК КПСС. — М., 1983. — 218 с.; та ін.

²⁰ Юденков А. Ф. Политическая работа партии среди населения оккупированной советской территории (1941—1944 гг.). — М., 1971. — 358 с.

²¹ Советские партизаны: Из истории партизан. движения в годы Великой Отечеств. войны. Сб. ст. — М., 1961, 1963. — 799 с.; Петров Ю. П. Партизанское движение в Ленинградской области 1941—1944 гг. — Л., 1973. — 454 с.; Война в тылу врага. Вып. 1. — М., 1974. — 447 с.; Партия во главе народной борьбы в тылу врага. 1941—1944 гг. — М., 1976. — 325 с.; Макаров Н. И. Непокоренная земля Российская. — М., 1976. — 319 с.; Партийное подполье: Деятельность подпольн. парт. органов и орг. на оккупир. сов. территории в годы Великой Отечеств. войны. — М., 1983. — 352 с.; та ін.

²² Юрченко О. КП(б)У в період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. — Більшовик України, 1949, № 3, с. 52—66; Юрченко О. Український народ в дні Великої Вітчизняної війни. — В кн.: Героїчний шлях боротьби і перемог: 36. ст. К., 1950; с. 180—228; Вольський С. Одеська партійна організація в дні героїчної оборони міста від німецько-фашистських загарбників (серпень—жовтень 1941 р.). — К., 1953. — 80 с.; Петляк Ф. А. Масово-політична робота партійних організацій України після визволення від німецької окупації у 1943—1945 рр. — Наук. зап. Кам'янець-Поділ. пед. ін-ту, 1959, т. 8, с. 39—55; Вершинін В. Г. Деякі питання політико-виховної роботи Комуністичної партії України серед населення в тилу ворога в період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу (1941—1945 рр.). — В кн.: Славний шлях боротьби і перемог. К., 1959, с. 213—249; та ін.

з'явилася перша узагальнююча праця, присвячена героїчній боротьбі українського народу проти фашистських загарбників у 1941—1945 рр.²³

Активізації дослідження актуальних проблем історії Компартії України періоду Великої Вітчизняної війни, в тому числі її ідеологічної роботи, сприяв ряд постанов ЦК КПРС і ЦК Компартії України, прийнятих у зв'язку з відзначенням знаменних дат Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, визволення Радянської України від фашистських загарбників, інших визначних подій у житті радянського народу, трудящих Української РСР, а також проведення республіканських науково-практичних конференцій, матеріали і рекомендації яких опубліковані окремими збірниками²⁴.

Вчені-суспільствознавці республіки плідно працювали над дослідженням багатьох актуальних проблем історії Великої Вітчизняної війни та Компартії України, її обласних організацій. Протягом 60-х — першої половини 80-х років було створено ряд колективних праць, в яких дістали висвітлення питання ідеологічної, масово-політичної роботи Компартії України. Найбільш повно вони відображені в тритомній праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» (1967—1969) *. Для тритомника характерним є комплексне висвітлення питань у тісному зв'язку з загальносоюзними подіями. У праці широко висвітлюється ідеологічна, масово-політична діяльність Компартії України протягом усього періоду Великої Вітчизняної війни. В кожному з трьох томів вміщено матеріал про форми і методи роботи партійних організацій, її розмах на початку війни, на окупованій ворогом території, серед трудящих визволених районів республіки, наводяться узагальнюючі дані по республіці.

Ряд аспектів ідейно-політичної діяльності партійних організацій республіки висвітлений у «Нарисах історії Комуністичної партії України»²⁵ та в нарисах обласних партійних організацій **. Наведені в них факти й шифри свідчать, що ідеологічна, масово-політична робота була важливою складовою частиною діяльності партійних організацій по мобілізації мас на розгром ворога.

Про значення ідейно-політичного виховання трудящих республіки, деякі напрями і форми роботи партійних організацій йдеться в ряді колективних та монографічних досліджень, присвячених історії Компартії України, суспільно-політичній діяльності трудящих у роки війни²⁶.

Питання ідейно-політичної роботи партійних організацій республіки, зокрема на окупованій ворогом території, певною мірою дістали відображення в ряді колективних праць з історії УРСР та Компартії

²³ Супруненко Н. И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941—1945 гг.). — Киев, 1956. — 427 с.

²⁴ Вопросы истории КПСС периода Великой Отечественной войны. — Киев, 1961. — 312 с.; Коммунистическая партия — организатор освобождения Советской Украины от фашистских захватчиков. — Киев, 1975. — 367 с.; Бессмертный подвиг партии и народа. — Киев, 1976. — 238 с.; Во главе нерушимого единства. — Киев, 1985. — 335 с.

* В 1975 р. тритомник було доповнено і видано російською мовою.

²⁵ Очерки истории Коммунистической партии Украины: 4-е изд., доп. — Киев, 1977. — 814 с.

** В республіці видані нариси історії всіх обласних партійних організацій. В кожному з них є розділ, присвячений періоду Великої Вітчизняної війни, де тією чи іншою мірою висвітлюються питання масово-політичної роботи партійних організацій.

²⁶ Див.: Григорович Д., Денисенко П., Немятей В. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны. — Киев, 1976. — 203 с.; Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. — Киев, 1977. — 264 с.; Ю. В. Бабко, М. Г. Безпалко, Д. Ф. Григорович, И. П. Кожукало. Партийное просвещение: Очерки истории. — Киев, 1978. — 375 с.; Григорович Д. Ф., Замлинский В. А., Немятей В. Н. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны. — Киев, 1980. — 335 с.; та ін.

України²⁷. В них наводяться цікаві матеріали по розгортанню масово-політичної роботи на території Української РСР.

Характерною рисою історіографії ідеологічної діяльності Комуністичної партії періоду Великої Вітчизняної війни є вивчення ряду проблем, які до цього були тільки поставлені дослідниками, а також поглиблене дослідження політичної роботи партійних організацій серед населення у ворожому тилу, у визволених від загарбників районах.

Д. П. Григорович показав роботу партійних організацій по підготовці трудящих республіки до захисту соціалістичної Батьківщини, по мобілізації їх на відсіч ворогові, розкрив основні напрями діяльності політорганів Червоної Армії серед населення прифронтових районів. У праці приділено увагу ідейно-політичній роботі Компартії України на тимчасово окупованій та визволеній від ворога території республіки. Однак у зв'язку з широким колом проблем, взятих автором для дослідження, не всі з них дістали повне висвітлення. Цілий ряд їх може бути темою для окремих досліджень. В цілому ж монографія Д. П. Григоровича є однією з перших узагальнюючих праць, в якій ідейно-політична діяльність Компартії України знайшла найбільш широкі висвітлення²⁸.

Останнім часом опубліковано ряд книжок і брошур, спеціально присвячених ідейно-політичній роботі партійних організацій України серед населення у ворожому тилу. Зокрема, напрямом, формам і прийомам ведення агітації і пропаганди в умовах фашистської окупації значну увагу приділено в працях М. Д. Ющенко та В. Ф. Надим'янова²⁹. Пропагандистська і масово-політична діяльність підпільних партійних організацій серед населення у ворожому тилу, у партизанських краях і зонах, серед народних месників висвітлюється у працях, присвячених всенародній боротьбі на тимчасово окупованій ворогом території України³⁰.

²⁷ Історія міст і сіл Української РСР: В 26-ти т. К., 1967—1974; Буцько М., Кириченко С. Воєнно-організаторська діяльність КП України в перші роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1969. — 129 с.; Великий подвиг: КППС — натхненник і організатор боротьби рад. народу проти фашист. загарбників у роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. — К., 1975. — 311 с.; Історія Української РСР: У 8-ми т. 10-ти кн. Т. 7. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941—1945). — К., 1977. — 535 с.; Історія Української РСР: Корот. нарис. — К., 1981. — 525 с.; Подвиг партії і народу: О героїч. боротьбі сов. народу, керівимого Ком. партією, против нем.-фашист. захватчиков в годы Великой Отечеств. войны. — Киев, 1980. — 285 с.; История Украинской ССР: В 10-ти т. Т. 8. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941—1945). — Киев, 1984. — 639 с.

²⁸ Григорович Д. Ф. Идейно-политическая деятельность Компартии Украины в годы Великой Отечественной войны. — Киев, 1983. — 165 с.

²⁹ Ющенко М. Д. Деятельность Компартии Украины по мобилизации трудящихся республики на разгром фашизма в 1943—1945 гг. — Киев, 1977. — 127 с.; Надим'янов В. Ф. Оружием правды: Идейно-полит. работа парт. орг. и партизан. формирований среди населения зап. обл. УССР в годы Великой Отечеств. войны. — Львов, 1985. — 167 с.

³⁰ Кучер В. І. Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1944 рр.). — К., 1974. — 142 с.; Кучер В. І. Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні, 1941—1945 рр. — К., 1983. — 239 с.; Григорович Д., Денисенко П., Немятей В. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны. — Киев, 1976. — 223 с.; Замлинський В. О. З вірою у перемогу: Ком. партія на чолі партизан. боротьби противім.-фашист. загарбників у зах. обл. України, 1941—1944. — К., 1976. — 199 с.; Варягіна В., Вакуленко Г. Народна гвардія імені Івана Франка: Сторінки героїч. боротьби підпіл.-партизан. орг. зах. обл. України, 1942—1944 роки. — Львів, 1979. — 229 с.; Немятей В. Н. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии. — Киев, 1982. — 230 с.; Старожилов Н. В. Партизанские соединения Украины в Великой Отечественной войне. — Киев, 1983. — 239 с.; Жученко І. Я., Савчук П. А. Поднимая партизан в атаку. — Киев, 1984. — 220 с.; Боротьба трудящих західних областей УРСР проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. — К., 1984. — 238 с.; Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине, 1941—1944. В 2-х кн. Кн. 1. Борьба в подполье. — К., 1985. — 399 с.

Активним помічником партії у справі мобілізації мас на розгром ворога була преса. Її ролі в роз'ясненні справедливого характеру Великої Вітчизняної війни, у викритті фашистської ідеології присвячені праці В. А. Рубана, В. В. Полковенка, О. В. Гутянської³¹. У ряді видань висвітлюються питання налагодження партійними організаціями випуску газет, листівок, інших друкованих видань на тимчасово окупованій ворогом території. Серед них слід відзначити дослідження І. Л. Дем'янчука³². Статті про пресу підпільних партійних організацій і партизанів України у роки Великої Вітчизняної війни періодично друкувалися на сторінках «Українського історичного журналу» та міжвідомчих наукових збірників.

Значно менше досліджено діяльність українського радіомовлення в період Великої Вітчизняної війни. Фактично цій проблемі присвячено тільки книга П. О. Мацуя та О. С. Хабла, а також декілька невеликих статей³³. Слід відзначити, що в республіці ще не створено узагальнюючої праці про партійне керівництво засобами масової інформації і пропаганди по мобілізації трудящих на допомогу фронтові.

Значний вклад у перемогу над ворогом внесли діячі літератури й мистецтва, вчені Радянської України. Значення соціалістичної культури у мобілізації мас на розгром ворога висвітлив М. В. Коваль³⁴. Участь діячів науки і культури, працівників культосвітніх закладів у проведенні масово-політичної роботи серед населення України, їх внесок у перемогу над ворогом, співробітництво і взаємодопомога представників різних загонів літератури і мистецтва у 1941—1945 рр. показані в ряді колективних праць, а також у дослідженнях М. В. Ковалю, І. І. Ладивіра, Ю. О. Курносова та інших³⁵. Заслугує на увагу й невелика за обсягом праця В. Ю. Короля³⁶, в якій розкриваються основні напрями, форми і методи діяльності Комуністичної партії по дальшому розвитку наукового і культурного співробітництва інтелігенції братніх республік, залученню її до масово-політичної та шефської роботи у роки війни.

³¹ Рубан В. А. І в труді, і в бою... — К., 1967. — 216 с.; Полковенко В. В. Українська радянська журналістика у Великій Вітчизняній війні. — К., 1975. — 167 с.; Гутянська О. В. Через лінію фронту. — К., 1980. — 152 с.; Цьох І. Т. Преса Української РСР періоду Великої Вітчизняної війни. — Львів, 1984. — 79 с.; та ін.

³² Дем'янчук І. Л. Партизанська преса України (1941—1944). — К., 1956. — 108 с.; Дем'янчук І. Л. Зброєю слова: Преса парт. підпілля і партизанських загонів періоду Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. — К., 1966. — 239 с.

³³ Радіостанції України в роки Великої Вітчизняної війни. — В кн.: Українському радіо — 50 років. К., 1974, с. 98—128; Філь І. П. Діяльність Комуністичної партії України у справах розвитку і піднесення ролі радіо в західних областях республіки (1944—1950 рр.). — Укр. іст. журн., 1974, № 4, с. 92—96; Стафійчук І. П. Використання парторганізаціями України радіопередач для населення тимчасово окупованої ворогом території як могутній засіб його ідейного виховання (1941—1944 рр.). — Наук. праці з історії КПРС, 1975, вип. 76, с. 59—66; Мацуї П. А., Хабло А. С. Говорит Большая земля. — Киев, 1979. — 310 с.; Захарченко М. І. Радіостанції Радянської України в роки війни. — Укр. іст. журн., 1980, № 6, с. 61—66; Баніта Л., Чижов В. Голос Одессы. — В кн.: Радио в дни войны. М., 1982, с. 121—127.

³⁴ Див.: Коваль М. В. У битві з фашизмом: Соц. культура — могутнє знаряддя у нар. боротьбі на Україні проти фашист. окупантів. — К., 1964. — 144 с.

³⁵ Розвиток української культури за роки Радянської влади. — К., 1967. — 365 с.; Коваль М. В. Все — для перемоги: Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. — К., 1970. — 195 с.; Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. — Киев, 1977. — 263 с.; Історія української літератури: В 8-ми т. 10-ти кн. Т. 7. К., 1971. — 535 с.; Ладивір І. І. Вклад учених АН УРСР у перемогу над фашистською Німеччиною. — К., 1970. — 172 с.; Курносов Ю. А. Культура Украинской ССР на службе фронта. — В кн.: Советская культура в годы Великой Отечественной войны. М., 1976, с. 155—172; та ін.

³⁶ Король В. Е. Сила великой дружбы: КПСС — организатор творческого сотрудничества народов СССР в годы Великой Отечественной войны. — Киев, 1985. — 120 с.

Ідейно-виховній роботі партійних організацій серед населення визволених районів республіки присвячена праця Є. В. Сафонові³⁷. В ній автор досліджує головні напрями, форми і методи ідейного впливу партії на мобілізацію духовних сил трудящих у боротьбі проти фашистських окупантів. Особлива увага при цьому приділяється вихованню населення визволених районів республіки на революційних, бойових і трудових традиціях партії і народу, показано роль культурно-освітніх закладів, художньої літератури в ньому.

Певне висвітлення масово-політична робота партійних організацій серед населення визволених районів дістала також у працях, присвячених діяльності Компартії України по мобілізації мас на відбудову народного господарства³⁸.

Бойовим помічником Комуністичної партії у проведенні масово-політичної роботи був Ленінський комсомол. Під керівництвом КПРС комсомольські організації несли правду в народ, викривали брехню геббельсівської пропаганди, вселяли в юнаків і дівчат впевненість у перемозі Червоної Армії над фашистською Німеччиною. Участь комсомольців України у масово-політичних заходах у роки війни висвітлюється в ряді книжок, брошур та статей³⁹.

Могутніми джерелами перемоги у Великій Вітчизняній війні були радянський патріотизм і пролетарський інтернаціоналізм, дружба всіх націй і народностей нашої країни, виковані Комуністичною партією в ході побудови соціалістичного суспільства. Радянські історики багато зробили для узагальнення досвіду КПРС по вихованню трудящих у дусі радянського патріотизму й пролетарського інтернаціоналізму. Він дістав висвітлення в колективних, а також у монографічних дослідженнях. Серед них слід відзначити праці О. М. Вербила, В. О. Замлинського, М. В. Ковалю та інші⁴⁰. Їх автори висвітлюють

³⁷ Сафонова Є. В. Ідейно-виховна робота Комуністичної партії серед трудящих визволених районів України в роки Великої Вітчизняної війни (1943—1945 рр.). — К., 1971. — 211 с.; Сафонова Є. В. Ідейно-воспитательная работа среди трудящихся освобожденных районов Украины (декабрь 1942—1945 гг.). — В кн.: Советский тыл в Великой Отечественной войне. Кн. 1. Общие проблемы. М., 1974, с. 134—142.

³⁸ Лавринович М. І. Ідейно-політична робота на селі у звільнених від німецько-фашистської окупації районах України (1943—1945 рр.). — В кн.: Комуністична партія України в боротьбі за побудову соціалізму і комунізму. К., 1964, с. 51—59; Хорошайлов М. Ф. Комуністична партія України — організатор відбудови і розвитку промисловості Донбасу (1943—1945 рр.). — Х., 1967. — 172 с.; Денисенко П. І. Комуністична партія України — організатор відбудови народного господарства республіки (1943—1945 рр.). — К., 1968. — 176 с.; Ткачова Л. І. Радянська Армія — українському народові. — К., 1971. — 164 с.; Кондратюк А. С. Ідейно-політична робота партійних організацій в період соціалістичної перебудови західноукраїнського села (1944—1950 рр.). — Львів, 1972. — 100 с.; та ін.

³⁹ Яценко В. Д. Комсомольці України в партизанських лавах (1941—1945 рр.). — Х., 1968. — 158 с.; Стафійчук І. П. Комсомол України в партизанському русі 1941—1944 гг.: (Політична робота серед населення окупованих районів). — М., 1968. — 96 с.; Стафійчук І. П. Партійне керівництво комсомолом на окупованій території. — В кн.: Партія во главе народной борьбы в тылу врага (1941—1944 гг.). М., 1976, с. 122—150; Стафійчук І. П. Героїчний подвиг молодіж. — Київ, 1979. — 64 с.; Тронько П. Т. Подвиг твоїх батьків. — К., 1969. — 446 с.; Тронько П. Т. Защищая Советскую Родину. — М., 1979. — 336 с.; Тронько П. Т. Бессмертие подвига. — К., 1985. — 240 с.; История Ленинского Коммунистического Союза Молодежи Украины. — Киев, 1978. — 776 с.; Немятый В. Н. Юные подпольщики и партизаны Украины во всенародной борьбе против фашистских оккупантов (1941—1944 гг.). — Киев, 1984. — 48 с.; та ін.

⁴⁰ Див.: Вербило А. Н. Деятельность Коммунистической партии Украины по воспитанию трудящихся в духе советского патриотизма, дружбы народов и пролетарского интернационализма в период Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). — Киев, 1971. — 392 с.; Коваль М. В. У горнилі війни (Співдружність українського народу з братніми народами СРСР у роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945). — К., 1972. — 155 с.; Кравчук М. І. Комуністична партія — натхненник і організатор бойової співдружності народів СРСР у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками (1941—1945 рр.). — Наук. праці з історії КПРС, 1975, вип. 76, с. 9—18; Ющенко М. Д. Деятельность Компартии Украины по мобилизации трудящихся

форми ідейно-політичної роботи партійних організацій по патріотичному, інтернаціоналістському вихованню трудящих, використання ними засобів масової інформації та пропаганди. Ряд аспектів цієї проблеми порушено у книжках, брошурах і статтях, присвячених викриттю буржуазно-націоналістичної пропаганди, антинародної діяльності українських буржуазних націоналістів, уніатської та автокефальної церков у роки Великої Вітчизняної війни⁴¹.

Таким чином, аналіз літератури про ідеологічну, масово-політичну діяльність КПРС, її бойового загону — Компартії України — у роки Великої Вітчизняної війни свідчить, що суспільствознавці провели в цьому плані значну роботу. Розширилася тематика публікацій, зросла їх кількість, особливо протягом останніх 15—20 років. Для більшості праць характерним є залучення широкого документального матеріалу, посилення наукової обґрунтованості висновків і узагальнень.

Однак слід відзначити, що досі не всі аспекти розглядуваної проблеми висвітлено однаковою мірою. Зокрема, на наш погляд, доцільно глибше дослідити основні напрями діяльності партійних комітетів по керівництву пресою і радіомовленням республіки, по всебічному викриттю фашистської ідеології, її людиноненависницької суті, перебудову ідеологічної, масово-політичної роботи в найважчий для радянського народу початковий період Великої Вітчизняної війни.

Дальшого поглибленого комплексного вивчення та узагальнення потребує ідеологічний аспект війни. Назріла необхідність створення узагальнюючих праць, присвячених масово-політичній роботі Компартії України на різних етапах війни як невід'ємної складової частини діяльності КПРС по зміцненню морально-політичної єдності радянського народу, мобілізації його духовних сил на розгром ворога.

Грунтовне вивчення досвіду ідейно-політичної роботи КПРС, її місцевих партійних організацій у роки Великої Вітчизняної зумовлюється необхідністю використання його для розв'язання нових відповідальних завдань, що стоять перед трудящими Країни Рад. «Зусилля партії і народу, — підкреслювалося, зокрема, в рішеннях червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС, — концентруються на завданнях планомірного і всебічного вдосконалення розвиненого соціалізму, реалізація яких прямо залежить від рівня свідомості й активності трудящих. Ідеологічна робота дедалі більше висувається на перший план, зростають її роль і значення»⁴².

В сучасних умовах історичний досвід КПРС в організації політико-виховної роботи серед трудящих, удосконалення її форм і методів мають велике наукове, політичне і практичне значення. Навчитися вирішувати завдання новими прийомами сьогодні, наголошував В. І. Ленін, можна лише в тому випадку, якщо добре і критично засвоєно вчо-

республіки на розгром фашизму в 1943—1945 гг. — Киев, 1977. — 127 с.; 3 позицій пролетарського інтернаціоналізму. — К., 1981. — 374 с.; Борьба ленинской партии против национализма, за интернационализм. — М., 1982. — 256 с.; КПРС — організатор братерського співробітництва народів СРСР: (Період соц. і ком. буд-ва). — К., 1982. — 343 с.; Великая сила братского единства. — Киев, 1983. — 318 с.; Замлинский В. А. Несокрушимое единство. — Киев, 1984. — 207 с.; Могучие источники победы. 1941—1945: Социалистический патриотизм и интернационализм советских людей в годы Великой Отечественной войны. — Киев, 1984. — 263 с.; Костяков Г. И. Патриотическое воспитание защитников Родины. — Харьков, 1984. — 239 с.; та ін.

⁴¹ Дмитрук К. Безбатченко. — Львів, 1972. — 223 с.; Дмитрук К. Підстандартами реакції і фашизму. — К., 1976. — 378 с.; Симоненко Р. Г. На утриманні реакції. — К., 1977. — 143 с.; Чередниченко В. П. Анатомія зради: Укр. буржуаз. націоналізм — знаряддя антирад. політиків імперіалізму. — К., 1978. — 334 с.; Римаренко Ю. И. Антикоммунистический альянс. — К., 1981. — 132 с.; Мигнович І. І. Реакційна суть клерикального націоналізму. — К., 1984. — 293 с.; та ін.

⁴² Пленум Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року: Стеногр. звіт. — К., 1983, с. 178.

рашні⁴³. Оцінюючи досвід ідейно-політичної роботи Комуністичної партії в роки громадянської війни, Володимир Ілліч писав: «...Найбільше треба подумати про те, щоб зробити основою нашої агітації і пропаганди — аналіз, пояснення того, чому ми перемогли, чому ці жертви громадянської війни окупилися сторицею і що треба зробити на основі цього досвіду, щоб здобути перемогу в іншій війні, війні на фронті безкровному, у війні, яка тільки змінила форму, а ведуть її проти нас все ті самі старі представники, слуги і вожді старого капіталістичного світу, тільки ще більш завзято, шалено і запекло»⁴⁴.

Особливо актуально звучать ці слова В. І. Леніна нині, коли агресивні сили американського імперіалізму відверто активізували мілітаристську політику, ігноруючи уроки історії, оголосили новий «хрестовий похід» проти соціалізму. У ньому беруть участь й буржуазні історики, які намагаються фальсифікувати події та уроки Великої Вітчизняної війни, зняти відповідальність з тих, хто розв'язав другу світову війну, сприяв приходу фашистів до влади у Німеччині, применшити вирішальний вклад радянського народу, керованого Комуністичною партією, у розгром фашистських загарбників, у врятування світової цивілізації. У постанові ЦК КПРС «Про 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років» перед партійними організаціями, суспільствознавцями поставлено завдання — «викривати антинародну, реакційну суть імперіалізму.., давати рішучу, аргументовану відсіч нашим ідеологічним противникам, всякого роду фальсифікаторам історії другої світової війни»⁴⁵. Поглиблене дослідження ідеологічної, масово-політичної роботи КПРС у роки Великої Вітчизняної війни сприятиме вихованню трудящих, особливо молоді, на славних традиціях Комуністичної партії, у дусі радянського патріотизму і пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, дружби народів СРСР, високої організованості і дисциплінованості, формуванню у кожної радянської людини чітких класових позицій, політичної пильності, постійної готовності до захисту соціалістичної Батьківщини, завоювань Великого Жовтня.

І. П. СТАФІЙЧУК (Київ)

⁴³ Див.: Ленін В. І. VII Московська губпартконференція. — Повне збір. творів, т. 44, с. 208.

⁴⁴ Ленін В. І. IX з'їзд РКП(б), 29 березня — 5 квітня 1920 р.: Доп. ЦК 29 березня. — Там же, т. 40, с. 233.

⁴⁵ Комуніст України, 1984, № 8, с. 5.

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ІСТОРИЧНА ЛІТЕРАТУРА ПРО ВОЗЗ'ЄДНАННЯ ЗАКАРПАТТЯ З УРСР

В історії кожного народу є події епохального значення, які відіграли вирішальну роль в його долі. Для трудящих Закарпаття такою подією стало возз'єднання краю з Радянською Україною в складі СРСР. У Маніфесті про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною, прийнятому I з'їздом Народних комітетів 26 листопада 1944 р., та у договорі між СРСР і Чехословацькою республікою від 29 червня 1945 р. було особливо підкреслено економічну, політичну і культурну спільність цих споконвічних українських земель, яка сягає вглиб віків.

Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною завершило історичний процес об'єднання всіх українських земель у рамках однієї держави і відкрило сприятливі можливості для здійснення докорінних пе-

ретворень у його політичному та економічному житті, розвитку продуктивних сил і утвердження соціалістичних суспільних відносин, реального втілення ідей Великого Жовтня. «Це був глибокий, революційний поворот у долі населення західноукраїнських земель,— зазначав член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький,— поворот від соціального і національного гноблення, безправ'я і відсталості до свободи і всебічного прогресу»¹.

Завдяки піклуванню Комуністичної партії і Радянського уряду, самовідданий праці народних мас Закарпаття, величезній допомозі їм з боку трудящих братніх союзних республік протягом небагато короткого строку було подолано вікову відсталість краю і перетворено його на квітучу область з розвинутою промисловістю, сучасним сільським господарством, передовою соціалістичною культурою.

Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною дало поштовх і науковому вивченню історії краю. Спочатку дослідженням визвольної боротьби його трудящих, яка набула значного розмаху під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції, займалися в основному науковці Інституту історії АН УРСР та Ужгородського державного університету, відкритого у 1945 р. Вчені провідних наукових центрів країни — Інституту історії АН СРСР, Московського державного університету, Інституту історії АН УРСР та інших — подали велику допомогу професорсько-викладацькому складу Ужгородського університету у вихованні кадрів дослідників, які почали успішно розробляти різні проблеми вітчизняної історії, в тому числі історії Закарпаття.

За сорок років історія Закарпаття знайшла ґрунтовне відображення як в узагальнюючих працях з історії Української РСР та її західних областей², так і у відповідних фундаментальних колективних монографіях³, що здобули високу оцінку наукової громадськості.

Позитивним явищем стала публікація досліджень історіографічного характеру з різних проблем історії краю⁴. Однак поки що немає узагальнюючої праці, присвяченої аналізу досягнень і недоліків української радянської історичної науки з питань возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною в складі СРСР.

¹ Комуніст України, 1978, № 1, с. 19.

² Історія Української РСР: У 8-ми т. 10-ти кн. К., 1978, т. 7. — 689 с.; Торжество історичної справедливості: Закономірність возз'єднання західноукр. земель в єдиній Укр. Рад. державі. — Львів, 1968. — 802 с.

³ Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. Ужгород, 1968, т. I. — 334 с.; Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації — Ужгород, 1980. — 317 с.; Історія міст і сіл Української РСР: Закарпатська область. — К., 1969. — 652 с.; (рос. вид. — Київ, 1982. — 611 с.); Шляхом до щастя: Нариси історії Закарпаття. — Ужгород, 1973. — 286 с.; Культури нашої надбання. — Ужгород, 1982. — 166 с. та ін.

⁴ Гранчак І. М. О научно-исследовательской работе историков Ужгородского университета. — Вопр. истории, 1965, № 1, с. 115—120; Гранчак І. М., Пальок В. В. Українська радянська історіографія про боротьбу трудящих Закарпаття за возз'єднання з УРСР у 1920—1939 рр. — У кн.: Соціалістичні перетворення на Закарпатті за 25 років Радянської влади: Матеріали респ. наук. конф., присвяч. 25-річчю возз'єднання Закарпаття з Рад. Україною (1945—1970). Ужгород, 1970, с. 109—127; Данилюк Д. Д. Закарпаття 1939—1945 років у радянській історіографії. — Там же, с. 137—148; Данилюк Д. Д. Дослідження деяких проблем історії Закарпаття періоду чеської окупації в працях радянських істориків (1919—1938). — У кн.: Тези доп. наук. конф. молодих вчених. Ужгород, 1966, с. 17—24; Данилюк Д. Д., Троян М. В. Радянська історіографія про вплив Великого Жовтня на розвиток революційної боротьби в Закарпатті (1917—1919 рр.). — Укр. іст. журн., 1973, № 3, с. 132—140; Пальок В. В., Мельник В. П. Тема возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною в історико-партійній літературі. — У кн.: Возз'єднання українських земель в єдиній Українській Радянській державі — торжество ленінської національної політики КПРС: Матеріали респ. наук.-теорет. конф., присвяч. 30-річчю возз'єднання Закарпаття з Рад. Україною. Ужгород, 1976, с. 116—122; Білак С. М., Пруниця С. Ю., Божук Г. В. До питання критики фальсифікації історії визволення Закарпаття Червоною Армією та возз'єднання його з Радянською Україною. — Там же, с. 135—140.

У зв'язку з цим автори даного огляду прагнули висвітлити три аспекти названої вище теми, а саме: боротьбу трудящих Закарпаття за визволення і возз'єднання з Радянською Україною; визволення краю Червоною Армією; історичний акт возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною в складі СРСР. Щоправда, перші два аспекти розглядаються нами лише в загальних рисах.

Перші дослідження з історії боротьби трудящих Закарпаття за своє соціальне і національне визволення та возз'єднання з Радянською Україною було опубліковано у 50-х роках. Це, зокрема, праці Ф. П. Шевченка, І. М. Мельникової, В. В. Усенка⁵ та інших учених, в яких вперше з марксистсько-ленінських позицій висвітлювався революційно-визвольний рух народних мас краю, що посилювався в результаті дальшого загострення внутрішніх класових суперечностей та під впливом ідей Великого Жовтня.

Різні етапи наростання цього руху розглядаються в дослідженнях українських радянських істориків Б. І. Співака, М. М. Лелекача, В. І. Неточаєва, І. М. Гранчака, І. І. Компанійця, М. В. Трояна, П. К. Сміяна, Н. П. Баженової, Ю. Ю. Сливки, В. І. Белоусова, М. Є. Ротмана, В. В. Хайнаса, О. В. Хланти, С. Ю. Пруниці, Д. М. Супруна, І. Ф. Короля, П. І. Халуса, В. Ю. Ганчина⁶ та ін. У цих працях, написаних на основі узагальнення значного фактичного матеріалу, виявленого у вітчизняних і зарубіжних архівах, правильно наголошується, що успіхи трудящих Країни Рад у будівництві соціалізму надихали народні маси краю на активізацію революційної боротьби, яка проходила під керівництвом Закарпатського крайкому Комуністичної партії Чехословаччини. Разом з тим радянські дослідники викривають спроби українських буржуазних націоналістів всіляко фальсифікувати історичну дійсність.

⁵ Шевченко Ф. П. Боротьба за Радянську владу на Закарпатській Україні. — К., 1950. — 93 с.; Мельникова І. Н. Как была включена Закарпатская Украина в состав Чехословакии. — Учен. зап. Ин-та славяноведения АН СССР, 1951, т. 3, с. 104—135; Усенко В. В. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху на Закарпатті в 1917—1919 рр. — К., 1955. — 195 с.

⁶ Співак Б. І. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930—1945 роках. — Львів, 1963. — 380 с.; Співак Б., Троян М. 40 незабутніх днів: (З історії боротьби за владу Рад на Закарпатті в 1919 р.). — Ужгород, 1967. — 117 с.; Лелекач М. М., Неточаєв В. І. З історії боротьби за владу Рад і проти інтервенції США й Антанти на Закарпатті в 1918—1919 рр. — Наук. зап. Ужгород. ун-ту, 1954, т. 9, с. 261—322; Гранчак І. М., Неточаєв В. І. Створення частин угорської Червоної Армії на Закарпатті в 1919 р. та їх бойові дії. — В кн.: Українсько-угорські історичні зв'язки. К., 1964, с. 110—131; Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст. (1900—1919 роки). — К., 1960. — 371 с.; Троян М. В. Революційно-визвольна боротьба трудящих Закарпаття наприкінці 1918 — на початку 1919 р. — У кн.: З історії західноукраїнських земель. К., 1958, вип. 3, с. 97—114; Сміян П. К. Жовтнева революція і Закарпаття 1917—1919 рр. — Львів, 1971. — 166 с.; Баженова Н. П. Нарис історії революційно-визвольного руху трудящих Закарпаття в 1917—1923 рр. — Ужгород, 1962. — 168 с.; Сливка Ю. Ю. Революційно-визвольна боротьба на Закарпатті в 1929—1937 рр. — К., 1960. — 156 с.; Сливка Ю. Ю. Підступи міжнародної реакції на Закарпатті в 1938—1939 рр. — Львів, 1966. — 70 с.; Белоусов В. На шляху до перемоги: (З історії ком. орг. Закарп. України, 1929—1938 рр.). — Ужгород, 1958. — 238 с.; Ротман М. Напередодні другої світової: (З історії Закарп. ком. орг., 1933—1938 рр.). — Ужгород, 1964. — 138 с.; Хайнас В. Здійснення мрії: (З історії Закарп. ком. орг., 1938—1945 рр.). — Ужгород, 1963. — 98 с.; Хланта О. Іх вели комуністи: (З історії Закарп. ком. орг., 1924—1929 рр.). — Ужгород, 1962. — 55 с.; Пруниця С. Ю. Червоний сенатор. — Ужгород, 1984. — 158 с.; Супрун Д. Споконвічна мрія збулася: (Комуністи Закарпаття на чолі боротьби трудящих за возз'єднання з Рад. Україною та здійснення соц. перетворень в обл.). — К., 1969. — 176 с.; Король І. Ф. Переможна сила братерства: (Солідарність народів Країни Рад з рев. боротьбою трудящих Закарпаття, 1917—1945). — Львів, 1979. — 126 с.; Халус П. В боях за волю. — Ужгород, 1959. — 71 с.; Ганчин В. Ю. Мюнхенська змова і Закарпаття. — В кн.: Великий Жовтень і розквіт возз'єданого Закарпаття: Матеріали наук. сесії, присвяч. 50-річчю Великої Жовт. соц. революції. Ужгород, 1970, с. 222—235

Питання про визволення Закарпаття Червоною Армією глибоко висвітлені в узагальнюючих колективних працях з історії Великої Вітчизняної війни⁷, а також у спогадах безпосередніх учасників тих подій — радянських воєначальників та політпрацівників. Це, зокрема, книги А. А. Гречка, А. Й. Гастиловича, Д. М. Проектора, В. С. Левченка⁸ та інших. У них розкрито широке коло питань, насамперед воєнно-стратегічне та політичне значення наступальної операції по оволодінню головним Карпатським хребтом. Автори названих праць підкреслюють, що трудовий люд поневоленого краю з великою радістю зустрів воїнів-визволителів.

Багатий матеріал міститься в тематичних збірниках, присвячених ювілеям визволення Закарпаття від фашистських загарбників⁹, авторами яких є Маршали Радянського Союзу, генерали, офіцери, колишні керівники партизанських з'єднань і загонів, рядові солдати та підпільники, науковці. Вони наводять численні факти безмежної мужності, відваги, героїзму бійців та командирів Червоної Армії, які вони виявили під час бойових операцій у Карпатах.

У боях за визволення Закарпаття від фашистського ярма активну участь брали сини і дочки всіх народів нашої країни. Під час штурму головного Карпатського хребта багато з них повторили безсмертний подвиг Олександра Матросова. Цій темі присвячено нарис І. Л. Хоменка «Герої карпатських битв»¹⁰.

Визвольна місія Червоної Армії на Закарпатті ґрунтовно висвітлена і в дослідженнях істориків. Вони описували хід воєнних дій, розповідали про масовий героїзм синів і дочок різних народів СРСР¹¹, про велику допомогу радянського командування місцевому населенню в справі відновлення зруйнованого ворогом народного господарства краю¹².

Завершальним етапом революційно-визвольної боротьби трудящих Закарпаття було возз'єднання краю з Радянською Україною в складі СРСР. Ця проблема також знайшла відображення в радянській історичній літературі. Враховуючи її багатогранність, зупинимось лише на таких питаннях: діяльність на Закарпатті комуністичних партійних організацій та створення Народних комітетів; робота I з'їзду Народних комітетів Закарпатської України та прийняття ним Маніфесту про возз'єднання; допомога трудящих краю Червоній Армії у

⁷ История Великой Отечественной войны Советского Союза, 1941—1945. М., 1962, т. 4. — 735 с.; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. Киев, 1975, т. 3. — 460 с.

⁸ Гречко А. А. Через Карпаты. — М., 1971. — 422 с.; Гастилович А. И. Через Яблоницкий и Татарский перевалы. — Воен.-ист. журн., 1969, № 10, с. 83—88; Проектор Д. М. Через Дуклинский перевал: (Карп.-Дукл. операция 1944 г.). — М., 1960. — 215 с.; Левченко В. С. Сражения в Карпатах. — М., 1960. — 232 с.

⁹ Они освобождали Закарпатье. — Ужгород, 1974. — 254 с.; В боях за Карпаты. — Ужгород, 1975. — 283 с.; Шли полки Карпатами. — Ужгород, 1985. — 309 с.

¹⁰ Хоменко І. І. Szabadságunkért harcoltak. — Uzshorod, 1974. — 104 old

¹¹ Бойко М. Ф. Освобождение Закарпаття Советской Армией и деятельность Народной Рады Закарпатской Украины. — Учен. зап. Харьк. ун-та, 1957, т. 88, с. 371—383; Троян М. В., Хайнас В. В. Двадцятиріччя визволення Закарпаття Радянською Армією. — В кн.: Тези доп. та повідомл. до наук. конф., присвяч. 20-річчю визволення Закарпаття Рад. Армією. Ужгород, 1964, с. 3—29; Жученко І. Я. Визволення Закарпаття (вересень — листопад 1944 р.). — Укр. іст. журн., 1969, № 10, с. 33—38; Жученко І. Я. Допомога партизанів і населення Закарпаття Червоній Армії. — Там же, 1976, № 10, с. 52—58; Куценко К. О. Визволення Закарпатської України Радянською Армією (вересень — жовтень 1944 р.). — Там же, 1970, № 6, с. 12—17; Куценко К. О., Сабінін А. С. Визволення Закарпаття Червоною Армією — інтернаціональний подвиг народів СРСР. — У кн.: Комуністична партія — натхисник і організатор перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. К., 1975, с. 95—101; Жученко І. Я., Куценко К. О. Східно-Карпатська операція — завершальний етап визволення українських земель від фашистських загарбників. — Укр. іст. журн., 1979, № 10, с. 54—63.

¹² Ткачова Л. І. Допомога воїнів Червоної Армії трудящим Закарпаття (жовтень 1944—1945 рр.). — У кн.: Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття, с. 263—269.

розгромі фашизму; здійснення народною владою важливих економічних і культурних заходів; підписання договору між СРСР і Чехословаччиною про Закарпатську Україну та історичне значення возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною.

Визволення краю Червоною Армією від фашистських загарбників у жовтні 1944 р. стало поворотним моментом в його історії. Комуністичні організації вийшли з підпілля й розгорнули широку політичну та організаторську роботу в масах. Вся влада перейшла до рук трудящих в особі Народних комітетів — органів диктатури пролетаріату, частина з яких була створена ще напередодні вигнання окупантів і відіграла певну роль в організації збройної боротьби проти них, а згодом — у відбудові народного господарства¹³.

Діяльність Народних комітетів уперше глибоко дослідив І. Ф. Євсєєв¹⁴. Він показав процес створення цих органів збройної боротьби народних мас проти фашистських загарбників і переростання їх в органи державної влади після визволення Закарпаття Червоною Армією. Заслугою автора монографії було ґрунтовне висвітлення участі Народних комітетів у здійсненні в краї соціалістичних перетворень. Однак окремі питання, порушені в книзі, мали дискусійний характер. Так, І. Ф. Євсєєв твердив, що на Закарпатті у той час відбулися дві революції: народно-демократична і соціалістична, тим самим помилково отожденоючи розвиток подій у країнах народної демократії і на Закарпатті. Ця теза не знайшла підтримки серед науковців. Навпаки, одразу після виходу монографії в рецензії на неї¹⁵, а також у наступних дослідженнях було переконливо показано, що вона хибна.

З перших днів після визволення Закарпаття від гітлерівських окупантів у ньому розгорнувся рух за возз'єднання краю з Радянською Україною в єдиній братній сім'ї народів СРСР. В авангарді цього всенародного руху виступали комуністи. Проте для посилення їх керівної ролі необхідно було зміцнити комуністичну організацію краю, створити її єдине керівництво, тобто організаційно оформити Комуністичну партію. Робота I конференції крайкому, яка проголосила утворення Комуністичної партії Закарпатської України, а також організаторська діяльність парторганізацій по мобілізації трудящих на ліквідацію основ капіталістичного ладу, відбудову народного господарства та здійснення соціалістичних перетворень висвітлені в колективних працях¹⁶ та в статтях В. В. Хайнаса, В. Т. Яремчука, Ф. Ф. Чернявського¹⁷ та ін. На основі залучення нових архівних матеріалів вони показали політичне значення утворення Комуністичної партії Закарпатської України, її роль в керівництві всенародним рухом за возз'єднання, боротьбою трудящих за відродження зруйнованого окупантами господарства, за докорінну перебудову суспільних відносин. Проте в статті В. Т. Яремчука містився неправильний висновок про існування на За-

¹³ Русин В. П. На крутих перевалах. — К., 1983, с. 200—201.

¹⁴ Евсєєв И. Ф. Народные комитеты Закарпатской Украины — органы государственной власти (1944—1945 гг.). — М., 1954. — 148 с.

¹⁵ Вітчизна, 1954, № 11, с. 181—184.

¹⁶ Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. — Ужгород, 1980. — 317 с.; История городов и сел Украинской ССР: Закарпатская область. — Киев, 1982. — 611 с.

¹⁷ Хайнас В. В. Комуністична партія Закарпатської України — натхненник і організатор боротьби трудящих за возз'єднання з Радянською Україною (жовтень 1944 — червень 1945 рр.). — Наук. зап. Ужгород. ун-ту, 1957, т. 29, с. 245—280; Хайнас В. В. Комуністична партія Закарпатської України в боротьбі за відбудову і соціалістичні перетворення народного господарства (жовтень 1944 — червень 1945 рр.). — Доп. та повідомл. Ужгород. ун-ту. Сер. іст.-філол., 1957, № 1, с. 3—6; Яремчук В. Т. Встановлення народної влади на Закарпатті і створення передумов для соціалістичного перетворення сільського господарства (жовтень 1944 — червень 1945 рр.). — Наук. зап. Ужгород. ун-ту, 1959, т. 39, с. 18—38; Чернявський Ф. Ф. Соціалістичні перетворення в промисловості Закарпаття в 1944—1945 рр. — Там же, 1957, т. 29, с. 281—306.

карпатті в той період двовладдя. В радянській історіографії переконливо доведено, що вся влада в краї належала тоді трудящим в особі Народної Ради, що її виконавчими органами були окружні, міські і сільські Народні комітети, які виконували функції органів диктатури пролетаріату. Ніякого двовладдя не було.

Знаменною подією в історії Закарпаття став I з'їзд Народних комітетів Закарпатської України, який одногласно висловив волю трудящих возз'єднатися з Радянською Україною в складі СРСР. Хід його роботи та історичне значення прийнятих ним рішень розкриті в спеціальних працях В. В. Пальока, П. С. Сірка, Б. і Співака, М. В. Трояна та інших¹⁸. Дослідники правильно наголошують, що під Маніфестом про возз'єднання підписалося понад 250 тис. чол., тобто абсолютна більшість дорослого населення краю. Вони розуміли, що справжнє щастя можуть здобути лише в дружній сім'ї радянських народів-братів.

В монографії М. В. Трояна, яка одержала позитивну оцінку не тільки в радянській, а й в зарубіжній історіографії¹⁹, вперше дається аналіз соціального складу делегатів з'їзду, їх партійна приналежність, наводяться багато імен кращих представників робітничого класу, селянства, трудової інтелігенції, активних учасників партизанського руху. Автор переконливо розвінчує спроби буржуазних фальсификаторів применшити значення рішень I з'їзду Народних комітетів, очорнити радянську дійсність, показуючи гігантські перетворення в усіх галузях господарства, культури, суспільного і духовного життя трудящих Закарпаття за роки Радянської влади.

Як відомо, в той час Народні комітети поряд з розв'язанням інших важливих політичних та економічних завдань велику увагу приділяли допомозі Червоній Армії в розгромі фашизму. В результаті проведеної ними значної організаторської та роз'яснювальної роботи посилювалося прагнення молоді краю добровільно вступати до лав Червоної Армії. Про розмах цього патріотичного руху свідчили матеріали газети «Закарпатська правда», на сторінках якої друкувалися розповіді радянських командирів про ратні подвиги добровольців із Закарпаття на фронтах²⁰.

У книзі «Добровольці»²¹ вміщено хвилюючі спогади колишніх воїнів-закарпатців, які служили в частинах Червоної Армії і чехословацькому корпусі, про їх участь у боротьбі проти фашистських окупантів у роки Великої Вітчизняної війни. Цей аспект проблеми певною мірою висвітлений також у ряді колективних та індивідуальних досліджень, де переконливо спростовуються вигадки буржуазних апологетів про «примусовий набір молоді до Червоної Армії».

Радянські історики приділяють значну увагу діяльності Народної Ради Закарпатської України, створеної 26 листопада 1944 р. на I з'їзді Народних комітетів. У працях П. С. Сірка, І. М. Маріаша,

¹⁸ Пальок В. В. Про I з'їзд Народних комітетів Закарпатської України (1944). — Укр. іст. журн., 1965, № 6, с. 58—62; Сірко П. С. До питання про історичне значення I з'їзду Народних комітетів Закарпатської України. — В кн.: Тези доп. Ужгород. ун-ту до наук. конф., присвяч. 20-річчю возз'єднання Закарпаття з Рад. Україною і 20-річчю заснування ун-ту. Ужгород, 1965, с. 48—54; Співак Б. І. 25-річчя Першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України. — Укр. іст. журн., 1969, № 11, с. 121—122; Троян М. В. Того дня зійшло сонце возз'єднання: (Перший з'їзд Нар. ком. Закарп. України). — Ужгород, 1979. — 134 с.; Троян М. В. До 30-річчя I з'їзду Народних комітетів Закарпатської України. — Укр. іст. журн., 1974, № 11, с. 118—122.

¹⁹ К ульчицький В. Книга про акт історичної справедливості. — Наша культура (Варшава), квітень 1980, № 4, Niederhauser Emil. M. V. Troján: Azon a napon írkelt az újragyesülés napja. — Szabolcs—Szatmári Szemle. Nyiregyháza, 1980, 4sz., 102—103 old.

²⁰ Закарп. правда, 1944, 7 листоп., 1945, 11, 16 лют.

²¹ Добровольці. — Ужгород, 1971. — 144 с.

В. С. Кульчицького²² та ін. показано, як втілювалися в життя перші декрети Народної Ради Закарпатської України, зокрема щодо зламу буржуазного державного апарату та створення нового, народного.

Соціальним перетворенням у галузі промисловості та сільського господарства краю присвячені статті Ф. Ф. Чернявського, М. Ф. Горленка, В. І. Ілька²³ та інших. На основі глибокого вивчення декретів, постанов і рішень Народної Ради Закарпатської України в них розкрито процес ліквідації економічної відсталості краю. Разом з тим дослідники вказують на труднощі, що ускладнювали процес формування нових, соціалістичних суспільних відносин. Вони правильно оцінюють той факт, що Народна Рада не одразу приступила до націоналізації дрібної та середньої промисловості, оскільки «комуністи врахували можливість залучення до відбудови промислових підприємств приватного капіталу»²⁴.

Відомо, що для відбудови народного господарства Закарпаття потрібні були значні зусилля. Тому не слід перебільшувати темпів введення в дію промислових підприємств, як це робили деякі автори. Так, І. Ф. Євсєєв вважав, що на 1 квітня 1945 р. в «Закарпатській Україні уже працювало понад 250 великих і середніх підприємств»²⁵. Ф. Ф. Чернявський, посилаючись на матеріали фонду Народної Ради, цілком слушно зауважив, що на 30 травня (тобто через 2 місяці) діяли лише 174 підприємства²⁶ (в тому числі 141 державне і 17 кооперативних). Через місяць обсяг випуску промислової продукції краю досяг 78% довоєнного рівня.

У працях, присвячених соціалістичним перетворенням у сільському господарстві Закарпаття, зроблено аналіз заходів Комуністичної партії і Народної Ради, спрямованих на розв'язання аграрного питання в інтересах трудового селянства. Їх автори правильно наголошують, що спочатку експропріювалися тільки великі поміщицькі землеволодіння і землі, що належали зрадникам. Багато місця в дослідженнях приділено зміцненню союзу робітничого класу і селянства — політичної основи диктатури пролетаріату.

Одразу після визволення Закарпаття Червоною Армією від фашистського ярма там почали здійснюватися перетворення в галузі народної освіти та культури. Адже складовою частиною геніального ленінського плану побудови соціалізму була культурна революція. Цій важливій темі присвячені дослідження Г. П. Пінчука, А. М. Ігната, Ф. Ф. Чернявського, В. Ф. Решетаря, С. М. Микуланинця²⁷ та інших.

²² Сірко П. С. Перші декрети Народної Ради Закарпатської України. — В кн.: Тези доп. Ужгород. ун-ту, каф. історії КПРС. Ужгород, 1966, с. 87—91; Маріаш І. М. Роль перших декретів Народної Ради Закарпатської України. — Рад. право, 1967, № 10, с. 34—40; Кульчицький В. С. Законодавча діяльність Народної Ради Закарпатської України. — Пробл. мовознавства, 1971, вип. 20, с. 56—64.

²³ Чернявський Ф. Ф. Соціалістичні перетворення в промисловості Закарпаття в 1944—1945 рр. — Наук. зап. Ужгород. ун-ту, 1957, т. 29, с. 281—306; Чернявський Ф. Ф. Аграрні перетворення на Закарпатській Україні в 1944—1945 рр. — Доп. та повідомл. Ужгород. ун-ту, сер. іст.-філол., 1957, № 1, с. 11—14; Горленко М. Ф. Ліквідація економічної і культурної відсталості Закарпатської України. — Учен. зап. Моск. пед. ін-та ім. В. І. Леніна, 1958, т. 127, вып. 1, с. 81—109; Ілько В. І. Аграрні перетворення в закарпатському селі. — В кн.: Соціалістичні перетворення на Закарпатті за 25 років Радянської влади, с. 27—39.

²⁴ Шляхом Жовтня: 36 документів. Ужгород, 1965, т. 6, с. 10.

²⁵ Євсєєв І. Ф. Указ. соч., с. 87.

²⁶ Чернявський Ф. Ф. Соціалістичні перетворення в промисловості Закарпаття в 1944—1945 рр., с. 300.

²⁷ Пінчук Г. Возз'єднання українських земель в єдиній Українській Радянській державі і завдання інтелігенції. — Ужгород, 1946. — 27 с.; Ігнат А. Світло Жовтня: (Розповідь про загальноосвіт. шк. в Закарпатті). — Ужгород, 1957. — 53 с.; Чернявський Ф. Ф. Організація і розвиток народної освіти на Закарпатті в 1944—1945 рр. — Наук. зап. Ужгород. ун-ту, 1957, т. 27, с. 39—56; Решетар В. Культурні перетворення на Закарпатті за роки Радянської влади. — Ужгород, 1953. — 27 с.; Микуланинець С. На варті здоров'я трудящих Закарпаття. — Ужгород, 1959. — 40 с.

Комуністична партія Закарпатської України і комсомольська організація краю наполегливо втілювали в життя ленінську національну політику. Даний аспект багатогранної діяльності КПЗУ і СМЗУ певною мірою відображено в статтях В. В. Хайнаса, М. П. Макари, Т. С. Сегеди²⁸ та інших.

У багатьох узагальнюючих працях висвітлюється допомога радянського народу трудящим Закарпаття у ліквідації економічної відсталості краю, але безпосередньо саме цьому питанню присвячена стаття К. О. Куценка²⁹.

Акт про возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною в складі СРСР був юридично оформлений в результаті підписання в Москві 29 червня 1945 р. договору між Радянським Союзом і Чехословацькою республікою. Буржуазна історіографія всіляко намагається фальсифікувати цю знаменну подію. Ігноруючи справжні факти, В. Маркуш³⁰ та інші «теоретики» твердять, нібито возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною було здійснено всупереч волі закарпатців з допомогою Збройних Сил Радянського Союзу.

Радянські історики аргументовано спростовують подібні «відкриття» буржуазних фальсифікаторів. Так, ще в 1945 р. вийшов у світ збірник документів і матеріалів³¹ про підготовку і підписання договору між СРСР і ЧСР. У ньому, зокрема, вміщено виступи офіційних осіб обох держав, які свідчили, що демократичні кола Чехословацького розуміли закономірність цього історичного акту. Наприклад, Голова народно-демократичного уряду ЧСР Зденек Фірлінгер зазначав: «Ми впевнені, що возз'єднання Закарпатської України з своєю Батьківщиною буде на користь обом країнам і на користь нашої дружби з великим українським народом і що зв'язки, які зв'язували нас з нашими українськими братами під Карпатами в минулому, ще сильніше зміцнять наші братерські дружні відносини з усіма народами Радянського Союзу»³².

Звістка про підписання договору між СРСР та ЧСР знайшла палкий відгук серед трудящих Радянського Союзу. В передовій статті «Правди» «Історичний акт возз'єднання Закарпатської України з Батьківщиною» наголошувалося, що вперше в історії весь український народ об'єднано в рамках однієї держави, розповідалося про мужню боротьбу народних мас Закарпаття за збереження рідної мови та звичаїв. Далі в газеті вказувалося: «Радянсько-чехословацький договір має велике міжнародне значення. Він є зразком міжнародного співробітництва в дусі зміцнення політики миру і дружніх стосунків між народами»³³. Вся повоєнна історія відносин між Радянським Союзом і Чехословаччиною повністю підтвердила правильність цих слів.

22 листопада 1945 р. договір було ратифіковано Національними Зборами Чехословацької республіки, а 27 листопада 1945 р. — Президи-

²⁸ Хайнас В. В. СМЗУ — бойовий помічник комуністів у боротьбі за возз'єднання краю з Радянською Україною (1944—1945 рр.). — У кн.: Возз'єднання українських земель в єдиній Українській Радянській державі — торжество ленінської національної політики КПРС, с. 100—103; Макара М. П. Компартія Закарпатської України в боротьбі за інтернаціональне згуртування трудящих (жовтень 1944 — січень 1946 рр.). — Укр. іст. журн., 1968, № 10, с. 88—95; Сегеда Т. С. Діяльність Спілки молоді Закарпатської України по вихованню підростаючого покоління на революційних і бойових традиціях ВЛКСМ (1944—1945 рр.). — Там же, 1973, № 3, с. 75—79.

²⁹ Куценко К. О. Економічна допомога радянського народу трудящим Закарпатської України (жовтень 1944 — червень 1945 рр.). — У кн.: Соціалістичні перетворення на Закарпатті за 25 років Радянської влади, с. 15—22.

³⁰ Markus W. L'incorporation de l'Ukraine subcarpathique à l'Ukraine Soviétique, 1944—1945.—Louvain, 1956.—106 p.

³¹ Про Закарпатську Україну: (Зб. матеріалів). — К., 1945. — 45 с.

³² Там же, с. 11.

³³ Правда, 1945, 1 юля.

дією Верховної Ради СРСР. Цим самим раз і назавжди було покладено край віковій несправедливості і вперше за багато століть усі українські землі ввійшли до складу однієї держави.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 січня 1946 р. було утворено Закарпатську область, на території якої поширювалася дія законодавства Української РСР. Прагнення населення Закарпаття до возз'єднання із своїми єдинокровними братами, нарешті, здійснилося. В історії краю розпочався новий період — період становлення Радянської влади, будівництва соціалістичного суспільства.

В радянській історіографії історичний акт возз'єднання українських земель в єдиній державі висвітлено широко. Цьому присвячені окремі розділи вже згадуваних узагальнюючих колективних праць, матеріали трьох республіканських науково-теоретичних конференцій, що проходили напередодні 20-річчя, 25-річчя та 30-річчя даної події. Крім того, видано спеціальні дослідження В. С. Кульчицького, М. В. Трояна, А. А. Чічура, В. М. Лендела³⁴ та інших науковців, в яких показано історичне значення процесу завершення возз'єднання українських земель в єдиній Радянській державі.

Таким чином, радянські історики вже багато зробили для глибокого, всебічного вивчення та узагальнення з марксистсько-ленінських позицій важливої події в історії трудящих Закарпаття, як і всього українського народу, — возз'єднання краю з Радянською Вітчизною. В їх працях показана закономірність цього історичного акта, що відображав волю населення Закарпаття.

Однак є ще дискусійні, недостатньо вивчені питання, які чекають свого дослідника. До них відносяться процес ліквідації буржуазного державного апарату та створення нового, народного, зокрема утворення Народних комітетів, народних дружин, міліції, органів юстиції. Адже особливість державного будівництва на Закарпатті полягала в тому, що трудящі краю своєю кінцевою метою вважали возз'єднання його з Радянською Україною в складі СРСР і, отже, встановлення та зміцнення Радянської влади. Неповно висвітлено також багатогранну діяльність Комуністичної партії Закарпатської України і Народної Ради в справі розв'язання національного питання, в результаті якої Маніфест про возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною підписали представники різних націй і народностей, вбачаючи в ньому порятунк від соціального, національного і політичного гноблення і пов'язуючи з цим свої надії на щасливе майбутнє. Наступні події цілком і повністю підтвердили правильність обраного ними шляху.

Завданням радянських дослідників є й викриття антинародної суті зрадницької діяльності українських буржуазних націоналістів. Озброєні марксистсько-ленінською методологією вчені республіки напишуть ще чимало ґрунтовних праць з історії Закарпаття і тим самим внесуть гідний вклад у дальший розвиток вітчизняної історичної науки.

М. В. ТРОЯН (Ужгород), Д. Д. ДАНИЛЮК (Ужгород)

³⁴ Кульчицький В. С. Возз'єднання Закарпаття з Українською РСР — торжество ленінської національної політики КПРС. — Рад. право, 1976, № 6, с. 3—12; Троян М. В. Возз'єднання Закарпаття з Українською РСР — завершальний акт возз'єднання всіх українських земель в єдиній Українській Радянській державі. — В кн.: Соціалістичні перетворення на Закарпатті за 25 років Радянської влади, с. 3—14; Троян М. В., Чічур А. А. Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною у складі СРСР — торжество історичної справедливості. — Укр. іст. журн., 1980, № 6, с. 40—46; Лендел В. М. Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною — торжество ідеології пролетарського інтернаціоналізму. — В кн.: Возз'єднання українських земель в єдиній Українській Радянській державі — торжество ленінської національної політики КПРС, с. 14—17.

АГРАРНА ПОЛІТИКА ПАРТІЇ — В ДІІ

Основні напрями аграрної політики КПРС. (Діяльність партійних організацій України по переведенню сільськогосподарського виробництва на інтенсивний шлях розвитку. Середина 60-х — 80-ті роки).

Львів, видавництво при Львівському державному університеті видавничого об'єднання «Вища школа», 1984. — 168 с.

Питання аграрної політики КПРС, інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, діяльності партійних організацій по реалізації Продовольчої програми нині перебувають в центрі уваги багатьох дослідників. Вони аналізують, вивчають і узагальнюють позитивний досвід роботи парторганізацій республіки в цьому напрямку.

Однак комплексне висвітлення основних напрямів аграрної політики КПРС в умовах розвинутого соціалізму (на матеріалах України) ще не знайшло достатнього відображення в історико-партійній літературі. Певний вклад у цю справу зробив авторський колектив монографії «Основні напрями аграрної політики КПРС». В рецензованій праці йдеться про діяльність парторганізацій УРСР по переведенню сільського господарства на інтенсивний шлях розвитку.

В праці охоплено важливий період боротьби трудящих під керівництвом Комуністичної партії за виконання важливих завдань комуністичного будівництва (середина 60-х — 80-ті роки). Автор розглянули (на матеріалах республіки) форми і методи партійного керівництва сільськогосподарським виробництвом, соціалістичною перебудовою села, узагальнили досвід економічного розвитку колгоспів і радгоспів, виявили нові тенденції і перспективи життя радянського села, а також піддали аргументованій критиці фальсифікаторські вигадки імперіалістичної пропаганди про неефективність соціалістичного сільського господарства.

Автори широко використали праці В. І. Леніна, постанови ЦК КПРС, промови і виступи на партійних форумах ряду керівних діячів партії і Радянської держави, в яких узагальнюється досвід творчої праці трудящих нашої країни, республіки, а також документи партійних організацій, статистичні дані, збірники статей, спеціальну літературу, пресу та інші публікації досліджуваного періоду. Вони використали й дослідження своїх попередників, які тією чи іншою мірою торкалися питань аграрної політики КПРС. Це дало змогу авторам висвітлити основні аспекти розглянутої ними проблеми.

Матеріали, вміщені в книзі, розгляда-

ються за проблемно-хронологічним принципом.

В монографії йдеться про розвиток агропромислового комплексу та його матеріально-технічної бази в країні, зокрема в УРСР за роки, що минули після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС. Автори проаналізували проблеми, зв'язані з матеріально-технічним забезпеченням колгоспів і радгоспів у 70-х і на початку 80-х років, хід технічного переоснащення сільськогосподарського виробництва на основі НТП, дали оцінку прогресивним формам суспільної організації його і переведення на інтенсивний шлях розвитку.

Залучивши фактичний матеріал, вони розповіли про особливості впровадження сучасних індустріальних технологій та методів у виробництво на базі комплексної механізації трудомістких процесів. Дослідники роблять висновок, що цілеспрямована і багатогранна робота партійних організацій республіки в цьому напрямі стала одним з вагомих факторів ефективного використання матеріальних і трудових ресурсів на селі, планомірного і збалансованого розвитку всіх галузей агропромислового комплексу, прискорення темпів вирощування продукції землеробства і тваринництва. Було створено надійний фундамент для успішного розв'язання завдань, пов'язаних з реалізацією Продовольчої програми СРСР.

В книзі йдеться про боротьбу трудящих республіки за підвищення родючості ґрунтів, піднесення ефективності колгоспного і радгоспного виробництва.

Автори монографії розглянули процес вдосконалення організації сільського господарства, зокрема запровадження галузевої спеціалізації та концентрації, створення міжгосподарських об'єднань на основі кооперації і агропромислової інтеграції. Це — новий етап практичної реалізації ідей ленінського кооперативного плану в умовах розвинутого соціалізму. Внаслідок проведеної роботи кількість колгоспів в УРСР скоротилась з 9450 (1964 р.) до 7096 — у 1980 р. (с. 84).

В книзі показано, що цей процес зумовив і ті значні економічні й соціально-політичні зміни, що сталися на селі, які знаменують собою новий етап на шляху зближення й злиття колгоспно-кооперативної і державної форм власності. Це має важливе значення для ліквідації відмінностей між містом та селом, робітничим класом і селянством.

Автори проаналізували діяльність партійних організацій республіки по вдосконаленню механізму господарювання і систем управління агропромисловим комплексом, питання розвитку міжгосподарських і міжгалузевих зв'язків, поліпшення умов праці колгоспників, а також заходи щодо

зміцнення колгоспів і радгоспів кадрами спеціалістів та ін.

Автори висвітлюють і соціальний розвиток села, який є органічною частиною аграрної політики КПРС. Вони роблять висновки, що в умовах розвинутого соціалізму істотно змінюється соціальна структура радянського суспільства. Так, у різних галузях сільськогосподарського виробництва нині працюють близько 2 млн. чол.—фахівців з вищою і середньою освітою. Значно поліпшилось їх матеріальне становище, зріс житловий фонд.

Звичайно, авторам монографії не вдалося всі проблеми висвітлити з однаковою повнотою. На наш погляд, не завжди вдало вони починають свій аналіз з узагальнень, яким бракує зведених даних по галузях сільськогосподарського виробництва.

Цифровий матеріал, який використаний в книзі, необхідно було б сконцентрувати в хронологічному порядку, по галузях, у вигляді таблиць. Авторам слід було б також пояснити деякі терміни та поняття. Це полегшило б читачам користування книгою. Варто було б розглянути шляхи дальшого вдосконалення колгоспного й радгоспного виробництва з метою підвищення його ефективності.

В цілому ж рецензована монографія має певний інтерес для партійних, господарських працівників, пропагандистів, викладачів вузів і технікумів, аспірантів, усіх тих, кого цікавлять проблеми аграрної політики КПРС в умовах розвинутого соціалізму.

М. К. ІВАСЮТА (Львів),
В. П. СТАСІВ (Львів)

ЦІННЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ДжЕРЕЛОЗНАВСТВА

Варшавчик М. А.

*Историко-партийное источниковедение:
теория, методология, методика.*

Киев: Изд-во при Киевском
гос. университете изд. объединения
«Визна школа». — 1984. 319 с.

В умовах удосконалення розвинутого соціалізму перед дослідниками історії партії постає складне й відповідальне завдання — узагальнити історичний досвід КПРС. Забезпечити їх знанням нових фактів про діяльність партійних органів та організацій, методами і прийомами здобуття такого знання покликане історико-партійне джерелознавство.

Відомий радянський фахівець з історії КПРС М. Я. Варшавчик опублікував фундаментальну монографію з теорії, методології та методики історико-партійного джерелознавства, в якій вдало узагальнив свої попередні дослідження з цієї спеціальної галузі наукових знань. Цінним є те, що в рецензованій книзі у тісному зв'язку із загальними теоретико-методологічними проблемами радянського джерелознавства розглядаються предмет, структура, методологічні принципи і методика джерелознавства історії КПРС. Причому розробка цих питань узгоджується з потребами сучасного етапу розвитку радянського суспільства, із зростанням керівної та спрямовуючої ролі Комуністичної партії.

На відміну від багатьох джерелознавчих праць автор даної монографії вмістив короткий нарис розвитку радянського історико-партійного джерелознавства і навів дві періодизації історико-партійної науки в СРСР. Основні етапи її розвитку (як і історико-партійного джерелознавства) збігаються з основними етапами життя і діяльності самої партії (с. 8—9). Правда, на с. 16 М. Я. Варшавчик пише,

що інтерес до відповідних проблем зріс у 1956 р. і пояснює це «загальним становищем в історичній науці», а також широкою публікацією джерел у зв'язку з 50-річчям першої російської революції. Непевне слід було б згадати і про рішення XX з'їзду КПРС, здійснення яких сприяло піднесенню радянської історичної науки. Крім того, як слушно зазначається в праці, розгортанню ґрунтовних досліджень з джерелознавства історії КПРС дала новий поштовх дискусія, що проходила на сторінках журналу «Вопросы истории КПСС» у 1962—1963 рр.

Автор приділяє значну увагу джерелознавчій літературі, в якій висвітлюється теоретична спадщина К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Як велике і складне завдання він висуває даліше поглиблене джерелознавче вивчення партійних документів.

Особливістю рецензованої монографії є те, що суть складних теоретичних понять, термінів, висновків розкривається в ній на основі детального аналізу визначень і тлумачень, зроблених попередниками автора. Саме таким шляхом М. Я. Варшавчик підходить до визначення історико-партійного джерела як матеріального носія історичної інформації, що безпосередньо відображає ту чи іншу сторону процесу виникнення і розвитку Комуністичної партії, її ідеологічної, політичної та організаційної діяльності, спрямованої на революційне перетворення суспільства, побудову соціалізму і комунізму (с. 75). Це визначення, як і визначення історичного джерела (с. 68—69), вигідно виділяються серед ряду інших принаймні двома рисами: 1) воно виходить з інформативності джерела; 2) включає далеко не всі свідчення про історичне минуле, а тільки ті, що безпосередньо його відображають. Щоправда, на наш погляд, в останньому випадку точніше було б наголосити на первинній інформації про якусь сторону історичного минулого, бо саме цим зумовлю-

ється незмінність історичного джерела навіть у разі його перевидання.

Автор цілком правильно ставить питання про чітку диференціацію між історичним джерелом та історичною літературою. Дійсно, це дві форми відображення історичної дійсності, що певною мірою відрізняються одна від одної. Однак у книзі М. Я. Варшавчика не відчувається чіткої позиції автора щодо історичної літератури, яку він на с. 47—48 та ін. називає «посібником», хоч і правильно підкреслює зростання ролі знань неджерельного походження в історичній науці. Адже нині обсяг наших знань розширюється переважно за рахунок використання історичної літератури і порівняно меншого опрацювання джерел, що пов'язане з дедалі наростаючими темпами історичних досліджень. А на с. 166 М. Я. Варшавчик відносить уже до джерел з історії КПРС політичну, наукову (отже, й історичну — А. С.) та художню літературу. Щодо праць з історії на с. 222, правда, робиться застереження, що це стосується тільки позиції автора, концепції, яка є характерною для літератури даного періоду і відображає переважаючі у той момент суспільні погляди.

Таким чином виходить, що твір історика є водночас і літературою («посібником»), і джерелом. Проте, як відомо, існує окрема історична дисципліна — історіографія, яка займається не тільки аналізом історичної літератури, а й вивченням суспільно-політичних поглядів істориків, їх концепцій, течій і шкіл в історичній науці. А М. Я. Варшавчик, як нам здається, дещо розширює предмет джерелознавства, хоч його визначення, дане в книзі, заслуговує схвалення. Це — «закономірності утворення джерел і відображення в них об'єктивного процесу суспільного розвитку, їх функціонування в історичному дослідженні, функціонування джерелознавства в системі історичної науки» (с. 83).

Оскільки автори деяких історичних праць нерідко плутають предмет галузі знань з об'єктом дослідження, наведемо визначення останнього, сформульоване М. Я. Варшавчиком. Це — певна реальність, яка потрапляє в сферу наукового вивчення (с. 79), тобто в даному випадку сукупність джерел, на основі яких здійснюється джерелознавче дослідження. Іноді ця категорія називається предметом дослідження, проти чого справедливо заперечує М. Я. Варшавчик.

Звичайно, в дослідницькій роботі історик використовує не тільки історичні джерела та літературу, а й політичну, наукову (неісторичну) і художню літературу. Однак вони, на наш погляд, відносяться до компетенції історіографії, а не джерелознавства. Отже, ретельно проаналізувавши їх, М. Я. Варшавчик зробив певний вклад у дослідження ще слабо розроблених аспектів історіографії.

Проте повернемося до власне джерелознавчих питань. Автор правильно зазначає, що історичні джерела відображають економічну, політичну, духовну діяльність суспільства, матеріальні та ідеологічні суспільні відносини. Кожне з них є продуктом певних суспільних відносин.

Нині, коли ускладнилася екологічна обстановка, автор цілком справедливо привертає увагу до ролі географічного, навіть природного фактора в житті людського суспільства, до вивчення природо-перетворюючої діяльності людей. Він підкреслює, що значний матеріал для характеристики природних умов історичній науці дають інші науки.

Велике місце у монографії відводиться структурі джерелознавства. Автор виділяє чотири її аспекти. В логічному аспекті розглядаються теорія, методологія, методика і практика джерелознавства; у предметному — джерелознавство окремих галузей історичної науки, що вивчають певні епохи, проблеми; у функціональному — з точки зору виконуваних ним завдань у історичному дослідженні — виявлення, відбір, класифікація джерел всередині тематичних комплексів (внутрішня класифікація), аналітичну та синтетичну критику джерел; у субдисциплінарному — допоміжні історичні дисципліни, що розробляють специфічні методи вивчення джерел (с. 96—97). Ця струнка система структури джерелознавства — результат великої дослідницької роботи автора — в цілому заслуговує схвалення. Однак незрозуміло, чому М. Я. Варшавчик відніс до окремих історичних дисциплін історичну географію, яка належить до провідних допоміжних дисциплін і входить до системи джерелознавства, як і хронологія та метрологія, сфрагістика, геральдика, нумізматика, генеалогія та ін., що, зокрема, розробляють методи вивчення специфічних джерел.

Іноді автор монографії, на нашу думку, безпідставно ускладнює деякі теоретичні питання. Так, у загальному джерелознавстві важливе місце належить категорії історичного факту, який знаходить широке відображення у документах. Багато уваги приділяється цій категорії і в рецензованій монографії. Факти розглядаються в ній як важлива матеріальна основа джерела. Факт — це реальне явище, подія, а також суспільні відносини історичної дійсності. Факт — це те, що мало місце в житті. Крім того, фактом, звичайно, називають відображення якихось елементів дійсності в свідомості людей. У першому випадку факт (подія) — ланка реального історичного процесу, в другому — форма знання. В рецензованій праці також є ці дві категорії: «факт — подія» і «факт — знання». Проте М. Я. Варшавчик вводить ще додаткову, проміжну категорію «факт — джерело» (с. 50—58, 112). Таким чином, у нього в пізнанні історичної дійсності виступає триада: «факт — подія» — «факт — джерело» — «факт — знання». Проміжна категорія нам здається зайвою, оскільки саме джерело містить знання про події історичної дійсності. Це знання, звичайно, повністю некладається у рамки завдань дослідження конкретної теми, бо факт дійсно різноманітний, і в кожному окремому джерелі, що створюється за певним соціальним замовленням, він у багатьох випадках не знаходить всеохоплюючого відображення. Історикові доводиться зіставляти свідчення про якийсь факт, взяті з різних джерел, а також історичної літератури, щоб

розкрити його суть у необхідному аспекті. Отже, «факт — джерело» далеко не повністю адекватний історичній події, а тому в ньому немає потреби. Ця проміжна ланка напевно виникла за аналогією з природничо-науковим дослідженням, в якому нею є експеримент. В історичній науці застосування експерименту вкрай обмежене (анкетування, інтерв'ювання, моделювання деяких історичних подій тощо) і не має вирішального значення для досліджень.

У книзі багато місця приділено основним принципам марксистсько-ленінської методології історичного джерелознавства, які в цілому збігаються з аналогічними принципами історичного дослідження. Автор розкриває систему теоретичних положень і висновків джерелознавства, відзначає характерні особливості теорії та методології. Якщо теорія виводить закономірності відображення в джерелах історичної дійсності, то методологія — закономірності пізнання і використання джерел. М. Я. Варшавчик показує методологічні принципи як правила пізнання, вказівки для пізнавальної діяльності, вироблені наукою на основі знання об'єктивних законів, якостей, істотних рис досліджуваних явищ, виявлених теорією (с. 108).

Виділяючи основні методологічні принципи, автор наголошує на необхідності введення, крім двох загальнонавчальних — партійності та історизму, третього принципу — об'єктивності, хоч комуністична партійність передбачає істинне (тобто об'єктивне) пізнання історичної дійсності. Він аргументує свою позицію тим, що «при «суміщенні» принципів об'єктивності і партійності принцип об'єктивності тлумачиться неповно, однобічно» (с. 110). Розглянемо, які ж риси принципу об'єктивності викладає автор. Це — повна і правдива інформація, сукупність фактів, репрезентативність джерельної бази, істинність одержуваних істориком знань (с. 111—120). Але ж ці риси цілком притаманні і комуністичній партійності. Адже тотожність партійності та об'єктивності відображення дійсності впливає з конкретно-історичної ролі робітничого класу, його партії в житті суспільства. Класові прагнення робітників збігаються з об'єктивними законами історичного розвитку. Тому робітничий клас зацікавлений в істинному пізнанні цих законів і використанні їх в інтересах суспільного прогресу. Отже, як нам здається, немає потреби виділяти окремий принцип об'єктивності, бо лише буржуазним партіям вигідно прикривати свою удавану «безсторонність» фальшивим прапором «об'єктивності», а власне — об'єктивізму.

Автор стисло характеризує ленінський принцип історизму, розкриває його основні риси стосовно джерелознавства, в якому джерело розглядається в світлі дії сукупності об'єктивних закономірностей його формування і функціонування.

Оскільки конкретні дослідницькі методи джерелознавства відповідають методам історичного дослідження, про які вже багато написано, М. Я. Варшавчик обмежується короткою характеристикою їх поділу

на загальнонаукові, міждисциплінарні, загальноісторичні, власне джерелознавчі. Серед останніх він називає методи виявлення, відбору джерел, формування їх комплексів, їх атрибуції, текстологічного вивчення, класифікації, перевірального зіставлення і встановлення їх об'єктивної наукової цінності для конкретного дослідження та ін. (с. 135).

У зв'язку з наявністю величезної кількості історико-партійних джерел виникає нагальна потреба їх упорядкування, класифікації. На основі ретельного аналізу праць своїх попередників автор зробив вдалу спробу здійснити таку класифікацію. За винятком групи «Політична, наукова і художня література», про яку йшлося вище, до цієї класифікації включено такі групи: твори основоположників наукового комунізму — К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна; документи партійних органів і партійних організацій; документи радянських державних органів і громадських організацій трудящих; твори діячів Комуністичної партії і Радянської держави; партійна і радянська періодична преса; спогади учасників революційного руху і соціалістичного будівництва; матеріали міжнародного робітничого і комуністичного руху; дані конкретних соціальних досліджень; фотокінодокументи; фонодокументи; матеріали органів влади, організацій і представників непролетарських класів (с. 166—167).

Окремий розділ монографії присвячений докладній характеристиці цих груп джерел. Хоч даний аспект проблеми вже певною мірою висвітлювався в попередніх працях автора, він увів до наукового обігу оригінальні джерела з ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ЦДАЖР СРСР, ЦДІА УРСР, показав роботу над різними документами В. І. Леніна та його соратників. Правда, іноді М. Я. Варшавчик надто захоплюється матеріалами якогось певного періоду (наприклад, XIV з'їзду РКП(б), с. 194—195, 266; громадської активності 1929 р., с. 206 та ін.) і водночас недостатньо уваги приділяє іншим. Зокрема, бажано було б ґрунтовніше проаналізувати партійні документи періоду вдосконалення розвиненого соціалізму.

Важливо, що автор вказує на необхідність активніше використовувати весь комплекс джерел з досліджуваної теми, включаючи й такі, як дані конкретних соціальних досліджень, а також фотокінодокументи і фонодокументи.

У книзі докладно описуються джерелознавча методика, розглядаються основні етапи роботи з історико-партійними джерелами, дається характеристика процесу їх виявлення і відбору.

Автор підбиває підсумки дослідженням масових джерел, які яскраво і безпосередньо відображають повторюваність, типовість історичних явищ на кожний даний момент розвитку (с. 246). Мається на увазі статистична обробка подібних матеріалів, навіть застосування для цього ЕОМ.

На противагу зовнішній та внутрішній критичі джерел М. Я. Варшавчик пропонує аналітичну і синтетичну. Під аналітичною

критикою джерела автор розуміє визначення його дати, місця створення чи опублікування, авторства. Зокрема, важливо з'ясувати роль автора у тих подіях, які відображено у джерелі. Необхідно вивчати також спонукальні мотиви створення останнього, суспільно-історичні передумови його появи, провести певну текстологічну роботу, нарешті, тлумачення, інтерпретацію джерела. Перевіряється достовірність викладених у джерелі фактів, проводиться його логічна критика.

Синтетична критика передбачає розгляд не окремого джерела, а їх комплексу, що становить сукупну джерельну базу історичного дослідження, сукупність джерел, достатню для одержання переконливого уявлення з будь-якої наукової проблеми (с. 283).

У післямові висвітлено найважливіші завдання дальшого розвитку історико-партійного джерелознавства. Зокрема, автор закликає ґрунтовніше досліджувати джерелознавчу проблематику періоду вдосконалення розвинутого соціалізму, ширше застосовувати для цього нові методи, у тому числі використовувати в інших галузях знань, системний підхід, підвищувати джерелознавчу культуру істориків партії тощо.

Вихід у світ рецензованої монографії М. Я. Варшавчика, що містить глибоко обґрунтовані висновки та узагальнення, деякі дискусійні положення, сприятиме дальшому розвитку історико-партійного джерелознавства, зокрема цілеспрямованій роботі істориків КПРС над джерелами.

А. В. САНЦЕВИЧ (Київ)

РАДЯНСЬКА УКРАЇНА В 1941—1945 рр.

*Украинская ССР в годы
Великой Отечественной войны
Советского Союза: Хроника событий.*

Киев : Политиздат Украины, 1985.—618 с.

Тема подвигу радянського народу та його Збройних Сил у роки Великої Вітчизняної війни — невичерпна. І нині з великим інтересом сприймається громадськістю кожне нове видання, присвячене цій темі. Це стосується й рецензованого дослідження. Його автори — наукові співробітники Інституту історії АН УРСР — висвітлили ряд важливих та пам'ятних подій з історії Великої Вітчизняної війни на Україні, територія якої була ареною жорстоких боїв з гітлерівськими загарбниками. Досліджувані питання розглядаються на фоні загальносоюзних подій.

В рецензованій праці на широкому фактичному матеріалі, взятому з історичних досліджень, опублікованих джерел і повідомлень періодичної преси, відтворено події героїчного минулого, розповідається про мужність та відвагу радянських людей у грізні роки Великої Вітчизняної війни.

Значний науковий і політичний інтерес становлять зміщені у рецензованій книзі матеріали про діяльність Комуністичної партії й Радянського уряду, які, керуючись ученням В. І. Леніна про захист соціалістичної Вітчизни, розробили програму перетворення країни в єдиний воєнний табір. У ній читач знайде багато нового та цікавого матеріалу про ідеологічну й масово-політичну роботу партії на фронті, в радянському тилу, на тимчасово окупованій ворогом території нашої країни. У дослідженні вміщено накази Ставки Верховного Головнокомандування, генерального штабу, командування фронтів та армій, які свідчать про високу майстерність керівництва військами, досконалість оперативного мистецтва й тактики, наводяться багато яскравих прикладів безприкладного героїз-

му славних синів і дочок народів нашої країни, які до останнього подиху захищали кожну п'ядь радянської землі, несли визволення від фашистського іґа поневоленим народам. Виявлено нові імена людей, які відзначилися в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників. Це свідчить про те, що автори рецензованої книги провели копітку пошукову роботу, досліджуючи матеріали різноманітних історичних джерел та періодичної преси періоду Великої Вітчизняної війни.

Значне місце у рецензованій праці приділяється висвітленню діяльності антифашистського підпілля й розгортання на території України масового партизанського руху. Керуючись ленінськими настановами про використання під час війни партизанських форм боротьби, Комуністична партія поставила перед підпіллями і партизанськими партійними та комсомольськими організаціями завдання, спрямовані на зрив заходів окупантів щодо економічного пограбування ресурсів тимчасово окупованої радянської території.

Наведені в книзі факти з новою силою підтверджують непорушну морально-політичну єдність радянського суспільства, що було невичерпним джерелом міцності державного й політичного ладу СРСР. Матеріали, вміщені у рецензованій праці, широко показують масово-політичну та воєнно-організаторську роботу Комуністичної партії в тилу ворога, підтверджують всенародний характер антифашистського руху на окупованій ворогом території.

У рецензованій книзі на основі фактичних матеріалів, узятих з історичних досліджень, опублікованих джерел і повідомлень періодичної преси, розповідається про німецько-фашистський окупаційний режим на території України. На основі багатьох незаперечних фактів, що містяться в хроніці подій Великої Вітчизняної війни, вченим-історикам удалося з науковою об'єктивністю охарактеризувати злочинні наміри фашистів щодо цілковитого поневолення України.

Одним з вирішальних факторів перемоги над гітлерівською Німеччиною та її сателітами був нерушимий братерський союз народів нашої багатонаціональної країни, який з честю пройшов через горнило війни. В рецензованій книзі на конкретно-історичному матеріалі розкривається братерське співробітництво націй і народностей СРСР. Зібраний у книзі матеріал переконливо свідчить про те, що ленінська національна політика в роки Великої Вітчизняної війни повністю довела свою життєздатність.

На сторінках рецензованої праці наводиться багато яскравих прикладів про трудові досягнення трудящих УРСР, зокрема про самовіддану працю машинобудівників, металургів, гірників, шахтарів, залізничників, енергетиків, а також працівників колгоспного села. Особлива увага у ній приділяється діяльності місцевих партійних, радянських, профспілкових та комсомольських органів, спрямованій на найшвидшу відбудову зруйнованого ворогом народного господарства республіки. В праці вміщено багато нового й цікавого матеріалу про розгортання масового патріотичного руху трудящих на допомогу фронту і тилу, розповідається про непереможність дружби народів Країни Рад, яка ще більше загартовувалась у спільній героїчній праці в ім'я перемоги над фашизмом.

Значну увагу автори книги приділили висвітленню соціалістичного інтернаціоналізму у ході визвольної місії Радянських Збройних Сил, бойової співдружності радянських воїнів з військовослужбовцями створених на території нашої країни зару-

біжних військових формувань, братерської допомоги Союзу РСР рухові Опору за кордоном. З великим інтересом читається матеріал про визвольну місію Червоної Армії, яка влітку 1944 р. подала народам Центральної та Південно-Східної Європи неоцінну братерську допомогу. Численні матеріали свідчать про те, що Радянська держава й її Збройні Сили ставилися до Польщі, Чехословаччини, Югославії, Румунії, Угорщини, Болгарії та інших країн, як до суверенних, дружніх держав. Безперечно, ці матеріали сприятимуть викриттю буржуазних фальсифікацій проблеми визвольної місії Червоної Армії, правильному осмисленню воєнних подій на території зарубіжних європейських держав.

На жаль, праця не позбавлена і деяких недоліків. У виданні відсутня посторінкова бібліографія. Список основної використаної літератури, поданий у кінці книги, позбавляє читача можливості розшуку дослідження або історичного джерела, звідки взято авторами той чи інший фактичний матеріал. Слабо відображено діяльність Української РСР на міжнародній арені. Не висвітлено рух прогресивних сил української еміграції на підтримку СРСР.

Однак відзначені вище недоліки не можуть істотно вплинути на позитивну оцінку дослідження. Вважаємо, що рецензовану працю слід опублікувати також й українською мовою.

В. П. СМІШКО (Київ),

О. О. СУШКО (Київ)

ПОЛУМ'ЯНИ БОРЦІ ЗА ТОРЖЕСТВО ІДЕЙ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ

Борці партії / Ред. кол.: Г. Я. Бандровський (голова) та ін. Авт. кол.: М. М. Семенюк (керівник), В. Ю. Ганчин, І. М. Гранчак та ін.

Ужгород: Карпати, 1984.—377 с.

У 1985 р. трудящі орденоносного Закарпаття урочисто відзначають 40-річчя воз'єднання краю з Радянською Україною у складі СРСР. До цієї знаменної дати колектив авторів підготував книгу, у якій вміщено 153 документальні біографічні нариси про комуністів — активних учасників революційного руху на Закарпатті 1918—1944 рр., полум'яних борців за соціальне і національне визволення трудящих, воз'єднання краю у єдиній сім'ї радянських народів-братів.

Цінність рецензованої книги, на наш погляд, полягає, насамперед у тому, що це перша спроба в окремому виданні об'єднати таку значну кількість нарисів про кращих синів і дочок Закарпаття й показати їх героїчні долі, долі самовідданих борців за втілення у життя ленінських ідей.

Спираючись на марксистсько-ленінську методологію, використовуючи багату і різноманітну джерельну базу, ретельно зібрану по крихті, автори успішно розв'язали поставлені завдання. До речі, заслугою дослідників є те, що ряд біографічних нарисів про революціонерів взагалі подані вперше. Принаймні, про 42 з них не говориться в «Історії городів и сел Украинской ССР. Закарпатская область» (Київ, 1983). Значна частина з імен, вміщених у книзі, відсутня і в «Нарисах історії Закарпатської обласної партійної організації» (Ужгород, 1980).

Книга має вступну частину, в якій дослідники у стислій формі подають історію створення і діяльності революційних пролетарських та комуністичних організацій краю. В алфавітному порядку вміщені автобіографічні нариси про активних учасників революційного руху на Закарпатті. Червоною ниткою через всю працю проходить об'єднуюча ідея інтернаціоналізму у діяльності активних учасників революційно-визвольного руху Закарпатської України, які були палкими пропагандистами звершень та успіхів Країни Рад. Вони з любов'ю і надією дивилися на Схід, вірячи, що брати по той бік Карпат подадуть допомогу трудящим краю у визволенні від соціаль-

ного і національного гніту. І ця мрія трудящих Закарпаття збулася у жовтні 1944 р., коли Червона Армія, подолавши у вересні — жовтні укріплену лінію Арпада завдовжки 350 км, перейшла Карпатський хребет й визволила від фашистських загарбників територію краю.

У біографічних нарисах наводиться багато цікавих даних про те, що багатьом закарпатським комуністам була надана можливість вчитися в комуністичних університетах та партійно-радянських школах УРСР. Так, у Харкові та Києві навчалися І. Андрійцьо, О. Борканюк, І. Ваш, М. Климпотюк, І. Петрушак, Г. Турянниця. І. Турянниця й багато інших.

В книзі переконливо показується та велика інтернаціоналістська допомога комуністам краю, що її постійно подавало керівництво Комінтерну, КПЧ, Червоних профспілок, комуністичного молодіжного руху. Зокрема, за права трудящих Закарпаття активно виступали К. Готвальд, П. Гакен, А. Запотоцький, Б. Шмераль, Е. Кліма та ін., які викривали справжню суть політики буржуазного уряду Чехословаччини.

Автори рецензованої праці зуміли через призму біографічних нарисів показати зв'язки, що постійно міцніли і підтримува-

лися між комуністами Закарпаття та Радянської України. Увага читачів звертається на те, що революціонери краю творчо використовували як досвід Компартії України, так і досвід ВКП(б). Виступаючи на VII конгресі Комуністичного Інтернаціоналу, секретар Закарпатського крайкому партії і член ЦК Компартії Чехословаччини, в майбутньому Герой Радянського Союзу (звання було присвоєно посмертно 8 травня 1965 р.) О. Борканюк заявив, що комуністи Закарпаття домоглися певних успіхів лише тому, що проводили більшовицьку політику, творчо застосовували у своїй роботі досвід ВКП(б).

Всі біографічні нариси про комуністів краю написані з глибокою повагою і знанням їх життєвого шляху.

Рецензована книга, на жаль, не позбавлена окремих недоліків. По-перше, варто було б вступ тісніше пов'язати з нарисами. По-друге, немає фотопортретів перед біографіями Ю. Калинича, І. Лялька, І. Штарка, хоча, очевидно, були можливості розшукати їх. Проте ці зауваження не применшують значення і цінності праці, яка, безумовно, стане добрим помічником і порадиником усім, хто цікавиться питаннями історії УРСР.

П. Ф. ЯНОВИЧ (Ужгород)

НРБ У БРАТНІЙ СІМ'І КРАЇН СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СПІВДРУЖНОСТІ

Сохань П. С.

Народная Республика България
в сотрудничестве стран социализма.

Киев: Наук. думка, 1984.— 287 с.

Важливою закономірністю розвитку країни соціалістичної співдружності на сучасному етапі є даліше зміцнення їх всебічного співробітництва на принципах марксистсько-ленінізму та соціалістичного інтернаціоналізму. Втілюючи в життя рішення XXVI з'їзду КПРС, наступних Пленумів партії, радянські історики активно працюють над важливими проблемами, пов'язаними із становленням та розвитком взаємозв'язків братніх країн, зростанням їх ролі на хід світових подій. З огляду на це значний інтерес викликає рецензована монографія П. С. Соханя.

Беручи до уваги ступінь вивчення даної теми як у радянській, так і в болгарській історіографії, автор поставив перед собою мету вивчити історичний досвід всебічного співробітництва НРБ з іншими країнами соціалістичної співдружності, узагальнити тенденції та закономірності становлення і розвитку їх дружніх взаємозв'язків, розкрити місце й роль Болгарії в системі соціалістичних міжнародних відносин. На основі аналізу і узагальнення архівних джерел, значна частина яких уводиться до наукового обігу вперше, а також дослі-

джень радянських й болгарських вчених П. С. Сохань аргументовано і глибоко висвітлює основні питання теми.

Вдалою, на наш погляд, є структура праці. Замість звичного для монографій вступу, автор дав характеристику деяких методологічних аспектів досліджуваної проблеми. Тут читач знайде обґрунтування її актуальності, характеристику етапів становлення й розвитку співробітництва НРБ з братніми країнами. Запропонована в книзі періодизація не викликає заперечень.

Через усю монографію червоною ниткою проходить ідея, що серцевинною тісною співробітництва Болгарії з іншими державами соціалістичної співдружності є плідотворні зв'язки між марксистсько-ленінськими партіями цих країн, насамперед, між КПРС і БКП. Розвиток та зміцнення дружби й співробітництва між країнами соціалізму всі братні партії вважають наріжним каменем своєї зовнішньої політики. На конкретних прикладах автор показує, як Болгарська Комуністична партія, спираючись на досвід КПРС, вела боротьбу за утвердження нового соціалістичного зовнішньополітичного курсу, за зміцнення зв'язків НРБ з братніми країнами. При цьому в книзі не лише розкривається керівна роль БКП у розвитку двостороннього і багатостороннього співробітництва, а й наголошується на тому, що нового внесла партія болгарських комуністів у цю справу (теоретично і практично), зокрема, в розробку та здійснення програми соціалістичної економічної інтеграції. Щодо

цього монографія містить важливі матеріали, які характеризують ідейно-теоретичну діяльність Болгарської Компартії, показують її роль як важливої ланки серед братніх партій соціалістичних країн.

Значну увагу автор приділив дослідженню питань становлення й розвитку нових взаємовідносин Болгарії з іншими країнами соціалізму в другій половині 40-х — 50-х роках. Цілком закономірно, що основний наголос зроблено ним на показу взаємозв'язків НРБ і СРСР. Хоча це питання й широко висвітлено в літературі, однак у рецензованій монографії наведено ряд нових матеріалів, що розкривають масштаби співробітництва обох країн. Насамперед у ній показано значення радянської допомоги для болгарського народу. В зв'язку з цим актуального політичного змісту набуває викриття автором ворожого політики США й Англії щодо Болгарії. Переслідуючи свої класові інтереси, вони намагалися нав'язати їй кабальні договори і не допустити розвитку країни по демократичному шляху.

Спираючись на численні фактичні дані, праці видатних діячів міжнародного комуністичного й робітничого руху, П. С. Сохань розкриває зовнішньополітичну діяльність Союзу РСР у перші післявоєнні роки, спрямовану на піднесення ролі народно-демократичних держав на міжнародній арені, подання їм допомоги у відродженні економіки та будівництві нового життя. Наведений у книзі матеріал переконливо свідчить про те, що відновлення радянсько-болгарських дипломатичних відносин у серпні 1945 р. на принципах рівноправності, незалежності і територіальної цілісності прискорило, з одного боку, процес нормалізації зв'язків Болгарії з іншими країнами, з другого — ліквідувало задуми англо-американських правлячих кіл про реставрацію капіталізму в ній.

Грунтовно висвітлено автором питання економічного співробітництва Болгарії і з СРСР та іншими братніми країнами з середини 40-х — до кінця 50-х років. Якщо радянсько-болгарські торговельні угоди, наголошується в книзі, сприяли дальшому розвитку двостороннього співробітництва, то участь Болгарії в діяльності РЕВ дала їй змогу активно включитися у різносторонній економічний та науково-технічний взаємозв'язки країн народної демократії, відкрила сприятливі перспективи для використання НРБ переваг міжнародного соціалістичного поділу праці.

В монографії докладно проаналізовано економічні й науково-технічні зв'язки Болгарії з соціалістичними країнами з 60-х і до початку 80-х років, розкривається багатоплановий характер співробітництва НРБ з ними, підкреслюється значення всебічної допомоги останніх, насамперед СРСР, у розвитку народного господарства республіки (с. 134—145). Акцентується увага на висвітленні етапів, обсягу і динаміки як двосторонніх, так і багатосторонніх зв'язків НРБ з братніми країнами. Висвітлюються питання участі Болгарії у різних міжнародних організаціях соціалістичних країн, здійсненні спеціалізації та

кооперування виробництва в рамках РЕВ, поглибленні координації народногосподарських планів братніх держав.

Нові перспективи двостороннього і багатостороннього співробітництва країн соціалізму відкривають договори, підписані між ними наприкінці 70-х — на початку 80-х років. У них визначені головні напрями розвитку цього співробітництва на перспективу аж до 1990 р. в таких вирішальних сферах суспільного виробництва, як енергетика, чорна і кольорова металургія, машинобудування, хімічна і нафтопереробна промисловість, транспорт і сільське господарство. Автор підкреслює, що особливу увагу країни — члени РЕВ приділяють прискореному розвитку виробництва на основі спеціалізації та кооперування систем управління і лічильної техніки, нових видів матеріалів й технологій, які відіграють вирішальну роль в суспільному прогресі. В книзі глибоко аналізуються нові форми і методи співробітництва НРБ з братніми країнами, властиві для сучасного періоду, показується, що економічні та науково-технічні взаємозв'язки між ними мають величезне значення для успішного будівництва нового суспільства, є запорукою зміцнення могутності та єдності всієї соціалістичної співдружності.

Чільне місце відведено в монографії висвітленню всебічного розвитку культурного співробітництва Болгарії з братніми країнами. Докладно показано активну участь НРБ у симпозіумах і конференціях з актуальних проблем розвитку культури, а також діяльність Міжурядової радянсько-болгарської комісії по культурному співробітництву. На основі глибокого аналізу конкретного матеріалу автор зробив правильний висновок про те, що культурні зв'язки між СРСР та НРБ, як й їх відповідні взаємозв'язки з іншими соціалістичними країнами, відповідають об'єктивним потребам будівництва соціалізму та комунізму, сприяють розвитку і збагаченню національних культур, поступовому їх зближенню й формуванню складових частин майбутньої інтернаціональної культури.

Важливою в теоретичному плані є заключна частина монографії. Автор виходить тут з лєнінського положення про те, що після перемоги Великого Жовтня в історії людства почала діяти нова об'єктивна тенденція — зростання впливу соціалізму на світовий суспільний розвиток. З утворенням і розвитком світової соціалістичної системи ця тенденція перетворилася на одну з найважливіших закономірностей сучасної епохи. В книзі наведено яскраві факти, які підтверджують це теоретичне положення. Значна частина з них стосується Болгарії. Це свідчить про те, як неухильно зростає її міжнародний авторитет.

Фактичний матеріал і науково аргументовані висновки монографії П. С. Соханя повністю спростовують вигадки буржуазних фальсифікаторів про сутність і наслідки співробітництва НРБ з Радянським Союзом та іншими братніми соціалістичними країнами. Книга розкриває перед читачем велич успіхів Болгарії у будівництві ново-

го суспільства, зростання її міжнародного авторитету, вклад у спільну скарбницю успіхів світового соціалізму, досягнутих під прапором ленінської дружби народів і соціалістичного інтернаціоналізму.

Змістова книга, на жаль, не позбавлена певних недоліків. Для повноти уявлення про стан вивчення піднятих у ній проблем варто було дати хоча б короткий огляд використаної літератури. У кожному розділі автор окремо виділяє характеристику радянсько-болгарських відносин, а далі говорить про всі інші соціалістичні країни. Очевидно, слід було б віддати перевагу при цьому не країнознавчому, а проблемному принципу. У монографії немає єдиної системи подання цифрових даних з того чи іншого питання. Так, в одних випадках дані приводяться за 1979—

1980 рр., а в інших — за 1982—1983 рр. Хоча автор і зазначив на с. 16, що він ставить за мету розглянути історичний досвід «всебічного співробітництва Народної Республіки Болгарії з країнами соціалістичної співдружності», однак такі важливі складові частини його, як політичне та ідеологічне співробітництво, зовсім не проаналізовані.

Проте, зрозуміло, висловлені зауваження не впливають на загальну позитивну оцінку праці. Вона вносить певний вклад у розвиток радянської болгаристики, у вивчення проблеми становлення, розвитку й зміцнення співробітництва країн соціалістичної співдружності.

І. М. ГРАНЧАК (Ужгород),
М. П. МАТЬОВКА (Ужгород)

* * *

ОСНОВНИ МАТЕРІАЛИ РЕСПУБЛІКАНСЬКИХ МІЖВІДОМЧИХ НАУКОВИХ ЗБІРНИКІВ ТА ЖУРНАЛІВ ІСТОРИЧНОГО ПРОФІЛЮ (1984 р.)

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 129. Возрастание роли первичных партийных организаций в осуществлении политики партии (Из опыта Компартии Украины). Киев. Позняк В. Т., Науменко В. В. Усиление роли первичных партторганизаций в идеологической, массово-политической работе КПСС в условиях совершенствования развитого социализма; Панченко П. М., Таукчи И. В. Из опыта работы Компартии Украины по повышению активности и ответственности коммунистов промышленных предприятий (1971—1975 гг.); Мордовец Л. М., Бесов Л. М. Совершенствование форм и методов коллективного руководства деятельностью первичных партторганизаций промышленных производственных объединений; Берашевич В. Д., Добродумов П. А., Трофанчук Г. И. Роль первичных партторганизаций промышленных предприятий в развитии творческой активности рабочего класса (1971—1975 гг.); Орлянский С. Ф. О работе партийных комитетов по повышению роли первичных партторганизаций в трудовых коллективах в годы одиннадцатой пятилетки; Пацурковский П. С., Курко Я. С., Батрименко В. И. Первичные партийные организации в борьбе за интенсификацию промышленного производства (1971—1982 гг.); Спирин А. А., Анохина Г. А., Крылова Н. И. Деятельность партторганизаций металлургических предприятий по усилению роли рабочего класса в борьбе за повышение эффективности производства (1971—1975 гг.); Маслова-Лисичкина Н. П. Из опыта работы первичных партийных организаций промышленных предприятий УССР по во-

влечению трудящихся в управление производством (1976—1982 гг.); Рудык П. А. Улучшение внутрипартийной информации в первичных партторганизациях в условиях развитого социализма: (На материалах промышленных предприятий, 1966—1975 гг.); Белан В. Ю., Меженен Н. М. Роль первичных партийных организаций промышленных предприятий в осуществлении технической политики КПСС (1952—1961 гг.); Ступак И. А. Деятельность партийных организаций Донбасса по подбору и расстановке кадров научных работников (1965—1970 гг.); Гавришук А. П. Некоторые аспекты деятельности первичных партийных организаций вузов по совершенствованию коммунистического воспитания студенческой молодежи (1951—1961 гг.); Слюсаренко А. И., Литвинец Т. Д. Работа первичных партторганизаций по воспитанию сельской молодежи на ленинском примере (1960—1970 гг.); Горшков В. П., Семченков А. Д. Организационное укрепление партийных ячеек на Украине (1921—1925 гг.); Божич Г. Н., Безотосный Н. Т. Партийчейки Украины в борьбе против антиленинских группировок в период перехода к нэпу; Нестуля А. А. Из истории деятельности первичных организаций КП(б)У по руководству развитием потребительской кооперации (1919—1920 гг.); Андрушко А. И., Давидюк А. Т. Деятельность КП(б)У по совершенствованию структуры низовых партторганизаций и повышению авангардной роли коммунистов (1921—1937 гг.); Плахотнюк С. Д. Опыт работы партийных ячеек по идейно-политическому воспитанию крестьянства Украины (1929—1933 гг.); Петруня Н. А. Некоторые вопросы историографии деятельности пер-

вичних партійних організацій по утвердженню соціалістическої ідеології в за-падних областях УССР (1945—1958 гг.), Калининский В. С., Красиловец Н. П. Повышение боевности первичных партійних організацій промышленных предприятий УССР в решении задач коммунистического строительства : (Историограф. обзор).

Вопросы истории СССР : Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 29. Харьков. Турченко Ф. Г. Современная советская историография об изменении социальной структуры населения Украины в 1917—1920 гг.; Пикалова Т. И. Борьба за преодоление неграмотности среди трудящихся женщин Украины (1917—1937); Литвин О. К. Участие местных Советов Украины в подготовке II Всеукраинского съезда Советов; Перепелица Г. М. Вовлечение рабочих Украины в деятельность РКП (1920—1922); Лобурец В. Е. Изменения в концентрации и территориальном размещении рабочих Украины в 1921—1932 гг.; Алещенко М. И. Роль комитетов незаможных селян в формировании социального состава студенчества на Украине (1921—1925); Задавышчик Ю. Н. Роль кредитно-налоговых мер Советского государства в борьбе с частным капиталом в промышленности и торговле Крыма (1921—1929); Федорова Л. А. Укрепление профсоюзных организаций Донбасса (1928—1932); Чуркин В. Ф. Роль Красной Армии в подготовке кадров для села (1921—1932); Балух В. А. Подбор, подготовка и воспитание кадров местных Советов западных областей УССР (1944—1945); Кузьмина Л. Л. Деятельность местных Советов Украины по подготовке механизаторов для сельского хозяйства республики (1946—1950); Ревенко Н. Г. Некоторые вопросы совершенствования хозяйственного механизма и производственной деятельности специалистов сельского хозяйства УССР (1965—1975); Скоробогатов А. В. Деятельность профсоюзов по развитию общественного питания на предприятиях легкой промышленности Украины (1966—1975); Демиденко Т. П. Украинско-белорусское культурное сотрудничество в годы девятой пятилетки; Никифорова М. В. Укрепление сотрудничества вузов и промышленных предприятий УССР в условиях развития социализма (1966—1980); Острась Э. С. Крестьянское землевание и его эволюция на Левобережной Украине : (Вторая половина XVII—XVIII вв.); Шульга И. Г., Задорожный В. Е., Мазурок О. С. Внешняя торговля России через украинские сухопутные таможи в конце XVIII — начале XX вв.; Авраменко А. М. Мобилизация земле-владения на Левобережной Украине в пореформенный период; Малинко И. Г. Деятельность высших женских курсов на Украине (конец XIX — начало XX вв.).

Проблемы слов'янознавства : Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Вып. 29. Література, мова та культура за-

рубіжних слов'янських народів. Львів. Моторний А. В. Тема Радянського Союзу в творчості Гези Вчелічки; Медовников О. М. Ярослав Кратохвіл у боротьбі проти фашизму; Рубанова Г. Л. У пошуках істини про людину та суспільство (Зофія Налковська); Крізь М. М. Українсько-чеські зв'язки у XIX ст.; Страшноук С. Ю. Радянсько-болгарське співробітництво у розвитку музично-сценічного мистецтва (70-ті — початок 80-х років XX ст.).

Проблеми слов'янознавства : Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Вып. 30. Історія зарубіжних слов'янських народів. Львів. Чорний М. В. Співробітництво радянських і болгарських вчених у розробці проблем розвинутого соціалістичного суспільства; Кость С. А., Рожик М. Є., Фозикш А. П. Боротьба газети «Rudé právo» проти Мюнхенської змови і фашистської окупації (1938—1945); Ярош Л. В. Визволення Польщі від німецько-фашистських загарбників і проведення аграрної реформи в 1944—1945 рр.; Васюта О. А. Солідарність народів СРСР з революційною боротьбою трудящих Польщі в роки світової економічної кризи (1929—1933); Красівський О. Я. Боротьба комуністів Польщі проти ідеології і політики сіонізму (1929—1933); Сохацький Б. М. Георгій Дмитров про болгаро-радянську дружбу; Головчанський Ю. М. Співробітництво ВЛКСМ і ДКСМ в інтернаціональному вихованні молоді (За матеріалами ЛКСМ України); Мітряєва С. І. Організація наукових досліджень в ЧССР у період будівництва основ соціалізму; Трофімович М. В. Початок становлення прогресивної польської еміграції в СРСР (1939); Тітова А. О. Позиції політичних партій Польщі при обговоренні законопроекту про аграрну реформу (червень—липень 1925 р.); Глічов І. О. Балканське питання в громадській думці Росії напередодні першої світової війни; Хонігсман Я. С. До історії фінансового капіталу в Польщі; Лозинський І. М. Ян Кохановський і східне слов'янство; Стронський Г. Й. Співробітництво вчених СРСР і соціалістичних країн у написанні історії Болгарії, Польщі та Чехословаччини; Задорожний В. Є. Критичний огляд польської дворянської і буржуазної літератури про економічний розвиток Галичини в період кризи феодалізму (1772—1848); Головка О. Б. Русько-польські відносини X—XI ст. у радянській історіографії (1956—1980); Чорний В. П. Болгарія в епоху національного відродження (Передумови і початок відродження).

Архіви України, № 4. Замлинський В. О. Підготовка кадрів архівістів на кафедрі джерелознавства та архівознавства Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка; Кузьменко В. В., Нем'ятин В. М. Масовий героїзм радянських воїнів у боях за визволення Правобережної України; Пихтіна Л. А. Конференція дослідників у ЦДАЖР УРСР,

присвячена 40-річчю визволення України від німецько-фашистських загарбників; Яценко Н. М. Наукова конференція у Держархіві Кримської області, присвячена 40-річчю визволення Криму від німецько-фашистських загарбників; Кобяківська Л. С. Каталогізація фондів цензурних установ України XIX—початку XX ст. в ЦДІА УРСР у м. Києві; Іваненко А. М., Лебідь Н. М. Документи з історії Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка; Овсієнко О. Ф. Участь трудящих України у боротьбі народних мас Росії за припинення першої світової війни; Слюдікова Т. Б. Соціал-демократична і більшовицька нелегальна періодична преса дожовтневого періоду у фондах ЦДІА УРСР у м. Києві; Кондрашова В. М. Маловідомі джерела про П. М. Нестерова; Стріженець М. М. Документи Держархіву Чернівецької області про зародження промисловості Північної Буковини. XVI—XVIII ст.; Гриценко І. А. «Ровно 700 років. 1283—1983». Збірник документів і матеріалів; Барштейн Ю. А. Медаль на честь 700-річчя міста Ровно; Пельц Д. І. Науково-теоретичний семінар в ЦДІА УРСР у м. Львові; Харченко О. Д. «Весна в Плютах»; Толстов В. А. Вечір пам'яті В. Еллана-Блакитного в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва УРСР.

Архіви України, № 5. До 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.: (Показник документів, виявлених у державних архівах республіки); Барштейн Ю. А. Пам'ятні медалі до 40-річчя визволення міст України від фашистських загарбників; Рибалко О. Л., Олефіренко В. І. Архівні документи про життя і творчість О. П. Довженка: (Огляд фондів ЦДАЖР УРСР та ЦДАКФФД УРСР); Боряк Г. В., Яковенко Н. М. Маловідоме джерело з історії давнього Києва; Сендик З. О. До 50-річчя Спілки письменників України: (Огляд документів ЦДАМЛМ УРСР); Папакін Г. В. Документи ЦДАЖР УРСР про створення і діяльність Народного комісаріату радянської пропаганди УСРР у 1919 р.; Дубинна С. В. Документи ЦДІА УРСР у м. Києві як джерело до вивчення діяльності більшовицьких організацій України по мобілізації трудящих мас на революційну боротьбу (1910—1914 рр.);

Сварник І. І. Невідомий лист Богдана Хмельницького періоду Визвольної війни 1648—1654 рр.; Буравченков А. О. Севастополю 200 лет. 1783—1983. Сборник документов и материалов; Кульчицкий С. В. Государственный архив Полтавской области. Путеводитель; Шморгул П. М., Якунин В. К. С. С. Диброва. У истоков историко-партийной науки на Украине; Висоцька В. С., Білаш Л. О., Савчук В. П. Архівні установи — до 40-річчя визволення Української РСР від німецько-фашистських загарбників.

Архіви України, № 6. До виходу в світ збірника документів і матеріалів «Боевое братство народов СССР. Дружба и массовый героизм народов СССР в боях за Советскую Украину в Великой Отечественной войне»; Відкриття документальної міжархівної виставки «40 років Великої Перемоги»; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.: (Показник документів, виявлених у державних архівах республіки); Яковлева Л. В. Переведення систематичного каталога ЦДАЖР УРСР на нову схему єдиної класифікації документної інформації; Сиволоб Ю. В. Статистичні джерела про розвиток інтернаціонального змагання трудових колективів УРСР та братніх соціалістичних країн; Топішко Н. О. Кінофотодокументи ЦДАКФФД УРСР про будівництво Байкало-Амурської магістралі; Гарнага І. В. Використання документальних джерел у підготовці до 40-річчя визволення. Поділя від німецько-фашистських загарбників; Михайлюк В. П. Джерела партійних архівів про розвиток агропромислового комплексу в республіці (1971—1980 рр.); Букштинівнич А. Г. Участь Всеросійського товариства охорони пам'ятників історії і культури у виявленні і передачі на державне зберігання документальних пам'ятників особового походження; Волковинський В. М. Послужний список героя оборони Порт-Артура; Кондратенко Л. В. Симферополю 200 лет. 1784—1984. Сборник документов и материалов; Тимченко А. П., Чайковський А. С. В. І. Кучер. Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні. 1941—1944; Урочністі збори, присвячені 67-й річниці Великого Жовтня; Славів О. П., Царьова Н. М. Архівні установи республіки — до 40-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників.

Н. А. ДЕХТЯРЬОВА (Київ)

Х ВСЕСОЮЗНА КОНФЕРЕНЦІЯ ІСТОРИКІВ-СЛАВІСТІВ

30 січня — 1 лютого в Харківському університеті відбулась Х Всесоюзна конференція істориків-славистів, присвячена 40-річчю великої Перемоги над фашизмом. «Народно-демократичні революції і розвиток слов'янських країн по шляху соціалізму» — її центральна тема. В цьому ювілейному форумі взяли участь 230 істориків з РРФСР, УРСР, БРСР, Узбекистану, Молдавії, Казахстану, Грузії, Азербайджану й Таджикистану*. Нашу республіку представляли 82 учасники. Конференцію відкрив голова її Оргкомітету ректор Харківського держуніверситету проф. І. Є. Тапалов.

На пленарному засіданні з доповіддю «Боротьба слов'янських народів проти фашизму» виступив ректор Львівського університету д-р істор. наук, проф. В. П. Чугайов. Він показав, як у горнилі суворих випробувань формувалась, міцніла й гартувалась братерська дружба слов'янських народів, їх бойова та революційна співдружність. «Визвольна місія Радянського Союзу і революційний процес у країнах Центральної і Південно-Східної Європи (1944—1945 рр.)» — тема виступу зав. сектором Інституту міжнародного робітничого руху АН СРСР д-ра істор. наук, проф. М. І. Семиряги. Розгром Радянським Союзом фашизму і багатогранна допомога, яку він подав трудящим загарбаних окупантами країн Центральної і Південно-Східної Європи, підкреслив доповідач, були вирішальними факторами вільного розвитку внутрішніх потенцій, необхідних для розгортання революційного процесу в державах регіону. Зав. кафедрою нової та новітньої історії ХДУ д-р істор. наук, проф. Г. М. Попов розповів про основні напрями досліджень з історичної славистики, які ведуться в Харківському університеті протягом післявоєнного сорокаріччя. Він, зокрема, повідомив, що ці питання нині розробляють понад 60 чол., у тому числі викладачі всіх 5-ти кафедр історичного факультету та суспільних наук ХДУ та інших вузів міста.

На конференції працювали 7 секцій. На першій з них — «Вклад слов'янських народів в розгром фашизму» — було заслухано й обговорено доповідь акад. АН

БРСР І. М. Ігнатенка «Вплив другої світової війни на зростання революційної свідомості народних мас країн Центральної і Південно-Східної Європи» та ряд наукових повідомлень.

Однією з найбільш численних за кількістю учасників (42 чол.) була секція «Становлення і розвиток співробітництва соціалістичних країн». На пленарному та засіданнях трьох підсекцій було розглянуто дружні контакти країн соціалізму, які вони підтримують між собою у сфері політичного життя, діяльності громадських організацій, в галузі економічного і науково-технічного співробітництва, а також культури. «Формування соціалістичної співдружності — нової форми політичного союзу дружніх держав» — тема доповіді д-ра істор. наук, проф. А. Ф. Кізенка. Питання про громадсько-політичну активність трудящих мас як фактор розвитку соціалістичних виробничих відносин проаналізувала чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникова. Про деякі аспекти дослідження проблеми поєднання соціальних, національних і регіональних інтересів у процесі співробітництва соціалістичних країн розповів чл.-кор. АН УРСР П. С. Сохань. «Культурне співробітництво слов'янських народів після другої світової війни: етапи, зміст, форми» — тема виступу д-ра істор. наук, проф. Г. М. Попова та канд. істор. наук С. Ю. Страшнюка.

Проблема внутрішніх факторів, що викликала народно-демократичні революції, обговорювалась на засіданні секції «Криза буржуазної політичної системи зарубіжних слов'янських країн у міжвоєнний період». В доповіді канд. істор. наук І. В. Міхутинової було проаналізовано загальні риси й особливості політичного устрою цих держав, основні етапи розвитку тощо. Канд. істор. наук, доц. Г. П. Матвеев приділив увагу робітничому й селянському рухам, їх зв'язку та взаємодії.

Проблеми історичного розвитку зарубіжних країн було розглянуто на секції «Соціально-економічний, політичний і культурний розвиток зарубіжних слов'янських народів до Великої Жовтневої соціалістичної революції». Було заслухано 8 доповідей. Питання про становлення та розвиток феодальної державності у південних і західних слов'ян висвітлював д-р істор. наук Г. Г. Литаврин. «Південні та західні слов'яни в системі міжнародних відносин у середні віки» — тема виступу д-рів істор. наук І. Б. Грекова і Е. П. Наумова. На секції також виступили: д-р істор. наук, проф. В. Г. Карасьов — «Ранні буржуазно-національні революції у

* Ще до початку конференції було опубліковано тезис доповідей і наукових повідомлень: Народно-демократические революции и развитие славянских стран по пути социализма. Х Всесоюзная научная конференция историков-славистов. 30 января — 1 февраля 1985 г.: Тезисы докладов и сообщений. — Харьков, 1985. — 250 с.

зарубіжних слов'янських народів», д-р істор. наук І. І. Лещиловська — «Народні маси і національне пробудження на слов'янських землях», д-ри істор. наук І. С. Достян і В. І. Фрейдзон — «Формування національних держав у Південно-Східній Європі в кінці XVIII — 70-х роках XIX ст.», «Проблеми формування національних культур зарубіжних слов'янських народів (друга половина XVIII ст. — 70-ті роки XIX ст.)» — тема виступу д-ра філолог. наук В. І. Злиднєва, «Політика великих держав на Балканах в останній чверті XIX — на початку XX ст.» — чл.-кор. АН СРСР Ю. О. Писарева та ін.

На секції «Проблеми історії славистики» було обговорено доповіді д-рів істор. наук Д. Я. Дьякова «Найважливіші підсумки роботи радянських істориків-славистів за післявоєнне сорокаріччя» та О. С. Мильникова «Про завдання розробки історіографії зарубіжного слов'янознавства». Канд. істор. наук Б. В. Грабовецький (Львів), викл. В. В. Кравченко і канд. істор. наук О. Ф. Скакун, канд. істор. наук, доц. А. І. Митряєв, викл. І. Г. Протасова і канд. істор. наук В. З. Фрадкін (Харків) розповіли про вклад учених Української РСР у розробку питань історії слов'янознавства, а д-р істор. наук, проф. Г. Й. Чернявський (Харків) — про розвиток марксистсько-ленінської історіографії та новітньої історії Болгарії.

На секції «Методологічні і методичні проблеми викладання історії південних і західних слов'ян у вищих учбових закладах» розмова йшла про шляхи дальшого вдосконалення учбово-методичної роботи у вузах. Інтерес присутніх викликали доповіді д-ра істор. наук, проф. В. Г. Карасьова і канд. істор. наук, доц. З. С. Ненашевої про основні проблеми, що розглядаються в учбовому посібнику «Історіографія історії південних і західних слов'ян», який готується до друку, д-ра істор. наук, проф. І. М. Гранчака (Уж-

город) — про викладання історії і культури слов'янських народів, а також повідомлення викл. С. М. Куделка — про учбово-методичну літературу та канд. істор. наук, доц. Л. О. Зашкільняка (Львів) — про досвід читання спецкурсу й ін. Виступаючі підкреслювали, що нарізла необхідність ширше й оперативніше впроваджувати досягнення вчених у практику роботи, прискорити підготовку нових підручників і учбових посібників, видавати більше, ніж нині, учбово-методичної літератури для викладачів і студентів, постійно вдосконалювати навчально-виховний процес у вищих учбових закладах, подавати цілеспрямовану допомогу загальноосвітній і професійній школі.

На заключному пленарному засіданні було підбито підсумки роботи секцій і підсекцій, заслухано звіти їх керівників.

Конференція визнала за необхідне зосередити зусилля вчених-славистів на вирішенні таких найбільш актуальних проблем, як всебітньо-історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції, загальні закономірності й національні особливості народно-демократичних і соціалістичних революцій у зарубіжних слов'янських народів; етапи побудови основ соціалізму й переходу до будівництва розвинутого соціалістичного суспільства; боротьба трудящих країн соціалістичної співдружності за мир і соціальний прогрес; історія революційного робітничого і національно-визвольного руху; роль і місце слов'янських народів у світовому історичному процесі; розвиток культури і громадської думки та ін.

Чергову 11-у Всесоюзну наукову конференцію істориків-славистів намічено провести в 1987 р. у Мінську. Вона буде присвячена 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, її впливу на розвиток зарубіжних слов'янських народів.

В. В. БОЙКО (Харків),
Г. М. ПОПОВ (Харків)

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ СУСПІЛЬСТВОЗНАВЦІВ

17—18 квітня 1985 р. в Інституті підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка (ІПК при КДУ) відбулася науково-теоретична конференція на тему «40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.». В її роботі взяли участь викладачі і слухачі інституту.

Вступним словом конференцію відкрив заст. директора ІПК по науковій роботі, д-р екон. наук А. І. Кредісов.

На пленарному засіданні були заслухані доповіді: «Партія Леніна — натхненник і організатор Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні» (д-р іст. наук

В. М. Нем'ятин), «Перемога Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні — торжество ідеології марксизму-ленізму» (д-р іст. наук І. Н. Побережний), «Історичні уроки Великої Вітчизняної війни і неспроможність буржуазних «критиків» (д-р іст. наук М. А. Акопов), «Визвольна місія Радянської Армії в роки другої світової війни» (канд. філос. наук В. І. Селецький), «Розробка вченими Київського держуніверситету історії Великої Вітчизняної війни як реальний вклад у боротьбу за мир і миролюбну зовнішню політику СРСР» (д-р іст. наук, проф. П. М. Шморган), «Економічне змагання та ідеологічна боротьба двох систем у

післявоєнний період» (д-р екон. наук А. І. Кредісов).

На конференції працювали такі чотири секції: історії КПРС, філософії, політичної економії, наукового комунізму. На засіданні секції історії КПРС було заслухано 15 доповідей і повідомлень, у яких розглядалися питання військово-організаторської діяльності Комуністичної партії в період Великої Вітчизняної війни, торжества марксистсько-ленінської ідеології над ідеологією фашизму, втілення ленінських ідей дружби народів у партизанському русі, критики буржуазних фальсифікацій підсумків та уроків війни, утворення та успішного розвитку світової соціалістичної системи. З ними виступили д-р іст. наук Л. Ф. Гайдуков (Київ), кандидати історичних наук М. Ф. Вілков (Київ), А. І. Москвін (Рязань), Я. Г. Комаченко (Кам'янець-Подільський), О. Г.

Перехрест (Хмельницький), С. О. Ареф'єва (Курган), М. М. Кипа (Дніпропетровськ), Е. О. Кортельова (Перм), В. М. Ламтева (Челябінськ), А. Г. Матіашвілі (Тбілісі), В. І. Кравчук (Київ), ст. викладачі А. С. Тороян (Єреван), М. П. Палютін (Харків), асистенти А. І. Безуглий (Вінниця), І. О. Губанова (Ровно).

Учасники конференції висловили цілий ряд пропозицій і практичних рекомендацій, пов'язаних з дальшою розробкою проблем історії Великої Вітчизняної війни, зокрема питань історіографії, критики буржуазних фальсифікацій тощо.

У роботі конференції взяли участь слухачі з братніх країн — НРБ, ПНР, НДР. Відбувся цікавий змістовний обмін думками.

М. М. КИПА (Дніпропетровськ)

ВШАНУВАННЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК Г. Я. СЕРГІЄНКА У ЗВ'ЯЗКУ З ЙОГО 60-РІЧЧЯМ

4 квітня 1985 р. на засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР відбулося вшанування зав. відділом історії феодалізму, д-ра іст. наук Григорія Яковича Сергієнка з нагоди 60-річчя з дня його народження.

Відкриваючи засідання, директор інституту, акад. АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор від імені дирекції, партійної організації, всього колективу інституту сердечно привітав ювіляра. Про життєвий шлях, наукову й громадсько-політичну діяльність ученого розповів канд. іст. наук В. А. С мо л і й.

Г. Я. Сергієнко народився 6 квітня 1925 р. у с. Воронинці Оржицького району Полтавської області в селянській родині. Війна перервала його навчання в середній школі. 3 жовтня 1943 р. по квітень 1948 р. він перебував у лавах Радянської Армії. Активний учасник Великої Вітчизняної війни. За участь у боях з німецько-фашистськими загарбниками Григорій Якович нагороджений орденом Червоної Зірки, медаллю «За відвагу» та іншими нагородами.

Після демобілізації він закінчив Воронинську середню школу. У 1949—1954 рр. навчався на іст. ф-ті Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка, після закінчення якого вступив до аспірантури при кафедрі історії УРСР КДУ. У червні 1953 р. Григорій Якович став членом КПРС. Після закінчення у 1957 р. аспірантури він працював старшим науковим співробітником, а згодом — начальником відділу Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР. У травні 1961 р. захистив кандидатську дисертацію.

З серпня 1961 р. Г. Я. Сергієнко працює в системі Академії наук Української РСР — завідував редакцією історії, археології та

етнографії Видавництва АН УРСР, був науковим співробітником-консультантом у Президії Академії наук Української РСР. У серпні 1963 р. він переходить на наукову роботу в Інститут історії АН УРСР, в якому до 1975 р. працював старшим науковим співробітником. З січня 1975 р. Г. Я. Сергієнко — зав. відділом історії феодалізму. У 1974 р. він захистив докторську дисертацію.

Г. Я. Сергієнко — відомий вчений-історик, висококваліфікований спеціаліст з історії феодальної суспільно-економічної формації, декабристознавства і шевченкознавства, автор понад 200 наукових праць, у тому числі ґрунтовних монографій: «Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст.» (К., 1963), «Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів» (К., 1971), «Декабристи та їх революційні традиції на Україні» (К., 1975), «Декабристи і Шевченко» (К., 1980), «Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство» (К., 1983) та ін. Г. Я. Сергієнко брав участь у створенні ряду головних колективних праць. Зокрема, він є автором або співавтором таких відомих видань, як «Ленін і Україна», «Історія міст і сіл Української РСР», «Історія Української РСР» (у восьми томах), «Історія Києва» (у трьох томах), «Історія Української РСР» (короткий нарис) та ін., а також ряду навчальних посібників для учнів середньої школи.

Григорій Якович очолював авторські колективи, які створювали відповідні томи «Історії Української РСР» та «Історії Києва». Нині він керує колективом науковців, який досліджує актуальну тему «Соціально-економічні умови формування і шляхи розвитку української народності». Вчений виступає з науковими доповідями

та статтями, офіційним опонентом по дисертаціях, рецензує наукові й літературні твори, консультує історичні кінофільми. Багато уваги він приділяє підготовці наукових кадрів. Під його керівництвом готують і захищають кандидатські дисертації аспіранти й молодші наукові співробітники, створюються докторські дисертації. За значний вклад у науку при підготовці багатотомної «Історії Української РСР» Г. Я. Сергієнку постановою ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 9 грудня 1980 р. присуджено Державну премію Української РСР. Його працю відзначено грамотами Київського обкому Компартії України і Президії АН УРСР.

Із словами привітання до ювіляра звернулися зав. відділом Інституту історії АН

УРСР, д-р іст. наук В. Г. Сарбей, зав. відділом Інституту суспільних наук АН УРСР, д-р іст. наук Я. Д. Ісаєвич, зав. відділом НДІ педагогіки Міносвіти УРСР, д-р іст. наук М. М. Лисенко, заст. директора ЦДІА УРСР у м. Києві Г. С. Сергійчук. Зав. відділом Інституту історії АН УРСР, д-р іст. наук В. О. Горбик за дорученням Президії Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури вручив ювіляру Почесну грамоту Правління товариства.

На адресу Г. Я. Сергієнка надійшло багато вітальних телеграм, пам'ятних адрес від партійних комітетів, наукових установ, вузів, колег, учнів і друзів.

В. А. АНДРІЙЧЕНКО (Київ)

ТИХОНОВ Н. А. Курсом коммунистического созидания и мира: Избранные речи и статьи.— М.: Политиздат, 1985.—703 с.

БЕРЕЗОВАЯ Л. Г. Партия большевиков и демократическая интеллигенция в годы нового революционного подъема.— М.: Высш. шк., 1985.—79 с.

В битвах за Советскую Украину: Рат. и труд. подвиг народов СССР в годы Великой Отеч. войны; история и современность.— Киев: Вища шк. Изд-во при КГУ, 1985.—174 с.

Во главе нерушимого братства: Коммунистическая партия— вдохновитель и организатор боевого и трудового содружества народов СССР в ходе освобождения Советской Украины от немецко-фашистских захватчиков. Материалы респ. науч. конф. 29 дек. 1984 г.— Киев: Политиздат Украины, 1985.—335 с.

Военные грозы над Полесьем: Житомирщина в годы Великой Отеч. войны.— Киев: Политиздат Украины, 1985.—229 с.

ВОЛКОВ Ф. Д. За кулисами второй мировой войны.— М.: Мысль, 1985.—304 с.

ГЛАДКОВ Н. Н. На огненных рубежах: Докум. очерк.— Харьков: Прапор, 1985.—152 с.

ГРЕЧИШНИКОВ П. В. Развитие социалистического соревнования и профсоюзы. — М.: Профиздат, 1985.—152 с.

Грозные версты: Днепропетровщина 1941—1945 гг.— Днепропетровск: Промінь, 1985.—462 с.

ДЕМИДЕНКО Г. Г. Советская историография жизни и деятельности соратников В. И. Ленина.— Харьков: Вища шк. Изд-во при ХГУ, 1985.—149 с.

Документы героических свершений: Об источниках по истории Коммунистической партии Украины.— Киев: Политиздат Украины, 1985.—425 с.

ЖУКОВ Г. К. Спогади і роздуми: Пер. з рос.— К.: Політвидав України, 1985.—841 с.

ЗИНЧЕНКО Ф. М. Герої останнього штурму: [Із хроніки Великої Перемоги].— К.: Молодь, 1985.—247 с.

Идеологическая работа КПСС в действующей армии, 1941—1945 гг.— М.: Воениздат, 1985.—270 с.

История советского рабочего класса: В 6-ти т. Т. 3. Рабочий класс СССР накануне и в годы Великой Отеч. войны, 1938—1945.— М.: Наука, 1984.—591 с.

КОВАЛЬ А. В. На страже мира и социализма.— Киев: Политиздат Украины, 1985.—214 с.

КУЧЕР В. И. Непокоренная земля: К 40-летию Победы сов. народа в Великой Отеч. войне.— Киев: о-во «Знание» УССР, 1985.—49 с.

Мы будем бороться вместе: Очерки о бойцах-интернационалистах. — М.: Политиздат, 1985.—351 с.

На всех фронтах: Сб.— М.: Мол. гвардия, 1985.—288 с.

Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине, 1941—1944: В 2-х кн. Кн. 1. Борьба в подполье.— Киев: Наук. думка, 1985.—399 с.

Народные и национальные фронты в антифашистской освободительной борьбе и революциях 40-х годов.— М.: Наука, 1985.—638 с.

Немеркнувший подвиг народа: Документы и материалы о праздновании 40-летия освобождения Сов. Украины от нем.-фашист. захватчиков.— Киев: Политиздат Украины, 1985.—116 с.

Опыт войн в защиту социалистического Отечества: Ист.-теорет. исследования. — М.: Наука, 1985.—256 с.

ПАТОН Б. Е. Наука Советской Украины: тенденции и перспективы.— Киев: о-во «Знание» УССР, 1984.—63 с.

ПЕРШИНА Т. С. Фашистский геноцид на Украине, 1941—1944.— Киев: Наук. думка, 1985.—170 с.

ПЛАХИН В. А. Единство армии и народа: К 40-летию Победы сов. народа в Великой Отеч. войне.— Киев: о-во «Знание» УССР, 1985.—33 с.

Подвиги во имя Отчизны: Докум. очерки о Героях Сов. Союза— уроженцах Харьков. обл.— 2-е изд., перераб. и доп.— Харьков: Прапор, 1985.—710 с.

Подвигом прославленные: Герои Сов. Союза— партизаны и подпольщики Украины в годы Великой Отеч. войны.— Киев: Политиздат Украины, 1985.—382 с.

Политическая система в странах социалистической ориентации.— М.: Наука, 1985.—352 с.

Советская Украина в годы Великой Отечественной войны, 1941—1945: Документы и материалы. В 3-х т. Т. 1. Украинская ССР в первый период Великой Отеч. войны [22 июня 1941 г.—18 ноября 1942 г.].— Киев: Наук. думка, 1985.—516 с.

СОЛОДКОВ В. Т. Комсомол и Военно-Морской Флот: Воен.-шеф. деятельности комсомола в годы Великой Отеч. войны.— Киев: о-во «Знание» УССР, 1985.—47 с.

Т-34: путь к Победе: Воспоминания танкостроителей и танкистов.— Харьков: Прапор, 1985.—237 с.

УЛЬЯНОВСКИЙ Р. А. Победы и трудности национально-освободительной борьбы.— М.: Политиздат, 1985.—248 с.

ШУМИХИН В. С., БОРИСОВ Н. В. Немеркнувший подвиг: Героизм сов. воинов в годы Великой Отеч. войны.— М.: Наука, 1985.—271 с.